

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME'SİNDE SEYR U SÜLÛK: MANEVÎ TEKÂMÜL YOLU

Nevin AYDIN

Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU
2019

T. C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Nevin AYDIN

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME'SİNDE SEYR U SÜLÛK: MANEVÎ TEKÂMÜL YOLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

ERZURUM – 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME'SİNDE SEYR U SÜLÛK: MANEVÎ TEKÂMÜL YOLU"** adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim [*].

☑ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay,** patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

28.10.2019

Nevin AYDIN

---

[*] **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**
....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Çeşitli ve Son Hükümler
Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr. Cengiz Gündoğdu danışmanlığında, Nevin AYDIN tarafından hazırlanan bu çalışma 28 / 10 / 2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof.Dr. Cengiz Gündıoğdu İmza: ....

Jüri Üyesi : Dr.Öğr.Üyesi Osman Nuri Karadayı İmza: ....

Jüri Üyesi : Dr.Öğr.Üyesi Ahmet Özkan İmza: ....

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

F-84/02/06.07.2018

İÇİNDEKİLER

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MÂRİFETNÂME'SİNDE SEYR U SÜLÛK: MANEVÎ TEKÂMÜL YOLU

Nevin AYDIN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

2019, 166 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU
Dr. Öğr. Üyesi Osman Nuri KARADAYI
Dr.Öğr. Üyesi Ahmet ÖZKAN

Bu çalışmada XVIII. yüzyıl Osmanlı âlim, sûfî ve şairlerinden biri olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme* adlı ansiklopedik eserinde insanın manevî gelişim süreci (seyr u sülûk) ile ilgili olarak ortaya koymuş olduğu düşünceler tespit edilip değerlendirilmiştir.

Çalışmanın Birinci Bölüm'ünde İbrahim Hakkı Hazretleri'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî kişiliği hakkında bilgi verilmiş, *Mârifetnâme* tanıtılarak muhtevasına değinilmiştir. İkinci Bölüm'de *Mârifetnâme*'de benliğin arındırılma süreci olarak değerlendirdiğimiz seyr u sülûkun nazarî temelleri ve pratik uygulamalar âfâkî ve enfüsî seyr başlıkları altında işlenmiş daha sonra sülûkun şartları, manevî tekâmüle yardımcı fiiller ve sülûkun nihayeti olan mârifetullah ve muhabbetullah konularına değinilmiştir.

İbrahim Hakkı Hazretleri bir mârifetullah kitabı olarak yazdığı *Mârifetnâme*'de kâinat-insan ilişkisini izah ederken kâinatı "âlem-i ekber" yani büyük âlem, insanı ise, "âlem-i asgar" yani kâinatın özeti ve küçültülmüş hali olarak değerlendirmiş, her iki âlemde de Allah'ın varlık ve birliğini, azamet ve kudretini gösteren benzer tecellilerin olduğuna vurgu yapmıştır.

İbrahim Hakkı'ya göre insan ancak seyr u sülûk-i âfâkî ve seyr u sülûk-i enfüsî olarak değerlendirdiği manevî gelişim safahatını gerçekleştirmekle, hem kâinattaki hem de kendindeki esmâ ve sıfat tecellilerine şahidlik ederek mârifetullaha erişebilir.

Anahtar Kelimeler: Erzurumlu İbrahim Hakkı, Mârifetullah, Seyr u sülûk, Seyr u sülûk-i âfâkî, Seyr u sülûk-i enfüsî, Tasavvuf.

ABSTRACT

MASTER THESIS

SEYR U SÜLÛK (SPIRITUAL DEVELOPMENT PROCESS) IN THE MÂRİFETNÂME OF IBRAHIM HAKKI FROM THE PROVINCE OF ERZURUM

Nevin AYDIN

Avisor: Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU

2019, 166 Pages

Jury: Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU
Assist. Prof. Dr Osman Nuri KARADAYI
Assist. Prof. Dr Ahmet ÖZKAN

In this study, one of the 18th century Ottoman scholars, Sûfi and poets, İbrahim Hakkı's thoughts of the human beings revealed in his encyclopaedic work *Mârifetnâme* in relation to their spiritual development process (sülûk) were determined and evaluated.

In the first part of the study, information about the life, works and mystical personality of İbrahim Hakkı was given; and *Mârifetnâme* was introduced and its content was mentioned. In the second part, the process that we consider as the purification process of the self in *Mârifetnâme* the theoretical foundations and practical applications of spiritual development process were discussed under the headings of âfâkî and enfüsî seyr. Then, the conditions of the pheasant, the acts that assist the spirit¯ual evolution, and the subject of the pheasant and mârifetullah and muhabbetullah-the last of the spiritual development process were mentioned.

İbrahim Hakkı explained the universe-human relationship in *Mârifetnâme*, which he wrote as a book of mârifetullah, considering the universe as "world-i akbar", the great world, and the human being as "world-as-minimum", the summary and diminished version of the universe. He emphasized that there are similar manifestations in both worlds that show God's existence and oneness, grandeur and might.

According to İbrahim Hakkı, only by realizing the spiritual development which he considers as seyr u sülûk-i âfâkî and seyr u sülûk-i enfüsî, one can access the mârifetullah by witnessing the esma and adjective manifestations available both in him and universe.

Keywords: İbrahim Hakkı from the province of Erzurum, Marifetullah, Seyr u suluk, seyr u suluk-i afaki, seyr u suluk-i enfusi, Sûfism.

KISALTMALAR DİZİNİ

a.s.	: Aleyhisselam
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
c.c.	: Celle Celâlüh
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
H. No	: Hadîs Numarası
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
Sad.	: Sadeleştiren
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi vesellem
ss.	: Sayfalar arası
Terc.	: Tercüme
Üni.	: Üniversitesi
Yay.	: Yayınları

TABLOLAR DİZİNİ

ÖNSÖZ

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri XVIII. yüzyılda Osmanlının iktisadi ve sosyal açıdan yaşadığı zorluklar yanında ilmî ve edebî alanlarda da yaşadığı gerilemeye rağmen kendisini dinî, ilmî, edebî, tasavvufî alanda yetiştirmiş bugün hala itibar edilen eserler bırakmış bir âlim ve âriftir.

İbrahim Hakkı Hazretleri başta *Mârifetnâme*'si olmak üzere eserlerinde insanın Rabb'ini bilmesi (mârifetullah) için, âlemi (kâinat kitabını) ve insanı tanıması gerektiğini söylemiş bunu sistematik olarak uygulayacak yöntemler üzerinde durmuştur. İbrahim Hakkı'nın âlemi tanımadaki yöntemi kesrette vahdet-vahdette kesret anlayışıdır. O kesretten vahdete giden yolu izlemiş ama vahdette de kesreti görebilecek bir göze sahip olmuştur. Böylece pozitif ilimleri Allah'ın hikmetlerini tefekküre sevk edecek bir tarzda adeta manevîyat zerk ederek anlatan İbrahim Hakkı bu ilimleri kemâle ermede basamak olarak görmüş ve insanın mârifet ve muhabbet eksenli olarak yaşamasına vurgu yapmıştır. Fakat o insanların âleme, evrene takılıp kalmalarını da istememiş, bütün bunlardan maksadın yüce gaye olan Allah'a ulaşmak olduğunu vurgulamak suretiyle insanları tefekküre ve kulluk bilincine çağırmıştır.

Benliğin inşası veya manevî gelişimi soyut bir uğraş olduğu için tabiatıyla zordur. İnsanın ruhi planda kendisini gerçekleştirme yolunda atacağı adımlar sistematik bir çaba ortaya konulmadan kolaylıkla teşekkül edemez. Bunun için kişinin zorlu bir mücadeleyi göze alması gerekir. Bu ruhsal/manevî yolculukta bireyin aşması gereken engeli yine kendisi yani ene/ben'dir.

Kendisini gerçekleştirmeye çalışan birey ben'i terk ederek ruhun derinliklerine yöneldiğinde kendi doğasının gerçekleriyle karşılaşacak, böylece kendi gerçekliğini bulma ve ruhuyla ilgili farklı bir farkındalık mertebesine yükseltecektir. Bu yolculuğun sonucunda kişi kendisini tanıma makāmında ve eşyanın hakikatini kavrama aşamasına erecektir. İşte tasavvuf literatüründe seyr u sülûk olarak tanımlanan manevî yolculuktan kasdedilen budur.

Mutasavvıflara göre sâlikler "Enfüsî" ve "Âfâkî" olmak üzere iki usûlde Hakk'a ulaşmak için sülûk etmektedir. Birisinde (enfüsî) hareket noktası kişinin kendi nefsidir. Diğerinde (âfâkî) ise Allah'ın yarattıklarından hareketle âlemde ilahî isim ve sıfâtların tecellilerine mazhariyet için sülûk etmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri de

*Mârifetnâme'*sinde seyr u sülûkî enfüsî ile seyr u sülûkî âfâkîyi birleştirerek anlatmaya çalışmış, seyr u sülûkun ibtidasının kendini bilme, nihayetinin de Rabb'ini bilme yani mârifetullah olduğunu söylemiştir. Onun *Mârifetnâme*'si temelde bu muhtevayı yansıtmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *Mârifetnâme*'yi bir mârifetullah kitabı olarak tanımlayabiliriz.

Bizim çalışmamızda da onun *Mârifetnâme* adlı eserinde mârifetullah yolundaki bireyin manevî tekâmül sürecine yönelik yaklaşımları değerlendirmiştir.

Bu çalışmayı hazırlarken konunun seçilmesi, şekillenmesi ve içeriğinin oluşturulmasında akademik desteğini esirgemeyen tez danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Cengiz GÜNDOĞDU'ya, değerli katkı ve önerilerinden dolayı Prof. Dr. İbrahim IŞITAN'a, çalışmamı mülahaza ederek destek olan Dr. Öğr. Üyesi Osman Nuri KARADAYI'ya, ayrıca abilerim Necati ve Fatih AYDIN'a, sevgili babam Mehmet AYDIN'a ve rahmetli annem Fatma AYDIN'a da teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Erzurum 2019 **Nevin AYDIN**

GİRİŞ

III/IX. yüzyıldan itibaren kalp, ruh, nefis konularına, bunların çeşitli hallerine, müridlerin ahlâk ve edeplerine, tasavvufî haller ve makāmların açıklanmasına, evrâd ve dualara, önemli sûfîlerin görüşlerine, ibadetlerin fıkhî yönünün yanı sıra mânevî ve tasavvufî mânalarına, Kur'ân ve Sünnet'e uygun tasavvuf anlayışına, buna uymayan sapkın tasavvuf zümrelerinin yanlışlarına ve Ehl-i sünnet çizgisine riâyet eden tasavvuf gruplarına yer veren eserler kaleme alınmış, tasavvufî hayat büyük ölçüde bu eserlerin çizdiği çerçevede gelişmiştir.[1]

Kur'ân ve sünnet kaynağına dayanan tasavvufî hayat ve düşünce mutasavvıfların yazdıkları eserler ile belirli bir derinlik kazanmış ve sistematize edilmiştir. Bu bağlamda kaleme alınan eserlerden biri de XVIII. yüzyılda yaşamış; âlim, ârif, hakîm, şâir, edip ve mutasavvıf bir Osmanlı düşünürü ve müellifi Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Mârifetnâme* adlı eseridir.

Çalışmamızda bu hikmet ve irfan ehli şahsiyetin *Mârifetnâme* adlı eserinde benliğin arındırılması süreci (seyr u sülûk) ile ilgili değerlendirme ve önerilerini mülahaza etmeye çalışacağız.

Sülûk kelimesi, ilk dönem tasavvuf klasiklerinde dinî hayatla ilgili bütün fiilleri kapsayan geniş bir kullanıma sahipken XII. yüzyılda tarîkatların ortaya çıkmasından sonra daha çok "Hakk'a ulaşma yolunda belli tasavvufî âdâb ve erkânın uygulanması" anlamını kazanmıştır. Tasavvuf "sülûk ilmi" şeklinde târif edilir. Sülûk sadece nazarî-kitâbî bilgi ve tasavvurla olmaz. Dolayısıyla sâlik de sadece bilgi veya tasavvurla değil amel ve hal ile yürüyen kimse olarak tanımlanmıştır.[2]

Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerîm'de "Gerek âfâkta, gerek enfüste delillerimizi (âyât) yakında onlara göstereceğiz."[3] buyurmaktadır. İslâm bilginleri âyette geçen âfâkın "dış dünya ve madde âlemi", enfüsün ise "insanın iç dünyası ve ruh âlemi" olarak anlaşılması gerektiği noktasında müttefiktirler.[4] İbrahim Hakkı hazretleri, "âfâkî âyetler"in Allah'ı birlemeye (tevhîd) götüren tabii, müşahedeye dayanan delillerin, beş

---

[1] Reşat Öngören, "Tasavvuf", *DİA,* XL, 121.
[2] Süleyman Uludağ, "Sülûk", *DİA,* XXXVIII, 127.
[3] Fussilet 41/53.
[4] Metin Yurdagür, "Afâkî", *DİA,* I, 397-398.

duyu ile elde edilen müsbet ilimlerle anlaşılabileceğini; "enfüsî âyetler"in iç âleme yönelerek nefsin tezkiyesi ve ruhun tasfiyesi ile birlik sırrına muttalî olunabileceğini, yolculuğun sonunda da kişinin kendisini tanıma makāmına ve eşyayı gerçek yüzüyle görme mertebesine ereceğini söyler. Buna göre birinciyi aklın ikinciyi ise kalbin sülûku olarak değerlendirmek mümkündür. İbrahim Hakkı'ya göre bu ikisinin birbirine yardımcı olmaları durumunda, hakîkate salimen ulaşılır. Sadece birisinde ileri gidilse, hakikatin semasına kolayca ulaşılamaz.

Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevî ve rûhî yolculuk olarak adlandırılan seyr u sülûk**,** tasavvufta bir terbiye disiplinini ifade eder. Sûfîlere göre sâlik denilen yolcu, nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu yolculukta mesafe alır.

Seyr u sülûkun gayesi; sâlikin kişisel arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendisini ilâhî iradenin hâkimiyeti altına sokması, bu suretle diğer insanlara rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan mertebesine yükselmesidir. Bir müridin seyr ve sülûkunu tamamlaması bu ehliyeti kazanması anlamına gelmektedir.[5]

İlimlerin ve özellikle İslâmî ilimlerin ortak gayesi, "dünya ve ahiret mutluluğu" olarak özetlenmiştir. Tasavvufun gayesi, insanı kötü ahlâktan, çirkin huylardan uzaklaştırmak, güzel vasıflarla bezemek, Allah ve Rasûlü'nün ahlâkını benimseterek Hz. Peygamber'e tam bir ittibâ ile "insan-ı kâmil" yetiştirmektir. Bir başka ifadeyle, "Müslüman için ebedî saadeti sağlamaktır. Bir kısım mutasavvıflar, bu netice ve gayeye ibadet ve zikirle, bir kısmı riyâzâtla, bir kısmı aşk ve vecdle erişileceğini ifade etmektedir. Bunun nihai sınırı vuslattır. Vuslata ermenin en güzel yolu, "üsve-i hasene" olan Allah Rasûlü'ne ittibâ ile O'nun verâset-i manevîsine sahip olmaktır."[6]

Sûfîler vuslat yolculuklarında "enfüsî" ve "âfâkî" olmak üzere iki yöntem uygulamışlardır. Sâlik iki usûlde de Hakk'a ulaşmak için sülûk eder. İlkinde (enfüsî) hareket noktası kişinin kendi nefsidir. Diğerinde (âfâkî) ise Allah'ın yarattıklarından hareketle sülûk etmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'de sülûk sürecini seyr-i sülûk-i âfâkî ve seyr-i sülûk-i enfüsî olmak üzere iki aşamalı olarak

---

[5] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012, 316.
[6] H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Yayınevi, İstanbul 2014, 58.

değerlendirmekte her iki sürecin birleştirilmesiyle (tevhîd) mârifetullaha ulaşılabileceğini ifade etmektedir.

Klasik felsefe ve tasavvuf düşüncesindeki, insanı küçük âlem kabul eden anlayışa İbrâhim Hakkı da büyük önem verir. Bütün mutasavvıflar gibi onun için de hayatın en yüksek gayesi mârifet, mârifetin en yüce derecesi mârifetullahtır. Mârifetullahın anahtarı kendini bilmek, kendini bilmenin anahtarı da âlemi bilmektir. Allah bütün âlemi insanın buyruğuna vermiş, insanın bedenini de ruhuna itaat ettirmiştir ki insan kendi bedenine, organlarının oluşumuna, güçlerinin tertibine bakarak aşağı ve yukarı âlemde bunun benzerlerini bulup aynı düzenin orada da sürdüğünü görsün; özellikle kendi ruhunun bedenini yönetmesi gibi Allah'ın da evren üzerinde tasarrufta bulunup onu yönettiğini anlasın, buradan hareketle Allah'ın fiillerine ve sıfatlarına vâkıf olarak sevgisini ve kulluğunu O'na yöneltsin ve böylece irfan ehline katılsın.[7]

Sûfîlere göre insanın olgunluğa erişmesi ve gerçek şahsiyetini bulması, onun ruh ve gönül dünyasının sağlam bir eğitimden geçmesiyle mümkündür. Sûfîlerin önemle üzerinde durdukları bu eğitimin adı, manevî eğitim, ruh ve gönül eğitimi, nefis tezkiyesi veya kalp tasfiyesidir. Bu konuda unutulmaması gereken bir diğer husus da, tasavvufî anlam da sistematik ve netice alıcı bir gönül terbiyesinin tek başına ve gelişi güzel uygulamalarla gerçekleştirilemeyeceği, bu terbiyenin mutlaka bu yolun inceliklerine vakıf kâmil bir terbiye edicinin rehberliğinde yapılması gerektiğidir[8].

---

[7] Mustafa Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", *DİA,* XXI, 307

[8] Osman Türer, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Gönül Terbiyesi", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 43.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI'NIN HAYATI, TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. HAYATI

Kişilerin kendileri ile alakalı verdiği bilgiler ilk kaynak olması hasebiyle itibar edilmesi gereken bilgilerdir. Erzurumlu İbrahim Hakkı da *Mârifetnâme* adlı eserinde kendisi, ailesi ve yetiştiği çevresiyle ilgili önemli bilgilere yer vermiştir. Bu yüzden İbrahim Hakkı'nın biyografisini yazanların ilk başvuru kaynağı *Mârifetnâme* olmuştur[9].

Mesih İbrahimhakkıoğlu da İbrahim Hakkı'nın akrabası olarak eserlerinin adlarını, konularını, basılmayanların nerelerde bulunduğunu, hayatını gün ışığına çıkaran bütün belgeleri göstermek arzusu ile *Erzurumlu İbrahim Hakkı*[10] adlı eserini kaleme almıştır. Günümüzde İbrahim Hakkı Hazretleri üzerine yapılan çalışmaların çoğu bu kaynağa dayanmaktadır.

İbrahim Hakkı, 2 Muharrem 1115/1703'te Erzurum'un Hasankale (Kal'a-yı Ahsen) ilçesinin Nef'i Mahallesin'de doğmuştur. Annesi Şerîfe Hanife Hatun, Babası Derviş Osman Efendidir.[11] Kendisi doğumuyla ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Ey azîz! Ma'lûm olsun ki çünki Dervîş Efendi merhûm, umûrında mütehayyir ve mağmûm kalmışdır. Ve târîh-i hicret 1115. inci seneye bâliğ olmuşdur. Pes ol Muharrem'in ibtidâ Cum'a gicesi tedbîr-i umûrıy-çün sıdk ile istihâre kılmışdır. Ve rü'yâsında terk-i dünyâ ve taleb-i Mevlâ ile me'mûr olmuşdur. Ve uyandıkda seyâhat etmek ve mürşid-i kâmile bağlanmak isteğiyle dolmuşdur. Ve ol sabâhı yevm-i Cum'a Zühre sâ'atinde tulû'-ı şems ile berâber anın bir oğlı dünyâya gelmişdir. Ve ism ü resmi

---

9 Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme,* (Haz.: C. Durmuş-K. Kara), Erkam Yayınevi, İstanbul 2013. (*Mârifetnâme*'den yaptığımız alıntılar bu neşirden alınmıştır. Bundan sonraki dipnotlarda *Mârifetnâme*'ye yapılan atıflar bu neşirdeki sayfalara olacak ve sadece *Mârifetnâme* olarak verilecektir.)

10 Bkz. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973.

11 Hayatıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, (Haz.: M. Akkuş-A. Yılmaz), Seha Neşriyat, İstanbul 1990, II, 207; Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2011, 57; Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1988; Hayrani Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992; Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305; Kerîm Kara, "Biyografi", Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme*, (Sad.: Cafer Durmuş- Kerîm Kara), Erkam Yayınevi, İstanbul 2013.

İbrahim Hakkı olmuşdur. Ve cân ü cismi aşk u şevk ile dolmuşdur. Ve kedûrât-ı cismâniyyeden ve âfât-ı rûhâniyyeden inâyet-i Hak ile selâmet bulmuşdur. Ve anın icmâli bu üç beytden ma'lûm olmuşdur:

"Hicretin târîhi bin yüz on beş oldı ol bahâr
Kal'a-i ahsen'de îbrâhîm Hakkı doğdı zâr

İhtiyâr ilm idi tâ sâl bin yüz kırka dek
Aşka düşdü ârif oldı vecd ü hli kıldı kâr

Sâl bin yüz yetmiş oldı sinn-i Hakkı elli beş
Kendi kârı bar u varı ihtiyârı kıldı yâr."[12]

İbrahim Hakkı'nın soyu baba tarafından, onbirinci yüzyılın akıncı Türklerine kadar çıkmaktadır. Anne tarafından ise, Revnakoğlu'nun *Erzurum Halkevleri Kültür Dergisi*'nde yayınladığı şecerelere göre -ki bunlardan birincisi 1038/1626'da Seyyit Dede Mahmut'un isteği üzerine ve ikincisi de 1040/1630'da kaleme alınmıştır- onun soyu Hz. Peygamber'e kadar çıkmaktadır."[13]

İbrahim Hakkı anne ve babasıyla ilgili şu bilgileri vermiştir:

"Ey azîz! Bilinmelidir ki mübarek Erzurum'un doğu tarafına altı saat mesafede büyük bir ovanın orta kuzeyinde Pasinler'in yüksek merkezi olan Hasankale ahalisinden Dursun Mehmed oğlu Mollâ Bekir diye bilinen büyük dedemiz merhumun, 1081/1670 târihinde Rabiu'l-evveli'nin ondördüncü pazartesi günü sabahında yüzü peçeli, hayâlı ve edepli bir oğlu dünyaya gelip ismi Osman olmuştur. Onun dünyaya gelmesiyle muhterem pederleri gâyet sevinmişler ve murad almışlardır. Bu vesile ile Hak Teâlâ'ya hamd ü senâlar edip Hasankale halkına ziyafetler vermişlerdir. Muhterem mahdumları yirmi yaşına varıncaya kadar yine Hasankalede bulunup kerametleriyle bilinen merhum Kara Şeyh oğlu Seyyid İbrâhîm Efendi'den sarf ve nahiv ve fıkh ve ferâ'iz dersleri okuyup hadîs ve tefsîr ve akaid ilimlerini tahsil etmiştir Allah vergisi olan latif tabiatıyla, güzel ahlâkıyla ve annesinden aldığı terbiye sayesinde Derviş Efendi nâmıyla

[12] *Mârifetnâme*, III, 446.
[13] Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 19.

bilinmiştir. Daha sonra muhtereme validesi hastalanarak vefaat etmişlerdir. Bunun üzerine babası onu evlenmeye teşvik ederek Hasankalenin yakınında Fendiği adlı köyün seyyidlerinden Şeyh oğlu merhum Dede Mahmûd'un kızını almıştır. İşte o Hanife Hatun bizim şevkatli anamız olmuştur."[14] Osman Efendi'nin babası Molla Bekir, Azak seferine giderek şehit düşmüş ve oradaki Ulu Caminin haziresine gömülmüştür.[15] Babasının ölümünden çok müteessir olan Osman Efendi, hastalığa yakalanmış, hemen her şeyden öfkelenen bir ruh hâline bürünmüştür.[16] Bu üzüntülü zamanlarda bir de dünyaya gelen çocuklarının henüz üç dört aylıkken vefat etmesi Osman Efendi'nin ruh halini daha da olumsuz etkilemiştir. İbrahim Hakkı'nın dünyaya gelişi ile buhranı biraz olsun hafiflemiş olsa da tamamen ortadan kalkmamıştır. İçinde bulunduğu ruh halinden kurtulmak ve şifa bulmak ümidi ile bir kâmil-i mürşite bağlanmak istemiştir. Hasankale'den Erzurum'a gelmiştir.[17] Burada Habib Efendi'den tasavvuf eğitimini alan Osman Efendi "Derviş" olarak anılmaya başlamıştır. Derviş Osman Efendi, Habib Efendi'nin Mehdi Mahallesi'nde inşa ettirdiği câmide imam-hatiplik yaparak Erzurum'daki hayatını sürdürmüştür.[18]

İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'de babasının bir mürşide bağlanma arzusunu şöyle anlatmıştır: "Pederi(m) belki cândan bile geçip bir kâmil mürşid bulma arzusuyla seyâhat etme düşüncesinde idi. Aile fertleri ile birlikte Erzurum'a göçüp gelmişti. Erzurum'da Gümrükçü Derviş Efendi (onu) kendi oğluna hoca ve eğitmen tutmak

---

[14] *Mârifetnâme*, III, 442.

[15] Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Er-Tu Matbaası, İstanbul 1980, 12; Fatih Can, *Mârifetnâme'de Yer Alan Eğitsel Unsurlar ve Bu Unsurlara Yönelik Türkçe Öğretmeni Adaylarının Görüşlerinin İncelenmesi*, (Doktora Tezi), A.Ü. Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2017, 6.

[16] Derviş Osman Efendi keleme aldığı hatıra defterinde: "Bu kadar yumuşak huylu olduğum halde öfkelenmem, evham ve korku içinde yaşamam, köttü huylara ve üzüntülere duçar olmam aklın alacağı bir şey olmasa gerek. Bir kimse görmedim ki benim mübtelâ olduğum bu hastalığı bilmiş olsun. Fakat Cenab-ı Hakk'ın iyi kulları vardır. Muhakkak bizim hastalığımızı teşhis ederek bizi iyileştirirler. Eğer kâmil bir insan bulur ve bu hastalıktan kurtulursam, nice nimet, mutluluk ve saadete nail olurum. " Diyerek halini arz eder. Bkz. Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 14; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 12.

[17] Perihan Gökpınar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Tasavvûfi Hayat*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, 22; Bekir Beleda, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetname'sinde Nefs ve Merhaleleri*, (Yüksek Lisans Tezi), N.E. Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, 5; Can, *Mârifetnâme'de Yer Alan Eğitsel Unsurlar ve Bu Unsurlara Yönelik Türkçe Öğretmeni Adaylarının Görüşlerinin İncelenmesi*, 6; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 12-13; Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305.

[18] Nurettin Aldav, *Tasavvufta İç Tenkit Geleneği Mârifetnâme Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi) H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2017, 32.

istemiştir. Bu maksatla kendisini nice ikramlarla karşılamıştır. O ise bütün bunlara itibar etmeyip hiç kimseye yüz vermemiş, mürüvvetli Habib efendiyi arayıp bulmuştur. O merhamet madeni merhumdan hareminde gizlice tasavvuf ve seyr u sülûk kitabı okuyup bunu tamamen bitirmiştir. O kalplerin sevgilisi bu gizli dostuna muhabbet edip saygı göstermiştir. Kendisini imamet makāmında istihdam etmek için Mehdî Mahallesi'nde bir câmi yaptırmıştır."[19]

Osman Efendi daha sonra, Erzurumlu Eyüp Efendi ile birlikte 1122/1710 yılının Receb ayı başında bir mürşid bulmak için seyahate çıkmıştır. Eyüp Efendi Mollâ Muhammed Arvâsî namında bir kâmil bulup ondan ilim ve irfan tahsil ettiğinden önce Bitlis'e doğru yönelip, Bitlis'ten de hac niyetiyle Siirt'e doğru yönelmişler. Hîzan'dan[20] Siirt'e varan kervana katılmış ve Siirt yakınlarında yer alan Tillo'da Şeyh İsmail adında bir âlimin olduğunu işitmişlerdir. Şaban ayının ilk günü 10 yıllık mesafede istedikleri Şeyhi 10 günlük mesafede bulup ve onu ziyaret ederek ona bağlanmışlardır. Derviş Osman Efendi, tüm rahatsızlıklarından kurtulmuş ve de yaklaşık sekiz yıldır aradığı huzuru ve ilmi Şeyh İsmail'de bulup ve ömrü oldukça onun yanında kalmıştır.[21]

Dokuz yaşına kadar amcalarının yanında kalan İbrahim Hakkı'yı amcası Şeyh Ali babasının isteği üzerine Tillo'ya götürmüştür. Çocuk yaştaki İbrahim Hakkı babasının şeyhi Fakîrullah Efendi'nin Allah sevgisiyle kendinden geçme haline kapılıp ona hayran olmuştur.[22] Bu ilk görüşmeyi İbrahim Hakkı şöyle anlatıyor:

"Merhûm Seyh Ali amcam ben dokuz yaşında iken beni alıp Pederim Efendi'yi bulmuştur. Pederimizle buluşmamız ancak o vakitte nasip olmuştur ki hazret-i şeyh ile peder efendi ikindi namazını birlikte kılmışlardı. İlk görüşmemizde Allah'ın hikmetiyle o aziz şeyhin kucağı bana, pederim efendinin kucağından daha sıcak ve daha aşina gelmişti. Hemen o anda yüzünün cezbesiyle gönlümü almıştı. Aklım erdiği kadarıyla onun nur yüzünün güzelliğine, sözünün letafetine, ahlâkının kemaline hayran olup kalmışımdır."[23]

---

[19] *Mârifetnâme*, III, 449.
[20] Bitlis vilâyetine bağlı bir kaza.
[21] *Mârifetnâme*, III, 449.
[22] Kara, "Biyografi", I, 23; Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305.
[23] *Mârifetnâme*, III, 452.

"Babamdan daha tanıdık ve bildik." dediği bu mürşide kendi de intisâb etmiş, Tillo'da babasıyla birlikte sekiz yıl Şeyh İsmail Fakîrullah'ın kendi evinin karşısında yaptırmış olduğu hücrede kalarak ilim tahsilinde bulunmuştur.[24]

İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'de babası ve annesiyle ilgili şu bilgileri vermiştir:

"Ey azîz! Bilinmelidir ki mübarek Erzurum'un doğu tarafına altı saal mesafede büyük bir ovanın orta kuzeyinde Pasinler'in yüksek merkezi olan Hasankale ahalisinden Dursun Mehmed oğlu Molla Bekir diye bilinen ve misafire ikramı, fakirlere yemek yedirmesi ve dervişlere saygısıyla tanınan, vezirlerin ve kumandanların divanında görüş beyan edip alınacak tedbirler konusunda rey sahibi bulunan, âlemin işlerine nizam ve intizam vermesiyle bilinen mübarek büyükdedemiz merhumun, 1081/1670 tarihi Rabiulevveli'nin on dördüncü Pazartesi günü sabahında yüzü peçeli, hayâlı ve edepli bir oğlu dünyaya gelip ismi Hazret-i Osman olmuştu. Muhterem mahdumları yirmi yaşına varıncaya kadar yine Hasankale'de bulunup kerâmetleriyle bilinen merhum Kara Şeyh oğlu Seyyid İbrahim Efendi'den ilim tahsil etmiştir. Kendisinden sarf, nahiv, fıkıh, ferâiz dersleri okuyup hadis, tefsir ve akaid ilimlerini tahsil etmiştir. Allah vergisi olan latif tabiatıyla, güzel ahlâkıyla ve annesinden aldığı terbiye sâyesinde Derviş Efendi namıyla bilinmiştir. Daha sonra muhtereme validesi hastalanarak vefat etmişlerdir. Bunun üzerine babası onu evlenmeye teşvik ederek Hasankale'nin yakınında Fendiği adlı köyün seyyidlerinden şeyh oğlu merhum Dede Mahmud'un kızını almıştır. İşte o Hanife Hâtûn bizim şefkatli anamız olmuştur."[25]

On yedi yaşında iken babasını kaybeden (Receb 1132 / Mayıs 1720) İbrâhim Hakkı, muhtemelen öğrenimini sürdürmek amacıyla aynı yıl Erzurum'a dönerek büyük amcası Molla Muhammed'in evine yerleşti. Burada, özellikle Arapça ve Farsça konusunda kendisinden faydalandığı söylenen Erzurum müftüsü şair Hâzık Mehmed Efendi dışında kimlerden ders okuduğu hususunda bilgi bulunmamaktadır. *Mârifetnâme*'deki bir beyitten bu ikinci tahsil döneminin sekiz yıl kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.[26]

---

[24] *Mârifetnâme,* I, 23.
[25] *Marifetnâme,* III, 442-443.
[26] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305. İbrahim Hakkı'nın ilk öğretmeni babasıdır. 5 yaşında iken okumaya başlamış ve babasından aldığı din derslerini Hasankale'li hocalarından aldığı dersler takip etmiştir. Daha sonra Erzurum'da Sarı Gümrükcü Derviş Efendi'den aylığı 30

İbrâhim Hakkı, öğrenimini tamamladıktan sonra İsmâil Fakîrullah'ı ziyaret etmek üzere 1141/1728-29'da Tillo'ya gitmiş, babasının hücresine yerleşerek tasavvufî hayata yönelmiştir. Şeyhine hizmet edip onun feyzinden istifade etmeyi sürdürmüştür. 1147/1734'te İsmâil Fakîrullah'ın vefatı üzerine Erzurum'a dönmüş, daha önce babasının imamlık yaptığı Yukarı Habib Efendi Camii'ne imam olmuştur. Bu arada ilk evliliğini yapmıştır.[27] 1150/1738'de hacca gitmiş, dönüşte Ömer Hayyâm, Ferîdüddin Attâr, Sa'dî-i Şîrâzî, Nizâmî-i Arûzî gibi şairlerin şiirlerini topladığı, ayrıca kendisinin de iki manzumesinin yer aldığı *Lübbü'l-kütüb* adlı geniş hacimli eserini hazırlamıştır[28].

1160/1747 yılında İstanbul'a giden İbrâhim Hakkı, şeyhi Fakîrullah'ın Sultan I. Mahmud nezdindeki saygınlığından faydalanarak padişahla görüşüp ilgi ve takdirini kazandı, saray kütüphanesinde çalışmasına izin verildi. Özellikle yeni astronomiye ilgisinin bu kütüphanedeki çalışmalarıyla başladığı söylenebilir. İbrâhim Hakkı İstanbul'da iken kendisine müderrislik pâyesi verildi ve ders okutması şartıyla Erzurum'daki Abdurrahman Gazi Dede Tekkesi'nin zâviyedârlığı tevcih edildi. Erzurum'a döndükten sonra Habib Efendi Camii'ndeki imamlık görevini sürdüren İbrâhim Hakkı, bir müddet sonra aynı zamanda iyi bir mûsikişinas olan oğlu İsmâil Fehim'in tahsilini tamamlaması üzerine bu görevi ona bırakarak ilmî faaliyetlere daha fazla zaman ayırabilmek için günlerinin çoğunu Hasankale'de geçirmeye başladı.[29]

İbrahim Hakkı, 1747'de Sultan I. Mahmut'un hükümdarlık döneminde Padişah tarafından saraya davet edilmiş, ilk defa İstanbul'a gelmiş ve saray kütüphanesinden

---

kuruştan özel ders almıştır. (Bkz. Sami Ünal, "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı(1703-1780)", *Türk Kültürü Dergisi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, sayı: *95*(1970), 792).

[27] İlk evliliğini Firdevs Hanımla 33 yaşında iken yapmıştır. Bu hanımından İsmail Fehim ve Ahmed Naimi adlarında iki erkek evlat dünyaya gelmiştir. Otuz dokuz yaşında ikinci evliliğini Erzurumlu Hüseyin Bey kızı Fadime Hanım ile yapmıştır. Bu evliliğinden dünyaya gelen çocukları yaşamamıştır. Üçücü evliliğini Hasankaleli Belkıs Hanım ile yapmıştır. Bu hanımından Gülsün ve Muhammed Şâkir adlı iki çocukları olmuştur. İbrahim Hakkı'nın soyu erkek çocuklarından torunları Muhammed Şâkir ile devam etmiştir. Dördüncü evliliğini Züleyha Hanım ile yapmıştır. Bu hanımdan da Osman Nedim adlı oğulları dünyaya gelmiştir. Fadime Hanım'ın ölümünden sonra, İbrahim Hakkı'yı Tillo'ya bağlamayı düşünen şeyhinin çocukları onu Fatma Azîze Hanım ile evlendirmişlerdir. Hanife ve Şemsi Aişe adlı iki kızları olmuştur. İbrahim Hakkı'nın kızı tarafından gelen torunları Hanife Hanım'la devam etmiştir. (Belkıs İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle Aşk ile An Seyretmek*, Sûfi Kitap, İstanbul, 2012, 32; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 14; Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305; Kara, "Biyografi", I, 27).

[28] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305

[29] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305.

istifade etmiştir. İbrahim Hakkı'nın saraya davet edilmesinin temelinde kitap sevgisi ve ilim aşkı vardır.[30] *Mâ'rifetnâme*'yi yazarkende bu bilgilerden istifâde etmiştir.[31]Ayrıca İbrahim Hakkı, bu seyahat sırasında "ders okutmak şartıyla" Erzurum'daki Abdurrahman Gazi zâviyedârlığına I. Mahmut tarafından tayin edilmiştir.[32] Erzurum'a döndükten sonra babasından devr aldığı Habip Baba Camii' imam hatipliği görevini oğluna bırakarak ilimde yoğunlaşmaya başlamıştır. 1168/1755'de resmî bir hizmet için İstanbul'a çağırılan Erzurum gümrükçüsü Mehmed Sun'ullah ile birlikte ikinci defa İstanbul'a gitmiştir.[33] O, ilkinden daha uzun sürdüğü anlaşılan bu ikinci ziyaret sırasında da kütüphane çalışmaları yapmış olmalıdır. *Mârifetnâme*'yi İstanbul dönüşünden kısa bir süre sonra tamamlaması (1170/1757), onun bu eserle ilgili olarak İstanbul'da yoğun bir hazırlık çalışması yaptığı kanaatini vermektedir. İbrahim Hakkı, Pasinler'e dönünce bir taraftan *Mârifetnâme*'yi yazarken bir yandan da öğrenci yetiştirmeye devam etmiştir. III. Mustafa tarafından Abdurrahman Gazi türbesinin zaviyadârlığı görevi yenilenmiştir. Bu arada önemli eserlerinden *İrfâniyye*'yi (*Mecmûatü'l-irfâniyye*) tamamıştır. 1177/1763'te Tillo'ya üçüncü defa giden İbrahim Hakkı "İnsâniyye" isimli eserini kaleme almış ve aynı yıl ikinci defa hacca gitmiştir. Dönüşünde yine eser yazmak ve öğrenci okutmakla meşgul olmuştur. Bu arada kapsamlı bir eser olan *Mecmûatü'l-Meâni*'yi tamamlamıştır. 1181/1768'de Erzurum müftüsü Şeyh Mustafa Efendi ile beraber üçüncü defa çıktığı hac yolculuğu sırasında amcasının oğlu Yûsuf Nesîm'e Şam'dan yazdığı mektupta eserlerinin oralarda bile arandığını ve ilgiyle okunduğunu bildirmiş, kendisinden bazı kitaplarını temin edip göndermesini rica etmiştir. Yolculuğun ardından Erzurum'a döndü. Yaklaşık üç yıl sonra oğlu İsmâil Fehim ile birlikte tekrar Tillo'ya giderek buraya yerleşmiştir.[34] Beşine ana eser dediği on eser daha yazmıştır. Bu esnada *Mârifetnâme*'deki birtakım müsbet ilim verileri, bazı tutucu çevreler tarafından yadırganmış, dedikodu konusu yapılmış ve kötü karşılanmıştır. İbrahim Hakkı da hem kitabını bu zandan kurtarmak hem de inançlı olduğunu kanıtlamak için *Hey'etü'l-İslâm*'ı yazmıştır.[35]

---

[30] Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 16; Kara, "Biyografi", *Mârifetnâme,* I, 29; Aldav, *Tasavvufta İç Tenkit Geleneği Mârifetnâme Örneği,* 32
[31] Kara, "Biyografi", I, 30; Aldav, *Tasavvufta İç Tenkit Geleneği Mârifetnâme Örneği,* 32.
[32] Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 16.
[33] Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 79.
[34] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 306.
[35] Gökpınar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetname'sinde Tasavvufi Hayat,* 33.

Şeyhinin kızı olan son eşinin genç yaşta ölümü İbrâhim Hakkı'yı derinden etkilemiştir. Kısa bir süre sonra şeyhinin büyük oğlu Hamza Ganiyyullah'ın ölümü üzerine yalnızlığı daha da artan İbrâhim Hakkı 19 Cemâziyelâhir 1194 (22 Haziran 1780) tarihinde vefat etmiştir. Ölümünden iki yıl önce yazdığı vasiyetnâmesinde şeyhinin kubbesi altına defnedilmemesini, oraya şeyhin evlâtlarının gömülmesi gerektiğini belirtmesine rağmen bunu bir fedakârlık olarak telakki eden İsmâil Fakîrullah'ın oğlu Mustafa Fânî'nin isteği üzerine şeyhinin türbesine defnedilmiştir.[36]

İbrahim Hakkı Hazretlerinin on bir halifesi vardır en meşhurları şunlardır: Sa'dullâh Efendi, Halîl Efendi, Mustafâ Efendi, İbrâhîm Efendi, Münzevî Sâdık Efendi[37].

Erkek evlatlarından neslini devam ettiren Mehmet Şakir Efendi'nin kolundan torunu olan Belkıs İbrahimhakkıoğlu dedesini şöyle anlatır: "Bir Erzurumlu olarak Erzurumluların genel özelliklerini taşıyan, o döneme göre özel bir tarzı olmayan ama temiz ve düzenli giyinen, sadelikten yana ve kıyafetlerinde ölçülü, insanlara ne tavsiye ediyorsa aynısını yaşayan –az yemek az konuşmak gibi-zârif nazik bir insan, programlı zamanını iyi değerlendiren, kalabalık aile fertlerinin meseleleri ile bizzât ilgilenen, hiç kimseye gücenmeyen ve öfkelenmeyen biri olup ne yaşıyorsa onu yazmıştır. *Tevfîznâme*, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Hakikatidir."[38]

1.2. TASAVVUFÎ ŞAHSİYETİ

İbrahim Hakkı Hazretleri XVIII. yüzyılda yaşamış kendisini dinî, ilmi, edebi, tasavvufi alanda yetiştirmiş bugün hala itibar edilen eserler bırakmış bir âlim ve âriftir. Yaşadığı dönemde İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1724), Abdullah Salahaddin Uşşakî (ö. İstanbul, 1196/1781), Mestakimzade Süleyman Efendi (ö. 1202/1787), Abdülganî Nablusî (ö. 1143/1731), Şeyh Galib (ö. 1213/1799) gibi tesirleri günümüze kadar ulaşan sûfiler yetişmiştir.[39]

---

[36] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 306.
[37] Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ,* II, 203.
[38] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle Aşk ile An Seyretmek,* 79.
[39] Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları (Tarîkatlar/Tekkeler/Şeyhler)*, Dergâh Yayınevi, İstanbul 2010, 80; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 22-23.

İbrahim Hakkı'nın gerek ilmî gerekse tasavvufî şahsiyetinin oluşmasında Erzurum, Tillo ve İstanbul'da iken sözkonusu çevrelerde bulunmuş olmasının etkisi muhakkaktır.

İbrahim Hakkı, ilk tahsilini, ilim zevkini ve tasavvufî neş'esini babasından almıştır. "Hilm ü hayâ" kaynağı olarak addettiği babası, hadîs, fıkıh, akâid, tefsir gibi dini ilimleri daha gençlik çağlarında almış halk arasında Derviş Osman diye anılmıştır. Osman Efendi'nin; ilmi, okumayı sevmekle birlikte özellikle tasavvufî eserlere fazlaca ilgi duyan bir zât olduğu söylenmiştir.[40] *Mârifetnâme*'de yer alan bir anektoda göre Osman Efendi, evlerinde misafirken hasta düşen ve misafirliği 6 ay uzayan Zekeriya isminde bir Özbek Derviş'in hizmetine bakmıştır. Derviş sağlığına kavuşup evden ayrılacağı sırada Osman Efendi'ye; "Sizin ikramımız altı ay zarfında tamam olup bizimki kalmıştır. Hemen muradını iste ki murat kapısı senin için açılmıştır." deyince Osman Efendi önce ahirete iman ile gidip cennet-i âlâya ulaşmayı dilemiş ancak o âziz himmetini yüce tutmasını söyleyince Osman Efendi ebedî âlemde Mevlâ'ya kavuşmayı arzu ettiği söylemiştir. Âzizin aynı ikazı tekrar etmesi ve esas gayenin o devleti bu âlemde gönül ikliminde bulmak olduğunu söylemesi üzerine Osman Efendi âzizin ayaklarına kapandı ve o âziz misafir şu müjdeyi verdi: "Başını kaldır ki bu devlet onda karar kılmıştır." Sonra Derviş Osman Efendi'ye kendi suretini iki kaş arasına nakşetmesini ve kelime-i tevhîdi uzun nefeslerle ve kısık sesle on bin kere tekrar etmesini ona telkin edip gitmiştir. Osman Efendi bu tembihi diline vird edinmiş ve gece gündüz bu zikirle meşgul olmuştur.[41]

İbrahim Hakkı'nın şahsiyetinin teşekkülünde aynı zamanda babasının da şeyhi olan Tillo'da yaşayan Şeyh İsmail Fakirullah'ın tesri büyük olmuştur. İbrahim Hakkı bu zata intisap ettikten sonra hilâfet mertebesine nail olmuş aynı zamanda kızı ile de evlenerek akraba olmuştur.[42] 1067/1656'da dünyaya gelen İsmail Fakirullah, Arap asıllıdır. İsmail Fakîrullah, babası Molla Kasım'dan ilim tahsil edip yirmi dört yaşındayken ilim ve marifetten bilmesi gerekenleri tamamlamıştır. Fakirullah Hazretleri, zühdü ve verası gereği kendisi için bir üzüm bağı, ehli ve evladı için bir tarla edinmiştir. Fakirullah'ın talabeleri tarladan ekmek için gerekli olan unun üretimine

---

[40] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 305.
[41] *Mârifetnâme*, III, 443-444.
[42] Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 91.

kadar her aşamada çalışıp helal yoldan yiyeceklerini elde edip helal lokma yerlerdi. İsmail Fakîrullah üzüm bağının hizmetini kendi eliyle görüp meyvesini sırtına yüklenip eve getirirdi. Ancak kendisi her zaman birkaç üzüm tanesi veya kuru üzüm yiyerek onunla yetinir; geceleri ibadetle, gündüzleri ise oruçlu geçirmeye özen gösterirdi.[43] İbrahim Hakkı'nın gönül dünyasını aydınlatan İsmail Fakirullah, 1734'de vefat etmiştir[44].

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tarîkati konusunda çeşitli görüşler olsa da çoğunluk onun Nakşibendiyye tarîkatına, bazıları da Kadiriyyenin Üveysî koluna bağlı olduğunu ifade ederler.[45] Bursalı Mehmed Tahir Efendi, İbrahim Hakkı'nın şeyhi Fakîrullah'ın hem Kâdirî hem de Nakşibendî olduğunu belirterek şeyhinin vefatından sonra onun irşâd makāmına geçtiğini nakletmektedir.[46]

Kaynaklarda İsmail Fakîrullah'ın silsilesine rastalanmamaktadır. Hüseyin Vassaf da *Sefine-i Evliyâ*'sında onun silsile-i tarîkatlarını elde edemediğini ancak hem Kâdirî, hem Nakşıbendî tarîklarına mensûb olduğunu, neş'elerinin ise Nakşbendîlik olduğunu söylemiş, henüz otuz yaşında iken ikmâl-i sülûk ettiğini belirtmiştir.[47]

Mârifetnâme'de "Velilerin en seçkinlerinin tercih ettiği tarîkat"[48] olarak nitelendirdiği Nakşibendiyye'ye geniş yer verilmesi, bu tarîkate mensup olduğu kanaatini güçlendirmektedir[49]. Abdurrahman Mıhçıoğlu Hazret'in babası Osman Efendi'nin Nakşibendiyye tesirinin hüküm sürdüğü bir bölgede dünyaya geldiğini, Erzuruma gelen iki Özbek şeyhi misafir ettiğini, bunların kuvvetle muhtemel Nakşi şeyhi olduğunu hatta bu zatlardan birine intisab edip vird alığını belirterek; Osman efendinin zahir ve bâtın ilimler tahsil ettiği hocası Habib Efendi'nin de Nakşi olduğunu

[43] *Mârifetnâme*, III, 420-422.
[44] İbrahim Hakkı, şeyhi için özel mimarisi bulunan bir bir türbe yaptırmıştır. O, Tillo'ya yaklaşık 4 km. mesafede bulunan dağın tepesine bir kale inşa ettirmiş ve duvarın ortasına da küçük bir pencere yerleştirmiştir. Her sene 22 Mart'a rastlayan "Nevruz Günü"nde Güneşin ilk ışıkları kaledeki bu pencereden geçerek türbenin girişindeki kuleye yerleştirilmiş bulunan prizmaya yansımakta ve oradan da türbenin tepesindeki kubbenin penceresine aksedip, bir mercek yardımıyla İsmail Fakirullah'ın kabrinin başucunu aydınlatmaktadır (Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 132-134).
[45] Hayrani Altıntaş, *Marifetname'de Tasavvuf,* A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınevi, Ankara1981, 31.
[46] Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz.: A. F. Yavuz ve İ. Özen), Meral Yayınevi, İstanbul 1972, I, 33.
[47] Vassaf, *Sefine-i Evliyâ,* II, 203, 209.
[48] *Mârifetnâme*, III, 230.
[49] Bursalı Mehmed Tâhir, I, 92.

bu minvalde Hazret'in küçük yaşlardan itibaren münasebet kurduğu Nakşibendiyye'ye müntesip olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu söylemini İbrahim Hakkı'nın "Velilerin en seçkinlerinin tercih ettiği tarîkat", "Nakşibendiyye yoluna girenin her türlü kemale sahip olup halinin herkesten gizli kaldığı" ve "Başın, hep yükseklerde olsun istersen, Nakşibendiyye yoluna gönül bağlamalısın."[50] sözleri ile desteklemektedir.

Nakşibendiyye aceb kafile severleridir
Gizli yoldan götürürler Harem'e kafileyi

İbrahim Hakkı Hazretleri yukarıdaki beyitleri izah ederken Nakşibendilerin sohbetinde bulunmanın kibrit-i ahmerden daha kıymetli ve şerefli olduğunu, mârifeti elde edip evliyâ mertebesine erişebilmek için Nakşibendiyye usulünce zikir, teveccüh ve rabıta ile sülûk edilmesi gerektiğini vurgular. Mıhçıoğlu, Vassâf'ın halifeleri arasında zikretttiği Münzevî Sadık Efendi'nin Nakşibendi halifesi olduğunu ve İbrahim Hakkıdan el alamış olabileceğini belirterek; Hazret'in üç kz hacc yaptığını bu sırada Nakşî hilafetini mezkûr Nakşî meşâyıhından almış olabileceği görüşünü aktarmaktadır. Bu gerekçelerini binâen onun Nakşî olabileceğini ifade etmektedir.[51]

Mesih İbrahimhakkıoğlu dedesinin bilinen tarzda bir tarîkat yaşantısının olmadığını iddia etmiştir. O dedesinin "tarîk-i fenâ" olduğunu ileri sürer.[52] Revnakoğluna göre ise o, Kâdirî ve Nakşiliğin hususiyle Üveysiye şeyhlerinin büyüklerinden ileri gelenlerinden olarak bilinmiştir. Bu yolda sanki "kol" sahibi olmuş, yeniden düzen kurmuş, içtihat yapmış o derece işin künhüne vakıf olmuştur.[53]

Uludağ'a göre ise İbrahim Hakkı, bir sûfi, bir ârif, bir hâkim ve âlim olmakla birlikte bir tarîkat şeyhi değildir, müridleri de bulunmamaktadır. Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve İmam-ı Gazâlî (ö. 505/1111) gibi tasavvufî neşveden nasip alan ve evliyâyı seven, onların yolunda gitmeye çalışan bir âriftir.[54] Şimşek'e göre ise işin aslı, İbrahim Hakkı'nın hiçbir tarîkata intisabının olmadığı ve hiçbir tasavvuf yolunun eğitimini ve icazetini almadığıdır. Bugün bile torunlarının elinde eserleri,

---

[50] *Mârifetnâme*, III, 230, 233.
[51] Abdurrahman Mıhçıoğlu, *İbrahim Hakkı Erzurûmî'ninTezkiretü'l-Ahbâb ile Hamsûn ve Mi'eHikme isimli Eserleri (Metin ve İnceleme)*, (Yüksek Lisans Tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, 20-22.
[52] Kara, "Biyografi", I, 54-56.
[53] Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, 52-53.
[54] Süleyman Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı -İbrahim Hakkı Erzurumî-*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi, Ankara 2015, 78.

nüsveddeleri, mektup ve notları hala dururken esas korunması gereken tarîkat silsilenamesinin ortada bulunmaması bu durumu teyit etmektedir.[55]

İbrahim Hakkı, *Cilâu'l-Kulûb* isimli eserinin önsözünde tarîkının hatlarını şu şekilde çizmiştir: "Tarîkatımız, Allah muhabettiyle sülûk eden Allah'ı sevenlerin yoludur. Bu yolun mensuplarından olup daha bidayette vâsıl olanların sayısı, uzun mücâhedeler sonucu vasıl olanlardan daha çoktur. Bu seçilmiş tarîkat, Allah ehli içindir. Amellerden ziyade ahlâka dayanır. Bu yol Allah'ın şeriatı üzere istikametle beraber Allah'a vasıl olmanın usulüdür."[56]

İntisabı ile ilgili bilgilerimiz netlik kazanmasa da İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tasavvufî kişiliğinin şekillenmesinde bazı önemli tasavvufî kimliklerin ve tarîkat çevrelerinin etkili olduğunu söylemek mümkünüdür. Onu edebî ve tasavvufî yönden etkileyenlerin başında; Şeyhi İsmail Fakîrullah, Mevlânâ (ö. 672/1273) , Yunus Emre (ö. 720/1320 [?]) ve Hâzık Mehmed Efendi (1690-1763) gelmektedir. Bununla birlikte İbrahim Hakkı'yı etkileyenler arasında Mevlânâ'nın özel bir yeri vardır. *Mârifetnâme'*nin birçok yerinde düşüncelerini desteklemek için Mevlânâ'nı şiirlerinden iktibaslar yapmış, özellikle tekâmül konusundaki düşüncelerini açıklarken Mevlânâ'nın bir şirini isim vermeden zikretmiştir.[57]

Aşkı sakin ve olgun bir ruh haleti içinde, daha çok tasavvufî haz ve neşe tarafı ağır basacak şekilde işleyen[58] İbrahim Hakkı Hazetleri diğer pek çok sûfî gibi şiiri fikir, dugu ve düşüncelerini insanlara iletmek maksadıyla bir araç olarak görmektedir. Bu açıdan şiirlerini ideal insan ya da sûfilerin deyimi ile kâmil insan yetiştirme düşüncesi oluşturmaktadır.[59]

Batı düşüncesinde insanı dünyaya yöneltme ve dünya üzerinde "hâkim" olma ön plana çıkarken İbrahim Hakkı *Mârifetnâme'*de dünyayı insanın zorunlu ikâmetgâhı olmakla birlikte mümkün olduğu kadar insanın kendisini kaptırmaması gereken, insanın

---

[55] Selami Şimşek, *Osmanlı Bilginleri "Erzurumlu İbrahim Hakkı"*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2016, 45.
[56] İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah'a Ulaştıran On Esas, Cilâu'l-Kulûb Zikrullah, 45-46.*
[57] Kara, "Biyografi", *Mârifetnâme,* I, 53; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 125.
[58] Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 124.
[59] Rıdvan Canım, "Bir Osmanlı Şairi Olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 283-285.

hakikatle arasındaki perdeler bütünü olarak kavranmakta; her ne kadar dünya ve onun bir parçası olarak mevcut olan her şeyin bilgisi, talep edilmesi ve öğrenilmesi gereken şeyler arasında olsa da, insanın kendisini kaptırmaması gereken bir meşgale olarak göstermektedir.[60]

İbrahim Hakkı gözlemci kişiliği sayesinde ilmin peşine düşmüş, evreni, hayatı ve insanı anlamaya yönelik ne varsa tümünü incelemeye girmiştir. O, birlik ile çokluk (vahdet-kesret) arasındaki bağı keşfetmiş, birlikten çokluğa gidildiği gibi, çokluktan birliğe gidilebileceğini göstermeye çalışmıştır.[61]

Hüseyin Vassâf'ın (1872-1929) XVIII. asrın pek mühim bir zâtı olarak tanıttığı[62] İbrahim Hakkı, Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine tanık olan manevî rehberlerden biri olup şark kültürünü şahs-ı mânevîsinde en güzel şekilde temsil eden bir kişiliktir. Astronomiden, Tıp ilmine, Matematikten Biyoloji ilmine kadar her konuda malumat sahibi olmuş ve halkı daima irşad etmiştir. Her şeyi Hakk'tan bilmiş O'na havale etmiştir.[63]

Oğullarından biri için yazdığı sanılan *İrfaniyye* isimli kitabının sonunda bulunan "Tekkelerde eğlenmeyip ilim meclisine gelesin; herkese şefkatle bakıp hiçbir ferdi küçük görmeyesin ve kimseden hiçbir şey istemeyip kimseye bir iş buyurmayasın; tezyin-i zahiri koyup gökçek ahlâk ile tezyin-i batına gidesin." şeklindeki nasihatleri onun güzel ahlâka, insana ve ilme verdiği önem yanında tok gözlü ve kanaatkâr olmayı, minnetsiz yaşamaya ne kadar ehemmiyet verdiğini de göstermektedir.[64]

İbrahim Hakkı'nın ilmi yönünün yanında eğitici ve öğretici yanı da vardır. Çocukluğundan beri almış olduğu tasavvuf eğitimi onda büyük bir gönül zenginliği tesis etmiş, eşyaya ve olaylara daha inceden bakabilmeyi öğrenmiştir. Ömrü boyunca imam ve vaiz olarak halkı irşad etmeye, gönüller aydınlatmaya gayret etmiş ve hayatında

---

60 Tahsin Görgün, "18.Asır Osmanlı Düşüncesi ve Erzurumlu İbrahim Hakkı, Kadim ile Cedit İlişkilerinde Bir Model Olarak İbrahim Hakkı'yı Okumak", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 159.
61 Kara, "Biyografi", *Mârifetnâme,* I, 45.
62 Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ,* II, 203.
63 Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 20-24; Gökpınar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetname'sinde Tasavvufi Hayat,* 36.
64 Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 306-307.

kimseyi kırmamıştır. Kendi aile efradını yetiştirdiği gibi Hasankale, Erzurum ve Tillo'da birçok öğrenciyi okutup yetiştirmiştir.[65]

İbrahim Hakkı Allah'a daima kul olarak yaşamayı gaye edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda kendini Allah'tan uzaklaştıracak her türlü işten uzaklaşarak insanlara hakikati anlatarak tevazu ve alçakgönüllü bir şekilde yaşamını sürdürmüştür. Her şeyde ilâhî aşkı aramıştır.[66] Telif ettiği eserlerinde ilmin, güzel ahlâkın, ilâhî aşkın, dinî emirlerin önemini anlatmakla kalmayıp onları hayatında tatbik etmiştir. Kendisini ilme adayarak hem mâsivâyı terk etmenin önemini anlatan hem de yemesiyle, içmesiyle, hâli ve yaşantısıyla örnek olmuş bir şahsiyettir. Manevî hayatın önemini vurgulayarak mütevazı ve münzevî bir yaşam sürmüştür. Halka hizmeti Hakk'a hizmet olarak telakki kabul etmiştir.[67]

İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme'*de mârifet, bekâ, fenâ, muhabbet ve aşk, tefviz, velâyet, kerâmet ve teslim, sabır, rızâ, şükür, seyr u sülûk, mürşid, sâlik, nefis ve nefsin mertebeleri gibi tasavvufun hemen tüm konularına yer vermiştir.[68] Bu konuları büyük bir vukufiyetle açıklamıştır.

1.3. ESERLERİ

"İbrahim Hakkı, en çok eser veren Osmanlı müelliflerinden biridir. Tasavvuf, edep, ahlâk, edabiyat, felsefe, astronomi ve başta olmak üzere birçok konuda eser vermiştir.".[69]

İbrahim Hakkı, "Rabb'i tanımak için önce kendini tanımanın gerekliliğine" inanmıştır. Bunun içinde farklı ilimlerin bilinmesini gerekli görüp, ilmî yaşamı süresince de hem zahirî hem de bâtınî ilimleri tahsil etmiştir. Ancak İbrahim Hakkı'nın daha ziyade bir çeşit kendini tanıma metodu olan tasavvufa ağırlık verdiği söylenebilmektedir.[70]

---

[65] Kara, "Biyografi", *Mârifetnâme,* I, 50.
[66] Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 96.
[67] Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 11-12.
[68] Kara, "Biyografi", *Mârifetnâme,* I, 51.
[69] Süleyman Uludağ, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı – İbrahim Hakkı Erzurumî,* 27.
[70] Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı,* 31.

Erzurumlu mutasavvıf şâirler, müellifler içinde, halkın gece gündüz okuduğu, bunun içinde Erzurum'da ve yurdun her tarafında mümtaz bir yeri vardır. Yetmişi aşkın hayatında derlenmiş, derlenmemiş; basılmış, basılmamış verdiği ölmez eserlerle kuvvetli bir ilim ve fikir adamı olduğunu göstermektedir. Eserlerinin hepsi de önemli ve değerlidir.[71]

İbrâhim Hakkı'nın çoğu Türkçe olan eserlerinin sayısı hakkında değişik rakamlar verilmiştir. Kendisi çalışmalarından söz ederken çoğunu büyük kitaplarının içine aldığı küçük risâlelerini müstakil eser olarak saymamıştır. İlâhînâme'nin sonuna eklediği bir notta onu "ana eser", beşi de "evlât eser" olmak üzere on beş kitabını dili ve telif tarihleriyle birlikte kaydetmiştir. İnsâniyye adlı eserinde de Tillo'ya yerleştikten sonra kaleme aldığı on eserden en beğendiği beşinin adını sıralamaktadır.[72]

1168/1754 yılından 1178/1765 yılına kadar yazılmış beş eserini "Ana eserler" olarak belirlemiştir. H. 1180 (M. 1766) dan H. 1191 (M. 1777) yılına kadar yazdığı on eseri de "Evlat eserler" diye adlandırmıştır:

"Fakîri der ki te'lifatımız on beş kitab olmuş
Usûlü beş furû'u adlarıyla on hisâb olmuş"[73]

İbrahim Hakkı'nın kendi eserinde de belirttiği söz konusu beş ana ve on evlat eseri ile ilgili bilgiler şöyledir:

Ana Eserleri

1- *Dîvân*: İbrahim Hakkı Hazretleri'nin şiirlerinin toplandığı ve Türkçe ilk eseri olan *Dîvân*'ı, 1168/ 1755 tarihinde kaleme alınmıştır. *Dîvân-ı İbrahim Hakkı, Dîvân-ı İlâhinâme* veya *Dîvân-ı İlâhiyât* adlarıyla anılmıştır. Eserde kasidelerin ardından dinî-tasavvufî mahiyette 366 gazelden oluşan "İlâhînâme" başlıklı bölüm yer almaktadır.

2- *Mârifetnâme*: İbrahim Hakkı Hazretleri'ne asıl şöhretini kazandıran, kendisinin ana eser dediği ve muhtelif konuları ihtiva eden bu ansiklopedik eseri ve muhtevası hakkında aşağıda detaylı bilgi verilecektir.

---

[71] Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, 103.
[72] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 309.
[73] Kara, "Biyografi", *Mârifetnâme,* I, 60.

3- *İrfâniyye (*Mecmûatü'l-vahdâniyye fî ma'rifeti'n-nefsi'r-Rabbâniyye*)*: 1760 tarihinde üç dilde -Arapça, Farsça ve Türkçe- yazılmıştır. Kitapta hadis olduğu rivayet edilen, "Kendini bilen Allah'ı da bilir." sözünün tasavvufî açıklaması yapılmış, bu arada âyet ve hadislerle müslüman düşünür ve âlimlerin konuyla ilgili fikirlerine de yer verilmiştir.

4- *İnsâniyye* (*Mecmûat'l-insaniye fî mârifeti'l-Vahdâniyye)*: Güldeste (antoloji) türündeki manzum eserlerindendir. Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde ve 160 kitaptan şiirler seçilerek 1176/1763 tarihinde düzenlenmiştir. Seçilen eserlerin daha çok tasavvufî ve tâlîmî (didaktik) olmasına dikkat edilmiştir.

5- *Mecmû'âtü'l-Meâni* (Mecmûatü'l-Hakkī): Bu eseri 1178/1765 de Farsça, Arapça, Türkçe olarak nazm ve cem' edilmiştir. Kitapta dinî ve tasavvufî şiirlere yer verilmiştir.

Evlat Eserleri

1- *Tuhfetü'l-Kirâm*: 1180/ 1765 yılında Tillo' da şeyhinin evinde yazılmıştır. Kaynağı *Mecmuâtü'l-Meâni*'nidir.

2- *Nuhbetü'l Kelâm*: 1182/ 1768 de *Mecmuâtü'l-Meâni* ve *Mârifetnâme*'den seçmelerden oluşmuştur.

3- *Meşâriku'l-Yûh*: 1185/ 1771'de yılında tertip olunmuştur. İbrahim Hakkı'nın şahsına ait olanlarla çeşitli eserlerden topladığı, tasavvuf ve daha farklı konulara değinen eser müntehâbât (güldeste, antoloji) şeklindedir.

4- *Sefînetü'r-rûh min Vâridati'l-Fütûh*: 1187/ 1773 tarihinde yazılmıştır. Diğer eserlerinden Türkçe, Farsça ve Arapça şiirler seçilerek düzenlenmiştir.

5- *Kenzü'l-Fütûh*: 1188 tarihinde tertip edilmiştir. *İrfâniyye* adlı mecmuasından seçtiği müstakil beyitlerden meydana gelmiştir. Eser, tasavvufî ve didaktik nitelikteki bin yirmi bir beyitten oluşmaktadır.

6- *Defînetü'r-Rûh*: 1189/ 1775'de yazılmıştır. Arapça, Farsça ve Türkçe şiir ve nesirleri ihtiva eden bu eserin kaynağı *Mecmuatü'l-me'âni*'dir. İçeriğinde *İnsan-ı kâmil* ve *Cilâü'l-kulûb* risâleleri bulunmakla birlikte üç mektup ve dört yüz civarında çeşitli şiirleri içermektedir.

7- *Rûhü'ş-Şürûh*: 1190/ 1776 yılında seçmeler şeklinde yazılan eser, *İlâhînâme*'den seçilmiş *Mahzeni'l-esrâr*'dan meydana gelmiştir.

8- *Ülfetü'l-Enâm*: 1190/1776 yılında kaleme aldığı bu eser *Mârifetnâme*'den alınan metinlerin tasnif edilmesiyle oluşturulmuştur.

9- *Urvetü'l-İslâm*: 1192/1778 yılında Türkçe ve Arapça olarak yazılmış olan bu eser, *Mârifetnâme*'den çıkarılmış olup ilâhiyata ait on beş bölümden ibarettir.

10- *Hey'etü'l-İslâm*: *Mârifetnâme*'den çıkarılmış olan bu eser 1192/1778'de Arapça olarak yazılmıştır. On sekiz tefsir ve üç yüz hadîsten seçilmiş İslâm astronomisi hakkında bilgiler 24 bölümde incelenmiştir.

Bu on kitaptan sonları (mim) harfi ile biten beş kitap şeriat ilmiyle ilgilidir; sonları (ha) ile biten diğer beş kitap ise müspet ilimlerle ilgilidir. Bundan başka İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yakınlarına ithaf ettiği şu birkaç küçük risalelerden de bahsedilir: *Menâzil-i Kamer, İhtiyâru'l-Kamer, Kurranâme, Tertîbu'l-Ulûm, Rûhu'l-Müceyyeb, Mahzenü'l-Esrar, Lübbü'l-Kütüb ve Mürşid-i Müteehilîn*.[74]

1.4. MARİFETNÂME VE MUHTEVASI

Mârifetnâme 1170/1757 tarihinde İbrahim Hakkı Hazretleri yaklaşık 53 yaşında iken tamamlanmış, kaynak olarak ancak birkaç eser geçmesine rağmen müellifin kendi ifadesine göre dört yüz kitaptan faydalanmıştır.[75]

İbrahim Hakkı birçok baskıları yapılan[76] ve tezhipli, kıymetli pek çok yazma nüshaları bulunan *Mârifetnâme*'yi oğlu Ahmed Naim'e ithaf etmiştir. *Mârifetnâme* bir bakıma doğunun Mesnevi'si sayılmaktadır. En çok uzakta köylerde raflarda bulunan *Mârifetnâme*'den bazı bölümleri bir vakitler Erzurum ve çevresinde yaşayanlardan ezberleyenlerin olduğu da rivâyet edilmektedir.[77]

---

[74] İbrahim Hakkı'nın eserleri hakkında detaylı bilgiler için Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 91-92; Kara, "Biyografi", *Mârifetnâme*, I, 60-102; Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 37-38; Altıntaş, *Marifetname'de Tasavvuf*, 35-41; Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 18-19; Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 309-311.

[75] Kara, "Biyografi", I, 65; Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 51-52.

[76] Eserin baskıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, "Biyografi", I, 69-72; Bekir Topaloğlu, "*Mârifetnâme*", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 59.

[77] Kara, "Biyografi", I, 65.

Mârifetnâme, bir Mukaddime (başlangıç), üç Fen (kitap) ve bir Hatime (sonuç) olmak üzere beş Bölümden meydana gelmektedir. Ve bu hacimli eser çeşitli bâb, fasıl ve nev'ilerle genişletilmiştir. *Mârifetnâme'*de konular ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bunda göz önünde tutulan husus, okuyucuya psiko-pedagojik bir eğitim sağlamaktır. Bu sebeple fikirler sık sık tekrar edilmiştir. Arılığı ve ahengi sağlamak amacıyla kafiyeli kelimeler birbiri ardınca kullanılmıştır. Psiko-pedagojik eğitim ve öğretim kuralları sadece konu içinde kalmayıp, hem okuyucunun dikkatini çekmek, ona zevk vermek ve fikri cazip hale getirmek için konular şiir halinde özetlenmiştir. Bu şiirler zaman zaman Türkçe, bazen Arapça ve nadiren Farsçadır. Okuyucunun ilgisini çekmek gayesiyle konuların arasına kısa şiirler konulduğu gibi bazı fikirler de ifade edilmiştir. Zamanın yazı dilinin ağır olmasına rağmen Hazret, halk diliyle, çoğunlukla Türkçe kelime kullanarak yazmıştır.[78]

Mârifetnâme kaleme alındığı günden bu güne kadar mukaddes bir kitap misali okunup korunan muhtevası ile ansiklopedik bir eser[79] olmasının yanında modernleşme hareketleri içinde eski usul bir yapıt olarak bu tür eserlerin son turfandası sayılmıştır.[80]

Mârifetnâme, en geniş anlamıyla çağları kucaklayan, geçmişteki bilgileri içinde toplayan, geleceğe de asla yabancı kalmayan klasik ve her kitlenin yararlanabileceği doyurucu ve aklı tatmin edici bir eserdir.[81] Eser yazıldığı dönem itibari ile de Osmanlı'da gerileme devrinin etkisi ile moderleşmenin başladığı döneme denk gelmesi hem eski hem de yeni bilgileri içinde toplaması her seviyeden insana hitap etmesine sebep olmuştur.

İnsanî nefsin bilinmesi, nefsin cismani tezahürü olan bedene, bedenin bilinmesi de âlemin bilinmesine bağlıdır. Bu nedenle İbrahim Hakkı da üç fenden/konudan oluşan *Mârifetnâme*'nin birinci konusunu "âlem (makrokozmos)", ikinci konusunu "insan bedeni", üçüncü konusunu ise "insan nefsi" oluşturmaktadır. İnsan nefsinin en yüce ve yaratılış gayesi olan Hakk'ı bilme süreci ise üçüncü konunun son kısmını oluşturur. Bu

[78] Altıntaş, *Marifetnâme'de Tasavvuf*, 57.
[79] Altıntaş, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 41.
[80] Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 19.
[81] Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, 27-39.

kısım kitabın hedeflediği ana konu olduğundan diğer konular aslın fürûu mesabesinde değerlendirilebilir.[82]

“Birinci Fen”de; vacibü’l-vücûdun (zorunlu varlık/Allah Teâlâ) varlığını akli delillerle ispat ederek O’nun eşyaya (yaratılmışlara) yakın bulunmakla birlikte onlara benzemediği üzerinde durmakta ve şunları söylemektedir: “Ey âziz! Bilinmelidir ki filozoflar (ehl-i hikmet) şöyle demişlerdir: Vacibü’l-vücûd (varlığı mutlak gerekli olan) Allah Teâlâ’nın dışında olan bütün varlıklara ‘âlem’ denir. Allah’ın tertemiz varlığı, bütün bunlardan farklı ve ayrıdır. A’yânın (dış dünyadaki varlıklar) nitelikleri ve eşyanın mahiyeti dikkatlice incelenip araştırılsa, varlıkların halleri ve kâinatın hareketleri aynı basiretle düşünülüp gözden geçirilse âlemdeki bütün varlıkların Allah’ın yaratma kudreti ile meydana geldiğini görmek ve sağlam bir aklın bunu kavrayıp onaylaması muhakkaktır. Vacibü’l vücûd olan Allah’ın cömertliği sayesinde mümkinü’l-vücûd (mümkün varlıklar/Allah dışındaki her şey) olan varlıklar meydana gelmiş olup O’nunla mevcudiyetlerini sürdürmektedir. İstisnasız her şey, fânî, O ise bâkî ve kalıcıdır: ‘O’nun zâtından başka her şey yok olup gidecektir. Hüküm O’nundur ve siz ancak O’na döndürüleceksiniz.’[83]”[84]

İbrahim Hakkı Hazretleri eserinde akılların, nefislerin ve feleklerin ortaya çıkmasındaki tertip ve düzeni filozofların da görüşleri ile açıklamaktadır. Buna göre; Hak Teâla’nın bütün eşyadan önce küllî aklı icat edip yarattığı, buna ilk akıl veya ilk cevher denildiğini belirtmektedir. Bu ilk akla üç kabiliyet verildiğini bunların; “Hakkı bilmek”, “nefsi tanımak” ve “muhtaç olduğunu bilmek” olduğunu belirtmektedir. Burada “muhtaç olduğunu bilmek”ten kastın da kişinin Mevlâ’sına muhtaç olduğunun bilincinde olması diye izah etmektedir. İbrahim Hakkı’ya göre ilk akıldan dokuz akıl, dokuz nefis ve dokuz felek meydana gelmiştir. Feleklerin ve akılların birbiri ile uyumundan unsurlar (ateş, hava, su ve toprak) meydana gelmiş bunlara bağlı olarak da dört değişim/keyfiyet (sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk) oluşmuştur. Unsurların birbiriyle uyum içerisinde olmasından üç bileşik (madenler, bitkiler ve canlılar) meydana gelmiştir. İbrahim Hakkı, canlılar cinsinin en şereflisi ve en mükemmel

---

[82] Semih Ceyhan, “Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya Göre Etvâr-ı Seb’a (Nefsin Yedi Mertebesi)”, *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 267.
[83] Kasas, 28/28.
[84] *Mârifetnâme*, I, 164.

donanımlısının insanoğlu olduğunu; kâinatın ortaya çıkmasının insanın yaratılması ile son bulduğunu ve varlık dairesinin onunla tamamlandığını belirtmektedir. İnsanın, cihanda ki varlık ağacının en kıymetli meyvesi olduğu için, bütün varlıklardan sonra yaratıldığını, bu nedenle onun kâinatın özü olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.[85]

"İkinci Fen"de; insanın Yüce Yaratıcının hayret verici kudretini, kendi cisminde ve canında özet olarak görüp, kendini çevreleyen büyük âlemde her ne varsa hepsinin örneğinin vücûdunda bulunduğunu bilmesi böylece vücûdun bir "küçük âlem" olduğunu bilerek, kendi nefsine bakmak suretiyle Allah'ın apaçık âyetlerini varlıklar âleminde temaşa edeceğini; kendi ruhunu, vücut ülkesinin sultanı sayıp kadrine ve kıymetine vakıf olup nefsi tanıma mertebesini bulacağını ve kendi varlık âleminde sultan olacağını belirtmektedir.[86]

İbrahim Hakkı hazretleri bir gül bahçesine benzettiği âlemi, Cenab-ı Hakk'ın âdem gülüyle muattar ve müzeyyen eylediğini, cümle cihânı insan için, insanı da kendini (Allah'ı) tanıması (ma'rifet) için var edip, eşyanın hakikatlerini ve mana inceliklerini bilcümle insanda icmâl ve ızhâr ettiğini, insan ruhunu da, Câmi' ismine sûret kılıp, onu emanetin taşıyıcısı ve mana sırlarının mahalli eylediğini ifade ettikten sonra, konuyu şu ifadelerle özetler: "Malûm olsun ki, Hak Teâlâ iki âlemi benî Âdem için, benî Âdem'i de ancak kendi ma'rifeti için halk eylemiştir…Pes, hılkat-ı âlem ve âdemden maksad-ı aksâ ve matlab-ı a'lâ ma'rifet-i Mevlâ'dır."[87]

Bütün bunlar İbrahim Hakkı'nın aslında İbn Arabî'nin; "İlahi nefsi bilmek isteyen âlemi ve kendi varlığının hakikatini bilmelidir." görüşünü de devam ettiren bir sûfî düşünür olduğunu göstermektedir.[88]

İkinci Fen'in ilk dört babında fizyoloji yardımıyla insan bedeninin tanıtılması, fizyolojinin faydaları, ruh ve beden münasebeti, damarlar, organların çalışması, nefs-i tabîiyye, nefs-i nebâtiyye, nefs-i hayvâniyye, zâhirî ve bâtınî duyular hakkında bilgi verilerek, dördüncü babın son faslında organların şeklinden hareketle kişinin psikolojik yetenekleri ve ahlâkıyla ilgili çıkarımlarda bulunma (ilm-i kıyâfet) tekniği

---

[85] *Mârifetnâme*, I, 171-172.
[86] *Mârifetnâme,* I, 108-109.
[87] *Mârifetnâme*, I, 106.
[88] Osman Nuri Küçük, "İbnül Arabî'den İbrahim Hakkı'ya Sûfî Düşüncede İnsân-ı Kâmil Anlayışı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 249.

anlatılmaktadır. Beşinci babda insanın maddî ve psikolojik özellikleriyle dış dünya, zaman ve mekân, ayrıca âlem-i insanla âlem-i âhiret arasında benzerlik ve bir tür ilişki kurma tecrübesi üzerinde durularak, kişinin kendi varlığı, sıfatları ve tasarruflarından esinlenerek Allah'ın varlığı, sıfatları ve tasarrufları hakkında fikir edinmesi konusu eklenilerek, insân-ı kâmilin alâmetleri işlenmektedir.[89]

"Üçüncü Fen"de; kalplerin aynası olan itikad ve imanın ıslah edilmesi, namazın adap ve erkânın açıklanması, dünya zevklerini terk edip kalbin derinliklerine yönelmenin, gönlün ve ruhun hakikatini bilmenin Allah yolunun şartları olması; yeme içme, uyuma ve konuşmayı azaltmak, uzlete çekilmek, daima Cenab-ı Hakk'ın zikri üzere olmak ve tefekkürün irfan yolu olması; Allah'a tevekkül etmenin, işleri Allah'a havale etmenin (tefvîz), belalara sabretmenin ve Allah'ın hükmüne (kazâ) razı olmanın insan ruhunun asıl makāmları olması; Allah'ı tanımanın (mârifetullah) en yüksek derece olması; Allah'a muhabbetin en büyük gaye olması; evliyânın hikmetinin mananın özü olması ve evliyânın avamdan üstün olmasına değinilmektedir.[90]

Eserin dört bölümden meydana gelen hâtimesi âdâb-ı muâşeret hakkındadır. Burada Hz. Muhammed'in örnek alınmasının gereği belirtilerek insanlara yönelik davranışların nezaket, şefkat ve merhamet çerçevesinde yürütülmesine vurgu yapan birçok âyet, hadîs, meşhur söz aktarılmış ve farklı sınıflara mensup kişilerin davranışlarında uyacakları görgü kuralları anlatılmıştır. Akabinde din âlimleriyle evliyâ zümresinin umûr-i hâriciyyesine dair âdâb ve erkâna değinilmiş, çeşitli organlar vasıtasıyla işlenebilecek günahlar tek tek sayılmış ve bunların sebepleri anlatılmıştır. Hâtimenin sonunda kolayca ezberlemenin on yolu, unutmanın on sebebi, fakirliğe götüren kırk sebep, zenginliğe götüren yirmi hareket tarzı da aktarılmıştır.[91]

---

[89] Topaloğlu, "*Mârifetnâme*", 58.
[90] *Mârifetnâme*, II, 181.
[91] Topaloğlu, "*Mârifetnâme*", 58.

İKİNCİ BÖLÜM

MA'RİFETNÂME'DE SEYR U SÜLÛK: BENLİĞİN ARINDIRILMASI SÜRECİ

2.1. SÜLÛKUN NAZARÎ VE PRATİK TEMELLERİ

Lügatte "seyr" gezmek, "sülûk" de yürümek ve gitmek anlamındadır. Tasavvuf ıstılahında ise seyr, cehaletten ilme, kötü ve çirkin huylardan güzel ahlâka, kendi vücûdundan hakkın vücûduna doğru hareket, demektir. Sülûkde tasavvuf yoluna girmiş kişiyi Hakk'a vuslata hazırlayan ahlâkî eğitimdir. Seyrin evveli sülûk, nihâyeti ise vusûldür. Seyr ve sülûk birbirinin ayrılmaz parçaları sayılır.[92] Tasavvuf ehline göre sülûk, Allah Teâlâ'ya ulaşmaya (vusûl) kabiliyet kazanmak için güzel ahlâk sahibi olmaya çalışmaktan ibarettir. Sülûk yola gitmek, sâlik de yolcu demketir. İbnü'l-Arabîye (ö. 638/1240) göre sâlik, makāmlara hâliyle yükselen kimsedir.[93]

Tasavvuf kaynaklarında sülûk terimi seyr, sefer, mi'rac, isrâ kelimeleriyle eş anlamda kullanılır. Tasavvuf yoluna başlamak, bu yolculuğu sürdürmek, seyahati tamamlamak ve tekrar yolun başına geri dönmek şeklinde yol haritası çizen sülûkun şu farklı seyrlerinden bahsedilmiştir:

- ✓ Allah'a (seyr ilallâh),
- ✓ Allah için (seyr lillâh),
- ✓ Allah üzere (seyr 'alallah),
- ✓ Allah ile birlikte (seyr ma'allâh),
- ✓ Allah'ta (seyr fillâh),
- ✓ Allah'la (seyr billâh),
- ✓ Allah'tan (seyr 'anillâh).

Allah'ta seyrin sonu olmaz çünkü zâten varılmak istenen nokta Allahtır. Ancak Allah'a doğru seyr Allah'a ulaşınca son bulacaktır. Seyr ila'llah'ta sülûkun başı, ortası

---

92 Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 183.

93 Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul 2008, 317.

ve sonu gibi tanımlamalar kullanılır. Allah'a doğru yapılan seyr-ü sefer, urûc-suûd, Hak'tan yapılan seyr nüzûl, rücû terimleriyle belirtilir. [94]

Sûfîler sülûk ile cezbe, sâlik ile meczup arasındaki ilişkisine dikkat çekmişlerdir. Cezbe ve sülûk bağlamında dört çeşit sâlik vardır: Meczub-i mutlak, sâlik-i mutlak, sâlik-i meczup, meczub-i gayri sâlik.[95]

Meczub-i mutlak; fenâ halinden sonra kendinden geçen, mestlik ve sarhoşluk halinde kalan velidir. Telif kalemi kendilerinden alınan ve Hakk'ın mecnunları diye isimlendirilen kimselerdir. Allah onları kendisi için seçmiş ve onları tüm makāmlara eriştirmiştir.[96]

Sâlik-i mutlak; Allah'a yürüyen ve seyr halinde olduğu zaman zarfında müridle müntehi arasında arta bir yerde bulunan kimsedir.[97] Sırf sâlik sülûkunü tamamladığı halde ilâhî bir cezbeye ve inâyete sahip olmamış kimsedir. Rabbânî vuslattan perdelendiğinden mürşidlik yapamaz.[98]

Meczub-i sâlik; mahv ve isbât sahibidir. Mahvı meczubu isbâtta engel olmuştur. Hakikat ile şeriati bütünleştirmiştir.[99]

Sâlik-i meczub; ise mürşidlik sıfatına gerçek anlamda hak kazanandır. Zira sülûkten önce cezbeye yakalanmış, Hakk'ın belirmesiyle fâni olduktan sonra Hak ile bâki olmuş, mahv ve fenâ halinin ardından seyrüsülûk ile sahv ve bekâ haline erişmiş, kesrette vahdeti gözlemlemiş, mahbûbiyet makāmına erişmiş ve Hakk'ın hilâfeti mertebesine yükselmiştir.[100]

Tasavvuf yolunda ilerlemek için belli manevî makāmlardan (tevbe, rızâ havf, reca gibi) geçmek şarttır. Mutasavvıflar bu yolda ilerlemek, bir manevî makāmdan diğerine geçmek suretiyle ruhî olgunluğa ermek, gerçek bilgiye ulaşmak için "Seyr-i Sülûk"

---

[94] Uludağ, "Sülûk", XXXVIII, 128.
[95] Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasvvuf Sözlüğü (Istlâhât-ı İnsân-ı Kâmil)*, İnsan Yayınevi, İstanbul 2013, 600; Uludağ, "Sülûk", XXXVIII, 128; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 240.
[96] Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, 311.
[97] Seccâdî, 398; *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (Ed. Z. Erginli), Kalem Yayınevi, İstanbul 2006, 871.
[98] Uludağ, "Sülûk", XXXVIII, 128.
[99] *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 872.
[100] Uludağ, "Sülûk", XXXVIII, 128; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 240.

(Ruhanî yolculuk) denilen, manevî yükselişe götüren yolculuğa çıkmak gerektiğini tesbit etmiş ve bunun uygulamasını yapmışlardır. Sülûk için iki metot tespit edilmiştir. Bu yollar, şeyhin sâliki irşad için gerkli olan vasıtalardır. Bu vasıtalardan biri nefsi terbiye ederek sâliki nefs-i emmâreden nefs-i kâmileye yükseltmektir. Diğeri ruhu tasfiyedir.[101] Her iki metodda da maksat marifetullahtır.

İbrahim Hakkı, mârifetin ancak hakkın bildirmesi ile zuhûr edeceğini ifade etmekte ve şunları söylemektedir: "İlim insanların öğretmesi ile mârifet ise Allah'ın bildirmesiyle elde edilebilir. Şu halde ilim talim ile mârifet ta'rif iledir."[102]

Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), ma'rifeti ta'rîf (tanıtma) ve taarruf (tanınma) şeklinde ikiye ayırır. Taarruf, Hakk'ın kendisini bizzat tanıtması iken ta'rîf Hakk'ın kudret eserlerini, *âfâk* (dış dünyâ) ve *enfüs*te (iç dünyâ) insana göstermesidir.[103] Bu perspektiften hareket eden sûfîler tefekkürü *seyr-i âfâkî* ve *seyr-i enfüsî* şeklinde iki kısımda mütalaa etmişlerdir.[104]

Tefekkür çerçevesinde kâinattaki nizâma ve yaratılıştaki hikmete dikkat çeken İbrahim Hakkı da kemâle tefekkürle erileceğini ve "...kâinatın boş yere, sebepsiz, gayesiz yaratmadığına..."[105] vurgu yaparak kâinatta abes bir şeyler karşılaşılmayacağını ve bunu kavrayan insanın eşyânın hakîkatine muttali olup kemal bulacağını söyler.

İbrahim Hakkı'ya göre de tefekkür bir seyr u sülûk prensibi olduğu kadar aynı zamanda bir marifet yöntemidir. Bu nedenle O, *Marifetnâme*'de sülûk evrelerini afakî tefekkür ve enfüsî tefekkür olarak ikiye ayırır ve tefekkürün nesnesinin âlem ve insan olduğuna vurgu yapar. İbrahim Hakkı, Hakk'ın Zât'ını tefekkür doğrudan mümkün olmadığı için O'nun ancak esmâ ve sıfatları vasıtasıyla bilinebileceğini, dolayısıyla tefekkürün *âfâk*ta ve *enfüs*te yer alan âyetlerden hareketle gerçekleşeceği üzerinde durur. Ona göre insan âlemde dağınık halde bulunan esmâ ve sıfâtı kendinde toplayan kuşatıcı (câmî) bir varlıktır ve bu varlık ancak kendini Rabb'i'ni bilme zevkine erer.

---

[101] Eraydın, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 320.
[102] *Mârifetnâme*, III, 12.
[103] Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf -Ta'arruf-*, (Haz.: S. Uludağ), Dergâh Yayınevi, İstanbul 2014, 95; Uludağ, *Cüneyd-i Bağdâdî*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2008, 123.
[104] Meselâ bkz. İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, İstanbul 1277, II, 60-69.
[105] Âl-i İmrân, 3/191.

2.1.1. Seyr u Sülûk-i Âfâkî

Âfâk, insanın dış yüzü ve âlem-i şehadetten ibarettir. İnsanın nefsinden hariç olan âfâk, insanın nefsine dâhil olan ise enfüstür. Tüm kâinatın sırrı, zât-ı insanda dâhildir, ancak sureti yoktur. İşte bu hariç olan suret âfaktır.[106]

Seyr-i âfâkî, eşyanın esrâr ve güzelliklerini temaşa ederek Allah'ın Celâl ve Cemâline vâsıl olma gayretidir. Bu tecelli temaşasında eserden eserin sahibine doğru bir seyr gerçekleştirilir. Allah'ın sıfât ve fiilleri eşyada tecelli ettiğinden, eşyanın tezekkür ve tefekkürü insanı vuslata götürür. Sâlikler dış dünya ile ilgili olan kozmolojik ve ontolojik delillerle Allahın varlığına ve birliğine ulaştıkları için âfâkî seyr objektif seyr olarak nitelendirilebilir.[107]

İnsan âlemlerin, suretlerini şahsında toplamakla, onların muhtasar bir numunesi olarak ortaya çıkmıştır. İnsanın güzelliği ve ahsen-i takvim sırrına mazhar bulunuşu, belki de bu âlemin özü mesâbesinde oluşundandır. Ahsen-i takvim, suret ve madde değil, "hüsn" denilen manayı kavramadadır, hüsn duygusundan hareketle, güzeller güzeli Ahsenü'l-hâlikîn'ı anlamada, O'nun hüsn-i mutlakla sıfat-ı kemalini tanıyıp ahlâkıyla ahlâklanmadadır. İnsan doğuştan bu kıvamda, bu kabiliyettedir.[108]

İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme'*nin birinci Fen'inde, Yaratıcının yarattıklarının eşisizliğini, kâinatın enginliği içerisinde izleyip cihanın sırlarına vakıf olarak şu âlemin adeta insanın kabuğu, insanın da âlemin özü mesabesinde bulunduğunu söyler. İkinci Fen'de insanın Yüce Yaratıcının kudretini, kendi cisminde ve canında özet olarak görüp, büyük âlemde her ne varsa, hepsinin örneğinin kendi vücûdunda bulunduğunu farketmesi gereğinden bahseder. Ona göre bu şekilde davranan kimse vücûdun bir "küçük âlem" olduğunu bilerek, kendi nefsine bakmak suretiyle Allah'ın apaçık âyetlerini şu varlıklar âleminde temaşa eder ve kendi ruhunu, vücûd ülkesinin sultanı sayıp kadrine ve kıymetine vakıf olup nefsi tanıma mertebesini bulur. Böylece kendi varlık âleminde sultan olur."[109]

---

[106] Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü (Istlâhât-ı İnsân-ı Kâmil)*, 242-243.
[107] Metin Yurdagür, "Afâkî", I, 397.
[108] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 304.
[109] *Mârifetnâme*, I, 108-109.

İbrahim Hakkı sülûkun âfâkî boyutunu değerlendirirken insanı âleme benzeterek enfüsü âfâka uygun hale getirip, insan bedeninde olan organ ve hislerin âlemde ki varlıklara olan benzerliğine işaret etmekte ve bu tecellilerden Allah'ın varlığına ulaşılacağından bahsetmektedir.[110]

Mârifetnâme'de varlığı "vacib", "mümkün" ve "mümteni" olmak üzere üç kategoride ele almaktadır. Ona göre; bir şeyin varlığı zorunlu ise, ona "vâcibü'l-vücûd" denir. Yokluğu zorunlu olana da "mümteniu'l-vücûd" denir. Ne varlığı ne de yokluğu zorunlu olan nesneye de "mümkinü'l-vücûd" denir. Öyleyse var olan şeyler ya vâcibü'l-vücûttur, ya mümkinü'l-vücûttur. Çünkü var olan şey, varoluşunda ya başka bir varlığa muhtaçtır ya da değildir. Eğer başkasına muhtaç değilse; vâcibü'l-vücûddur. Yani Allah Teâlâ'dır. Eğer muhtaç ise; o mümkinü'l-vücûttur. Yani âlemdir. Bu açıklama ve tanımlamaların ardından "...Varlığı mümkün olanlara mevcut derler. Hâlbuki varlığı mümkün olanların var olması başkasına bağlıdır ki o bağlılık kendisini varlığı gerekli olan yaratıcıya götürür. Çünkü varlığı mutlak olan olmadıkça, varlığı mümkün olan meydana gelemez şeklinde değerlendirmelerde bulunmaktadır[111]. Bu tespitler sâlikin yaratılan mümkün varlıklarda yaratıcının varlığını okuyarak sülûk etmesine yani âfâkî seyre işaret etmektedir.

"Rabb'in, bal arısına: "Dağlardan, ağaçlardan ve insanların senin için yapacakları çardaklardan evler edin, sonra meyva ve çiçeklerin her birinden ye de Rabb'inin bal imâlinde öğrettiği ve kolaylıklar gösterdiği yollara sülûk et (git)." diye vahyetti".[112] "Cennettekiler cehennemdekilere sorarlar: "Sizi bu cehennem çukuruna hangi şey sülûk ettirdi?" Onlar da derler ki..."[113] "Kim Rabb'inin zikrinden yüz çevirirse Rabb'i onu çetin bir azaba sülûk ettirir."[114]

Öztürk'e göre bunler ve benzeri âyetler her şeyin bir sülûk içinde olduğuna açıkça işaret etmektedir. Öztürk, sülûku insanın tasavvufî disiplin altında yürüyüşünü ifade eden bir ıstılah ve müessese olarak tanımlayarak insanın sülûkunda ilk noktanın ezel yani mîsak, son noktanın ise Allah olduğunu belirtmekte, insanın sülûkunun ölümle bitmediğini; ezelî ve ebedî bir sefer içinde olduğunu söylemektedir. Bitti diye görünen

[110] *Mârifetnâme*, II, 57.
[111] *Mârifetnâme*, I, 165-166.
[112] Nahl, 16/68-69.
[113] Müddesir, 74/42-44.
[114] Cin, 72/17.

şeyin, sadece sülûkun dünyada cereyan eden kısmı olduğunu, oysaki insanın hikâyesinin, macerasının, tasavvuftaki tabiriyle seferinin ölümle bitmediğini belirtmektedir. Ezelden gelen, saf ve berrak ruhun beden kafesine girdikten sonra onun, aslı olan Allah'a ulaştırmasının yani benliğin arındırılmasının, adına ne denirse densin, insanlığın ilk gününden beri en önemli ve en çetin problemi olageldiğine işaret ederek; bu arındırma işini, Kur'ân'ın ifadesi ile "düşüklerin en düşüğüne indirilen" yani beden şartları içine itilen insanın "en güzel kıvam" diye belirlenen ezelî saflığına tekrar kavuşması olarak tanımlamaktadır.[115] Ona göre ezelî saflığına ulaşan sâlik Mevlâ'sına yeniden yaklaşmış olmaktadır.

İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'nin mukaddimesinin tembih bölümünde gayesinin, Mevlâ'ya yakınlık elde etmek olduğunu, kâinatın büyüklüğüne dair rivâyetleri Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîfler çerçevesinde ele aldığını, insanın ancak kâinatın yüceliğini kavrayarak, Allah'ın kudretini tanıyabileceğini belirtmektedir.

Hiçbir ilmî gelişmenin Allah'ın evreni yaratıp yönettiği gerçeğine aykırı olamayacağını belirten İbrâhim Hakkı, bütün gelişmelerin bu inanç çerçevesinde yorumlanması gerektiğini sık sık vurgular. Ona göre din bakımından önemli olan, âlemin Allah tarafından yaratıldığının kabul edilmiş olmasıdır; bunun ötesinde yaratılışın ve oluşun keyfiyetine dair ortaya konan teorileri ve ilmî tesbitleri benimsemenin bir sakıncası yoktur.[116]

Mârifetnâme'de bu hususu izah sadedinde nakillerde bulunduktan sonra sâliklere öğütleri yapmaktadır:

"...İslam bilginlerinin önde gelenlerinden, evliyânın büyüklerinden, inceleme ve araştırma dalının üstatlarından Seyid Şerîf Hazretleri şöyle demiştir: 'Astronomi ilmi, göklerin ve yerin yaratılışında ki mükemmelliği düşünenlere ve en büyük sanatkâr olan Allah'ın kudretini tanımak isteyenlere ne güzel bir yardımcıdır.' Hemen bütün ilimlerde söz sahibi olan, feyiz ve ilham kaynağı İmam Gazalî (Allah ona rahmet eylesin) Hazretleri ise şöyle demiştir: 'Astronomi ve anatomi ilimlerini bilmeyen kişi, Allah'ın kudretini gereğince tanımakta yetersiz kalır.' …Umulur ki bu kadarını inceleyip bilgi sahibi olasın, bilgisizlik zindanının karanlıklarından kurtulasın. İlim ve hikmet sarayının

---

[115] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* 88-90.
[116] Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", XXI, 307.

kapısına adım atıp hemen herkesin öğrenebileceği ansiklopedik konularda bilgi sahibi olasın. Hikmetin özüne dair bilgi edinerek, hakikatin zirvesine yükselmeye yol bulasın. Eşyanın gerçek mahiyetine dair bilgi sahibi olup manevî hallerin sırlarına dair bilgi sahibi olasın. Kâinatın gizli sırlarına dair tahminlerde bulunup ailemin maddi durumlarını olduğu ya da olması gerektiği gibi bilesin. Kendi varlığını tanıma olgunluğuna erişip oradan Allah'ı tanıma (mârifet-i ilâhî) mutluluğuna eresin."[117]

İbrahim Hakkı, insan ve âlem arasındaki benzerlikten hareketle, küçük âlem olan insanın kendi bedenindeki büyük âlemin yansımalarını Allah'ı tanımaya delil ve yardımcı olarak göstermekte ve insanın âleme benzerliğini "İnsan Bedeninin Zaman ve Mekâna Benzeliği" ve "İnsanın Kendi Vücûdundan Hakk'ın Varlığını Bilmesi" şeklinde iki başlıkta incelemektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri insan bedeninin zaman ve mekâna benzeliğinden bahsederken Allah'ın insan için iki cihanı ve içindekilerin hepsini yarattığını; insanın Hakk'ın âlemdeki sanatlarına bakıp eşyayı bilmesi gerektiğini, kâinatta olanların benzerlerini kendi vücûdunda görerek mârifet-i nefse ulaşabileceğini ve oradanda mârifetullâha erişebilceğini anlatmaktadır. Yine "Nefsini bilen Rabb'ini bilir."[118] rivâyetine işaret ederek bunun mârifetullahın anahtarı olduğunu belirtmektedir.

İkinci maddede ise insan bedenini küçük âlem (âlem-i asgar), ruhunu ise büyük âlem (âlem-i ekber) olarak nitelendirmiştir. İnsanın cismi ve ruhunu bütün âlemin kopyası olarak değerlendirmiştir. Örneğin: cansız varlıklara insanın organlarını, hayvanlar âlemine insanın huylarını; dört mevsime, insanın dişlerini, sayılar ile tertip ve düzene; insanın his ve kabiliyetlerini, âlem-i berzaha; insanın düşünceleri, fikirleri ve hatıralarını; âlem-i melekûta, insanın canı ve gönlünü misal olarak göstermektedir.

Üçüncü maddede insan âleminin felekler âlemine benzerliğini birkaç misal ile anlatır ve ârif olana bir işaret bile yeter diyerek örneklendirmelerini sonlandırır. Bu örneklendirmelere birkaç misal verecek olursak: İnsan vücûdunun dışarıdan içeriye doğru on iki yolu (iki kulak, iki göz, ağız, iki meme, göbek ile ön ve arka boşaltım yerleri) olduğu gibi gökyüzünün de on iki burcu vardır. İnsan bedeninde yedi tane organ olduğu gibi gökte de yedi tane gezegen vardır. Gökyüzünde pek çok yıldız olduğu gibi

[117] *Mârifetnâme*, I, 157-158.
[118] Bu metinle ilgili değerlendirme için bkz. İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ,* Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000, II, 343, H. No: 2532.

insan bedeninde de pek çok sinirler vardır. Gökyüzünde yirmi sekiz tane meşhur menzil olduğu gibi bedende de yirmi sekiz tane ishal ve kuvvetler vardır. Göklerin tamamının ve kısımlarının, sabit ve hareketli yıldızların, türlü tabii ve zorunlu hareketleri olduğu gibi, bedeninde kendi isteğine bağlı ya da zorunlu muhtelif hareketleri vardır. Gökler dört unsuru (su, toprak, hava ve ateş) ihtiva ettiği gibi, beden de dört karışımı ihtiva etmiştir. Gündüze misal insanın sevinçli halidir; gece imsel insanın üzüntülü halidir. Açık havaya misal insanın sevinçli hali ve ferahlığı, bulutlu havaya misal insanın iç sıkıntısıdır. Gök gürültüsüne misal insanın sesidir; şimşeğe misal insanın gülmesidir. Yağmura misal insanın ağlaması, rüzgâra misal onun nefesleridir.

Dördüncü maddede insan bedininin zaman ve mekâna yani ay, yıl ve bir ülkeye bezerliğini ve orada ruhun sultana benzeyişini anlatmaktadır. İnsan bedenin de dört karışım (balgam, safra, kan ve sevdâ) olduğu gibi âlemde de dört mevsim olduğunu; insannın çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık çağı olduğu gibi âlemin dört mevsimi olduğunu; bir senede üç yüz altmışaltı gün olduğu gibi insan vücûdunda da o kadar kan damarı olduğunu anlatmaktadır. İnsan bedenini bir ülkeye benzeterek insan ruhunun bu ülkenin padişahı olduğu ve tahtının kalbin tam orta yerinde olduğu şeklinde diğer organlarada atıfta bulunarak benzetmeler yapmaktadır.

Beşinci maddede insan kalbinde bulunan kötü ahlâkın (öfke, hile, açgözlülük vb.) hayvan suretlerine (köpek, tilki, karınca vb.) benzerliğine değinerek yine âlemin insan bedenindeki tecellilerine işaret etmektedir.

Altıncı maddede insan âleminin şeklinin büyük âlemin düzeninin bir yansıması olarak yaratıldığını; cihanın dört unsurdan oluşan bir nefis olduğunu; ârif ve âlemi ayrı görmenin mümkün olmayacağını ve iki âlemin insan kalbinde tamamen bulunduğunu şu beyitlerle anlatmaktadır:

Çâr unsurdan mürekkeb nefs-i vahiddir cihan
Sen gerek âdem hayal eyle, gerek âlem hayâl.
İki görmek şaşılıktır, gayrı bilmek ayn-ı cehl
Âlemi hem âdemibir kendi nefsin buldu ehl

Yedinci maddede insanın kendi nefsini bilmesi gerektiği bu sayede de içi ve dışı ne hakikâtte olduğunu, yaratılışını, ne tür özellikleri ve tesirleri olduğunu bilip anlayabileceğini anlatır.

Son maddede ise insan âleminin ahiret âlemine benzerliklerini ortaya koymaktadır. Şöyle ki: insan âleminde gıdaların ilk hazmını, bekâ âlemine geçişin başlangıcı olan ölüme; ikinci hazmını, bedenin yok oluşuna; üçüncü hazmını, ikinci canlanmaya; dördüncü hazmını, cesetlerin yeniden diriltilmesine benzetmektedir. Ayrıca Mevlâ'ya kovuşmaya misal ondan doğmuş olmaktır ki, insanın güzel yüzünü görüp sevgilinin yüzüne hayran olur; ölüme misal, uykudur; şeytana misal, vehim duygusudur; berzaha misal, rüyadır şeklinde betimlemelerede yer vermektedir.[119]

İbrahim Hakkı, "İnsanın Kendi Vücûdundan Hakk'ın Varlığını Bilmesi" hususunu insanın kendi varlığından Hakk'ın varlığını, kendi sıfatlarından yaratıcının sıfatlarını, kendi beden âleminde sahip olduğu tasarruf hakkından âlemlerin Rabb'inin büyük âlemde sahip olduğu tasarruflarını, kendi nefsini tenzihinden Hakk Teâlâ'nın zâtının noksanlıklarından uzak tutulmasını ve insan-ı kâmilin alametlerini altı maddede incelemiştir:

İlk olarak insanın kedi vücûduna dikkatle baktığında Hâlık'ın varlığını bileceğini ve "ârif-i billâh" olacağını belirtmektedir. Zira kişi kendi vücûduna bakarak tefekkür ederse, bundan önce, iki damla sperm olduğunu; ne eti, ne yağı, ne kemiği, ne damarı, ne kanı, ne canı, ne aklı ve ne de iz'ânı olmadığını; ancak Allahu Teâlâ'nın yaratması ile sonradan dışta ve içte bazı acayiplikler vücûda gelip, çok hünerli ve güzel uzuvlarla süslenmiştir ki bu insanın muhakkak bir yaratıcısı olduğunu ve onun bütün cihanın zerrelerinde tasarrufu olduğunu ve kâmil olduğunu bilir. İnsanın bedenini Allah'ın bir binası ve ruhunu yüceltilmiş bir soluk olarak belirterek, cemâlinin zuhûruna insanla bir perde çektiğini şu mısralarıyla anlatmaktadır:

Vücûd-i cûd-i İlâhi, hayat-bahş-ı kerîm.
Nefes atiyye-i rahmet, Kelâm-ı fazlı kadîm,
Beden binâ-yı Hüdâ, rûh nefha-i tekrim,
Kuvâ vedia-yı kudret, havas sun'-i hâkim.
Bu kâr-hânede bilsem neyim, benim nem var.
………………………………
Âdem'den etti beni kudreti berâverde.
Gıdamı eyledi âmâde rahmi maderde

---

[119] *Mârifetnâme,* I, 57-75.

Nevâl-i zahir ü bâtınla etti perverde.
Benimle çekti zuhûr-i cemâline perde,
Bu kâr-hânede bilsem neyim, benim nem var.

İkinci olarak insan bedeninin uzuvlarının, cisimler âleminin parçalarına bir bakımdan benzediği gibi, insan ruhunun sıfatlarının da Allah'ın subûtî sıfatlarına ve esmâ-i hüsnâsına benzer yönlerinin olduğunu belirtmektedir. Nitekim Allah'ın hayy, âlim, semi̇, basir, mütekellim, kâdir, murid ve mutasarrıf sıfatları olduğu gibi, insanın da hayat, ilim, semî', basar, kelâm, kudret, irâde ve tasarruf sıfatları olduğunu belirtmektedir. Lakin insanın sıfatlarında, vücut organlarının âlet olmasına muhtaç olduğunu ancak Allah'ın sıfatlarında eşyanın âlet olmasına muhtaç olmaktan münezzeh olduğunu anlatmaktadır. Âleme bakılınca, felekler, unsurlar ve çeşitli türlerin şekilleri, hâlleri ve renkleri çokluğundan nihâyetsiz göründüğünü, hâlbuki Allah'ın vahdaniyetine itibarla hepsinin bir hakîmin kudret ve hükmü altında fiillerin ortaya çıkış yeri ve isimlerin sıfatları olarak belirtmektedir. Eğer kişiye Hakk'ın hidâyeti erişir de bu mânâya vâkıf olursa, sıfatların çokluğu içinde Zâtın vahdetini bulacağını ifade etmektedir.

Üçüncü olarak da insanın kendi bedeninde bulunan saltanat, hüküm, tasarruf, hareketler ve fiillerini Allah'ın mülk âleminde olan saltanat ve iktidarını, eşyaya olan tesirlerini ve âlemin tüm zerrelerini terbiye ile tasarruflarını kıyaslayarak bilebileceğini belirtmektedir. Zira bu şekilde cihanın her zerresinin Allah'ın emrine boyun eğip itaat ettiğini anlayacağına işaret etmektedir. "Ey insan, beni bilmek için, nefsini bil!" buyurduğunu da bu mânâ için delil göstermektedir. Her işte Allah'ın hikmetinin görülmesi, küçük bir şerrin altında bulunan hayrın bulunması ve kazaya rızâ gösterilmesi gerektiğine mukabil şu mısralarla bu maddeyi bitirir:

Hakkı, Hakk'dan gafil olma, hâzır ol,
Her işinde hikmetine nâzır ol.
Cüz'-i şer zımnında hayr-ı küllü bul,
Pes kazasına rızâda mâhir ol.

Dördüncü maddede insanın kendi nefsinin tenzihi misalinden Hakk Teâlâ'nın tenzihini anlayabileceğini belirtir. Zira insan rûhunun, gönülden yüreğe ve yürekten bütün uzuvlara mutasarrıf olduğunu, hâlbuki O' nun, Rabbâni bir emir olup, hakikati

hayâl ve vehime gelmekten münezzeh olduğunu anlayabileceğini betimlemektedir. Allah'ın hatıra gelen vehimlerden münezzeh, hayâlde olan şekillerden mukaddes, zaman ve mekândan uzak bulunduğunu belirtir. Allah'ın sıfatlarını göklerin ve yerin nuru ile anlattığını, âlemden hareketle Rabb'ini bulacağını belirten insanın kendi nefsinin tenzihi misaline mukabil şu beyitlerle bu bölümü bitirir:

Hak dedi nûr-i semâvât ü zemin;
Zâtını vasf etti Rabb'ü'l-âlemin.
…………………………..
Vahdet-i kesrette bulmuş ehl-i Hakk
Âminin ü sâlimin ü ganimin.

Beşinci olarak da insan rûhunun tenzihini, cismin fenâsını, canın bekâsını ve onlara bağlı bilgileri misallerle anlatmakta nefs-i natıkayı öz olarak kabul edip; beden, can, akıl, gönül ve hissi kabuk olarak betimlemekte ve bu kabukların özü perdelediğini belirtmektedir ve şu beyitlerle açıklamalarını tamamlamaktadır:

Kalbinde nefsi nâtıkayı bil lübb-i lübâb
Virane içre genc misâli etmiş ihticâb.
……………………………….
Bu cism ü can, akl u dil, ü his kuşûridir.
Sen, cübbe var meyânda kuşûr olmasın hicâb.

Son olarak âlemin özünün kâmil insan olduğunu ve kulluk kemâliyle muttasıf olarak rızâ makāmını bulduğunu ve muradsız olmakla her muradını aldığını belirtmektedir. Dokuz felek ve üç tabaka unsurun, kabuk ve zarflar misali bu toprak noktasını, hurma çekirdeği gibi her taraftan sarıp kuşattığını; bu on iki örtünün âlemin özü olan toprağın, on iki kat elbisesi; toprağın kıymet ve değer bakımından onların en yücesi olduğunu belirterek, toprağın, maden ve bitkilerin, bitkinin de hayvanların elbisesi, hayvanın da insan bedeninin elbisesi olduğunu belirtmektedir. Bu nitelendirmeleri insan bedenini kalbin elbisesi olarak tanımlayarak sonlandırmaktadır.

İbrahim Hakkı insan kalbini, Mevlâ'nın mârifet yeri ve muhabbetinin esasını teşkil ettiği için cihanın özü mesabesinde görmüş ve cihanın en kıymetlisini ârif-i billâh olan insân-ı kâmil olarak belirtmiştir. "Şeriat benim sözlerim, tarîkat hareketlerim,

hakikat hâllerimdir."[120] sözüne tâbi olduğundan şeriat, tarîkat ve hakikatin insanda kemâl bulduğunu; insanın bütün kâinatı, kendine hizmetçi ve yardımcı bulduğunu söylemiştir.

Ona göre bu üç alâmetin (şeriat, tarîkat, hakikat) üçü bir kimsede var ise, mü'min, ârif ve kâmil; ikisi varsa, mü'min ve ârif; biri varsa, mü'min ve gafil; hiçbiri bulunmazsa, cahil ve gafildir. İbrahim Hakkı bütün âlemin bir şahıs olarak değerlendirildiğini, insan-ı kâmilin de onun nûrlanmış kalbi sayıldığını belirtmiştir.

Şeriat genel çizgileri belirlerken tarikat incelikler dünyasında mücadele etmeyi ve çaba harcamayı gerektirir. Bu demek oluyor ki şeriat ana yol, tarikat ise ondan çıkan ya da ona bağlı talî yoldur. Bu anlamda tarikat, yolcunun seyr u sülûkunda "Allah birdir." ikrarına yani tevhid hedefine ulaşıncaya kadar farklı makāmlardan geçerek ilerlediği yoldur. Hakikat, şeriatın koyduğu kuralları, insanın içsel olarak tecrübe etmesidir. Şeriatin nesnel kaideleri, bireyin öznel dünyasında tecrübe edilir ve böylece hakikate ulaşılır. Hakikat Allah'ın varlığının doğrudan tecrübe edilmesidir.[121]

İbrahim Hakkı, âlemin ve insanın yaratılmasının nihai gayesinin Mevlâ'nın bilinmesi olduğunu ancak, her şeyden üstün olan bu ebedî devlet ve tükenmez saadet için kişinin kendi nefsini bilmesi gerektiğini; kendini bilmenin de bedeni tanımaya bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bedenin bilinmesinin âlemi tanımakla, âlemi tanımanın da hakiki ilimlerle mümkün olduğunu söyleyen İbrahim Hakkı bu sebeple bir nebze astronomi ve hikmete dair ilimleri bir araya getirdiğini, bunun yanında bir miktar ilim-i teşrî-i ebdân ve bir miktar da enfüs ilimlerden seçmeler yaptığını, sonra bir miktar da kalp ve gönül ile alakalı konuları işleyen tasavvuf ilminden alıntılar yaptığından bahseder. [122]

Son olarak şunu söyleyebiliz ki İbrahim Hakkı Hazretleri sülûkun temeline kişinin yaratıcının yarattıklarından hareketle kendi bedenini âlemin özü olarak görmesini koymakta, sülûk eden kişinin nefsini bilmesi gerektiği ve böylece Hakk'a ulaşabileceğini ifade eder. Böylece o, seyr u sülûk-i âfâkî ve seyr u sülûk-i enfüsîyi birleştirir.

---

[120] Bu metinle ilgili değerlendirme için bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, II/6, H. No: 1532.
[121] Hasan Kayıklık, "Tasavvuf Psikolojisi", *Din Psikolojisi (Bireysel Dindarlık Üzerine)*, Karahan Kitabevi, Adana 2011, 239-240.
[122] *Mârifetnâme,* I, 107-108.

2.1.2. Seyr u Sülûk-i Enfüsî

Seyr-i enfüsî, sâlikin ilâhî feyzi ve hakikati kendi iç âleminde aramasıdır. Burada tasavvuf ıstılahında yer alan nefs ve ruh kavramları bizim için önemlidir. Bir takım tarîkatlar nefsin terbiyesini esas alıp sülûku buna göre yapılandırırken, bir kısım tarîkatlarda ruhun tasfiyesini esas alıp buna göre bir eğitim yapılandırma gerçekleştirmektedir. "Enfüs" Arapça nefs anlamına gelmektedir. Sülûk için nefsi vasıta edinenler enfüsî seyr ederler ki bu; sâlikin ilâhî feyzi ve hakikati kendi iç âleminde aramasıdır.[123]Bu metod içe ve benliğe yönelik olduğu için sübjektif bir seyrdir. Mürid ibadet, taaat ve zikirle manevî makāmları geçererek kemal yolunda ilerler, benliğini bilme imkânı bulur ve gerçek bilgiyi elde eder. Neticede nefsini bilmekle Rabb'ini bilme sırrına erişmiş olur.

Esmâ tarîki olarak nitelenen tarîkatlarda nefsin yedi makāmı ve sıfatı (emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râzıye, marziyye, zekiyye/kâmile) olduğu kabul edilir ve bu mertebeler (akabe) "atvâr-ı seb'a" olarak adlandırılır. Bu tarîkatlarda nefsin ıslahı bu yedi mertebenin her birinde Allah'ın yedi isminden (lâ ilâhe illallah, Allah, hû, hak, hay, kayyûm, kahhâr) birinin zikredilerek geçilmesiyle olur. Nefs-i emmâre mertebesindeki sâlik kelime-i tevhîdi mürşidin ödevlendirdiği sayıda zikreder; levvâme makāmına ulaştığında isim değiştirilir, ism-i celâli (Allah) zikretmeye başlar. Böylece yedili tasnif bağlamında her makāmın bir *seyri* (ilallah, alellah, billâh, anillâh, fillâh, maallah, lillâh), *âlemi* (şehâdet, misal, ervâh, ceberût, lâhut, nâsut, hakikat), *hâli* (zevk, şevk, aşk, vasıl, hayret, fenâ fi'l-fenâ, bekâ bi'l-bekâ), *mahalli* (sadr, kalp, ruh, sır, sırrü's-sır, hafî, ahfâ), *vâridi* (şeriat, tarîkat, hakikat, mârifet, velâyet, sıddıkıyyet, kurbet), *şâhidi* (tevhîd-i ef'âl, tevhîd-i sıfât, tevhîd-i zât, cem', hazretü'l-cem', cem'u'l-cem', ahadiyyetü'l-cem') ve *nuru* (mavi, sarı, kırmızı, siyah, yeşil, beyaz, renksizlik) vardır.

Örneğin emmâre makāmında kelime-i tevhîdi zikreden sâlikin *seyri* "ilallah", *âlemi* "şehâdet", *hâli* "zevk", *mahalli* "sadr", *vâridi* "şeriat", *şâhidi* "tevhîd-i ef'âl", *nuru* "mavi"dir. Bir kâmil mürşidin gözetinde emmâre mertebesini aşan sâlik levvâme makāmına ism-i celâli zikretmeye başladığında *seyri* "alellah", *âlemi* "misal", hali "şevk", *mahalli* "kalp", *vâridi* "tarîkat", *şâhidi* "tevhîd-i sıfât", *nuru* "sarı" olur. Sâlik

---

[123] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 124.

bu şekilde sülûkunu devam ettirerek nefs-i kâmile makāmına ulaşır ve sülûkun nefisle ilgili kısmını tamamladığı kabul edilir.[124]

Tüm bu zikredilenleri şöyle bir tablo üzerinde gösterebiliriz:

Tablo 2.1. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine Göre Etvâr-ı Seb'a

NEFSİN MERTEBELERİ	İSİM	SEYİR	ÂLEM	YER	HAL	VÂRİD	SIFATLAR	ZİKİR
Nefs-i Emmâre	Emmâre	Seyr ilallah	Şehâdet Âlemi	Sadr (Göğüs Boşluğu)	Meyletmek	Şeriat	Cehâlet, cimrilik, hırs, kibir, öfke, şehvet vs.	Lâ ilâhe illallah
Nefs-i Levvâme	Levvâme	Seyr ilallah	Berzah Âlemi	Kalb	Muhabbet	Tarîkat	Ayıplamak, heves etmek, fikir, ucb, işret vs.	Allah
Nefs-i Mülhime	Mülhime	Seyr ilallah	Ruhlar Âlemi	Ruh	Aşk	Mârifet	İlim, cömertlik, kanaat, tevazu, sabır, özrü kabul etmek vs.	Hû
Nefs-i Mutmainne	Mutmainne	Seyr maallah	Hakikat-i Muhammediyye	Sır	Dosdoğru itminân	Şeriatın Sırları	Cûd, îsâr, tevekkül, tefvîz, hilim vs.	Hak
Nefs-i Râziyye	Râziyye	Seyr fillah	Lâhût âlemi	Sırru's-Sır	Fenâ	X	Verâ, ihlâs, muhabbet, keramet vs.	Hayy
Nefs-i Merziyye	Marziyye	Seyr anillah	Şehâdet Âlemi	Hafî	Hayret	Şeriat	Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmak, hüsn-i zan sahibi olmak, hataları affetmek vs.	Kayyûm
Nefs-i Kâmile	Kâmile	Seyr billah	Kesrette vahdet, vahdette kesret Âlemi	Ahfâ	Bekâ	Şeriat-Tarîkat-Mârifet-Hakikat	Bütün övülen sıfatlar	Kahhâr

---

[124] Süleyman Uludağ, "Nefis", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 528.

İbrahim Hakkı'ya göre etvâr-ı seb'anın birinci ve ikinci makāmında, iki hal bulunur: Biri havf (korku) , diğeri recâ (ümid)'dır. Sâlik, özellikle birinci makāmda her zaman nefsini; ölüm hastalığı, kabir azabı, mahşerde görülecek sıkıntılı halleri ve cehennemde azap çekenlerin durumlarını hatırlarak, devamlı olarak korkutmalıdır. Ama aynı zamanda ümid beslemelidir. Sâlik üçüncü makāma geçince, korkusu kabza, ümidi basta tebdil olup, sonra dördüncü makāma varınca, kemâl derecesinin başlangıcına kabzı heybete, bastı ünse dönüşmektedir. Beşinci makāmda ve altıncı makāmda bu minval üzere gider. Sonra yedinci makāma yükseldiğinde, heybet celâle, üns ise cemâle dönüşmektedir. Sâlik peş peşe gelen imtihan zincirini aşıp ölmeden önce kendi iradesiyle salih ameller işleyip, kalbin afetlerinden kurtulup, nefsin tuzaklarına düşmeden ahlâkını güzelleştirmelidir.[125]

Benlik sırrının varlığı için nefs de lüzumludur. Bunun içindir ki tasavvufî eğitimde nefsi öldürme değil ıslah esastır. Beşerî sıfatları ortadan kaldıran, insana hizmet edemez. Peygamberler beşerî sıfatları yok etmek yerine ıslah etmeyi, daha doğrusu onları lekeleyen bozukluk ve pislikleri gidermeyi esas almışlardır. Ruhbâniyeti, hayattan kaçışı reddeden tasavvufta da aynı yolu izlemek icabeder. Sünnete uygun anlayış, bunu gerektirir. Bu neden böyledir? Nefs ve ruh aynı bütünün (benliğin) iki parçası, iki kutbudur. Benliğin müsbet kutbuna ruh, menfî kutbuna nefs diyoruz. Her şey gibi benlik de iki kutbun varlığıyla ayakta durur. Nefsi çıkarıp atarak bir yere varamayız. Çünkü o, bütün kötülüklerine rağmen en yüce noktalara çıkması için insana merdivenlik yapmaktadır.[126] Sâlik nefsini öldürmek için sülûke koyulmamaktadır. Onun amacı nefsini arındırarak sırât-ı müstakîm üzere olmaktır[127].

---

125 *Mârifetnâme,* III, 296-297.

126 Y. Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul 1997, 95-96.

127 İbn Acîbe'ye göre İnsanı Hakk'a ulaştıran seyr u sülûkun Kur'anî ismi Sırât-ı Müstakîm'dir. Bkz. Süleyman Derin, *Kur'an-ı Kerîm'de Seyr u Sülûk (Ahmed İbn Acîbe'nin Tefsiri'nde)*, Erkam Yayınevi, İstanbul 2013, 83-84.

2.1.1.1. Nefs ve Tekâmül Süreci: Etvâr-ı Seb‘a

Nefs Arapçada can, benlik, ruh; aşağı duygular anlamlarına gelir. Tasavvufî bir terim olarak ise kulun kötü huyları ve çirkin vasıfları, kötü his ve huyların mahalli olan latife, cism-i latif manasına gelir.[128]

Sûfîlere göre nefs, kula ait vasıfların illetli olanları, insanın kötü huy ve fiilleridir. İnsanın illetli fiileri de iki türlüdür. İradesiyle kazandığı günah, isyan gibi yasaklar ile nefsin aşağı ve bayağı huyları, kibir, öfke, kin, hased gibi. Nefsin hükümlerinden en çetin ve en zoru, nefsin bu gibi şeylerin güzel olduğu vehmine kapılmasıdır.[129] Tutku ve arzular, bir katalizör olarak kabul edilen nefsin şuurlu tarafının bir parçasını oluşturur. Egoyu güçlendirir ve nefs ile beraber el ele giderler. Bunlar sayesinde nefs kendi isteklerini gerçekleştirme şansı bulur.[130] İşte insanın en büyük savaşı da aslında kendi nefsi ile olan savaştır.

İnsan hayatının ahsen-i takvim ve efsel-i sâfilîn arasında ki serüveninin baş aktörü olan nefistir. İbrahim Hakkı Hazretleri insan ruhunun ilk geldiği yeri, önceden sahip olduğu itibarı ve kemâl sıfatlarını unutup, nefsin perdelemesi ile hislerine yenilerek hayvanlık derecesine düştüğünü belirtmektedir.[131] Nefs yalnızca kendini gördüğü için Allah’a karşı perdelidir.[132]

İnsan, melek ve hayvan arası bir varlıktır. Melekteki akıl, hayvandaki nefs ve şehvet, insanda aynı anda vardır. Bu yüzden insan hem hayra, hem de şerre yatkın bir varlıktır. Ya da bir başka ifadeyle insandaki ruh ve akıl melekle, nefs şeytanla, ceset de hayvanla ortak vasıflardır.[133]

Hayvanlar için sadece yaşamsal faaliyetlerini sürdürmek yeterlidir. Hareketlerini yaparken akılları ile hareket etmedikleri için yaptıklarından sorumlu değillerdir. Melekler akıllı varlıklardır ancak nefs sahibi olmadıklarından sadece Rabblerini anarlar. İnsalar ise hem akıl hem de nefs sahibidir. Aklı olduğu için yaptıklarından sorumludur ve nefsi olduğu için de günah işlemeye meyillidir.

---

[128] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 274.
[129] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 306.
[130] Cevad Nurbahş, *Sûfi Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi*, (Çev.: Nezahat Holsan), Kurtuba Kitap, İstanbul 2011, 51.
[131] *Mârifetnâme*, III, 265.
[132] Nurbahş, *Sûfi Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi*, 43.
[133] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 305.

Sûfîler nefs sözünü kullandıkları zaman bu kelime ile bir şeyin varlığını (vücûd), ne de va'z olunmuş kalıbı (cismi) kastederler, onların nefis kelimesinden muradı, kulun kötü (ve illetli) vasıfları ile yerilen (ve zem edilen) huy ve fiilleridir. Kulun illetli vasıfları iki nevîdir: birincisi iradesiyle kazandığı günah ve isyan (ilâhî iradeye aykırı davranma), ikincisi aşağı huylar. Aslında kötü olan bu nevî huylar insan tarafından tedavi ve terbiye edilerek, tedrici bir şekilde düzeltilmeye uğraşırsa, devamlı bir mücadele ile kötü huyları yok etmek mümkün olur.[134] İşte tam da bu noktada insan aklı ile nefsini kontrol edip doğuştan getirmiş olduğu kabiliyetini korumalıdır.

Mutasavvıflar genellikle akıl yerine kalb kelimesini kullanmaktadır. Kalb, ruh, nefs ve akıl arasında şöyle bir ilgi vardır: Bir ruhta şehvet galip gelince, nefs; ruh haram şehveti yenince, akıl; ruh iman özelliklerine sahip olunca, kalb adını alır.[135] Ruhun haram olan şehveti yenmesi de nefis terbiyesine hizmet eder. İnsanın akıllı ve nefs sahibi oluşu; kalb, ruh, nefs ve akıl arasında ki ilişkiyi ve mücadeleyi zorunlu kılar.

Sûfîler zümresinin muhakkık olanlarına göre, bu sözden maksat, bahsedilen manalardan hiç biri değildir. Onlar ittifakla derler ki; hakikatte nefis şerrin kaynağı, kötülüğün temelidir. Bir gruba göre nefis, ruh gibi kalıba ve bedene tevdi edilmiş olan ayndır (kendine has varlığı ve bünyesi olan bir şeydir). Diğer bir gruba göre nefis hayat gibi kalıbın ve bedenin sıfatı olan bir şeydir. Kötü huyların ve çirkin fiillerin ortaya çıkmasının sebebi nefistir.[136]

İbrahim Hakkı'ya göre, ruhun iki yönü vardır ki, bir yönüyle cisimler âlemi, diğer yönüyle de gayb âlemi ile irtibatlıdır. Şehvânî nefs ile bedene ait istek ve ihtiyaçlar tatmin edilirken nefs-i nâtıka aracılığıyla kalbin ihtiyaçları karşılanmaktadır. Bu da bize insanın her iki âlemle de irtibatlı olacak şekilde yaratıldığını göstermektedir.[137]

İbrahim Hakkı Hazretleri nefsi tanımanın Allah'ı bilmenin (mârifetullah) anahtarı olduğunu, mârifet nurunun ârifin kalbine nazil olduğunu, mârifetullahın (Hak'tan) talep edilen en yüksek mertebe olduğunu, ârifin Mevlâ'dan gayrısını (mâsivâ) unutup mârifeti

---

[134] Abdulkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınevi, İstanbul 2014, 181.
[135] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 308-309.
[136] Hucvirî, *Hakikât Bilgisi Keşfu'l-Mahcub*, (Haz.: S. Uludağ), Dergâh Yayınevi, İstanbul 2016, 259.
[137] *Mârifetnâme,* III, 268-270.

bulduğunu ve kendinden geçerek onunla kaldığını böylece her türlü korku ve üzüntüden emin olduğunu belirtmektedir.[138]

Nefsi tanımanın Allah'ı bilmeye vesile olacağı hususunda ise şunları söylemektedir:

"…Kim ki kendi nefsini bilirse, muhakkak o Rabb'ini de bilir. Kendini bilen, her türlü ilim ve mârifete vakıf olur. Nefsini bilen Allah'a yakın olur, saadet bulur. Ve ârif olmayan, Hazret-i Hak'tan uzak olur. Kendi nefsini bilen, Hakk'ın mârifetine sahip olur. Fakat kendini bilmeyen sapkınlık (dalalet) içinde yok olur. Kişinin nefsini bilmesi, Mârifetin en kıymetli ve en faydalısıdır. Çünkü kendini bilen, âlemin sırlarına vakıf olur. Kim kendi nefsini bilirse, onun himmeti şu fani âlemde geçerlidir. Nefsini bilen için büyük kurtuluş vardır. Çünkü kendi nefsini bilen fazilet sahibidir. Kendini bilmeyen ise Hak'tan gâfil olur. Kim kendi nefsini bilirse, gafletten ve Allah'ın rahmetinden uzak düşmekten kurtulmuş olur. Allah'a manen yakınlık derecesine, Hakk'ın huzuruna gelir. Aklın en faziletlisi, insan nefsini bildiren mârifettir. Hikmetin en faziletlisi insan nefsine öğretendir. Ve yine hikmetin en faziletlisi, Yezdân'a yakınlığı öğreten mârifettir. Nefsini bilmeyen, Rabb'ini tanımaktan gafildir. Nefsini bile bilmeyen, acaba Rabb'ini nasıl bulur? Nefsini bilen ise bu fani dünya ile nasıl ünsiyet kurabilir? Akıllı kişi, kederli ve üzüntülüdür ve her ârif mutlu ve huzurludur. Her seven mutlaka sevilir. Şu halde kendisini bilmeyen başkasını nasıl bilebilir. Böyle olunca Allah'ı bilmeye nasıl muktedir olur? İnsanın değiştiğini bilmesi yeterlidir. Çünkü bu kişiyi mârifetullaha götürür. Dünyayı bilen ondan zahid olur, insanları tanıyan onlardan uzak durup yalnızlığı tercih eder. Nefsini tanıyan uzlete çekilir. Ve Rabb'ini bilen onu tevhîd eder. Nefsini bilen, insanlara karşı mütevazı olur. Çünkü o, daima Hak ile hazır olduğu bilinci ile huşu içinde bulunur. Nefsini bilen kişiye gereken odur ki; kanaatkâr olup iffet ve istikamet üzere yaşamaya çalışsın. Mâsivâya alakayı azaltıp Hakka yönelsin. Hak Teâlâ Hazretleri Hz. Davud (a.s.)'a buyurmuştur ki: "Ey Davud! Nefsini bil ki beni bilesin." Ve o sormuştur ki : "Ya Rabb'i, nefsini ve seni nasıl bilebilirim?" Allah Teâlâ ona cevap verip buyurmuştur ki: "Nefsinin zayıf, aciz ve gelip geçici

---

[138] *Mârifetnâme,* III, 5.

olduğunu bil ki benim de güçlü, kudretli ve baki olduğumu bilesin, beni benimle bulmuş olasın.””[139]

İbrahim Hakkı, insan vücûdunda havânî (şehvâni) nefis ve insanî nefs (nefs-i nâtıka) olmak üzere iki nefsin varolduğunu, nefs-i nâtıkanın filozofların insanî ruh dedikleri nefis cevherini oluşturduğunu belirterek nefs-i natıkanın kendi zâtında maddeden soyutlandığını ancak kendi fiillerinde maddeye bitişik bulunduğunu belirterek; onun herhangi bir sıfatla muttasıf oldukça “emmâre”, “levvâme”, “mülhime”, “mutmainne”, “râziye”, “marzıyye” ve “kâmile” isimleri ile anıldığını söylemektedir.

Yine o, gönlün şehâdet âlemine yönelip gayb âlemi ve Hakk’ın her şeyden tamamıyla münezzeh olduğunu unuttuğunda, kendinde bulunan yüce özelliklerden perdelenip hayvanlar gibi olduğunu, şehâdet âlemini unutup bütününüyle gayb âlemine yönelirse kendisine bulaşan süflî özelliklerden uzaklaşıp melek sıfatlı olacağını belirten İbrahim Hakkı’ya göre gönül bu iki âlemden birine yöneldiğinde diğerinden habersiz kalmazsa, o gönül sahibi insan-ı kâmil makāmına ulaşmış demektir.[140]

İbrahim Hakkı sâlikin Mevlâ’sı ile arasında bulunan perdelerin kalkması için her şeyden önce kalbinden masivayı tamamen atması gerektiğini belirtir. Bunun ilk adımı tevbedir. Ona göre Allah ile kul arasında ki perdelerin en büyük ve yoğun olanı günahlardır. Bu nedenle öncelikle günahlardan tevbe edilmelidir. Kul ile Allah arasında sadece zulmânî perdelerin değil nurânî perdelerin de bulunduğuna dikkat çeken İbrahim Hakkı sâlikin günahlarından pişman olup tövbe etmesiyle basiretinden karanlık perdelerin açılıp gideceği ve yalnızca nurânî perdelerin kalkacağını ve ilâhi huzura çıkıp huzur içinde edebini kuşanacağını söylemektedir.[141]

Sûlük yolculuğuna giren sâlikten beklenen nefs mücadelesindeki nihâi hedef; rûhî kemâlâtı yakalamak ve hakiki olgunluğa ulaşmaktır. Yani sülûkun esasını nefsin kötü huylardan arındırılması oluşturmaktadır. İbrahim Hakkı’ya göre; “Ne zaman ki insan kalbi cismâni nimetlerle ve nefsâni arzularla bedene teveccüh etmişse, elbette onu evirip çeviren Mevlâ’sından yetmiş kat perde ile engelenmiştir[142]. Perdeler elbetteki kullara

---

[139] *Mârifetnâme,* III, 8-9.
[140] Bkz. *Mârifetnâme,* III, 268-284.
[141] *Mârifetnâme,* III, 275-278.
[142] Sûfîler, sâlikle Hak arasında bulunan ve O’nu tanımaya (mârifet) engel olan her şeye hicab (nikāb) demişler ve kendileriyle Hak arasında kalan perdelerden daima yakınmışlardır. Bazı

aittir. Allah için perde söz konu olamaz. Allah apaçıktır. Göremeyen, gözü perdeli olan bizleriz. Sülûk bu perdeleri yırtma işinin adıdır. Bu yetmiş perde yedi makām halinde aşılır ki biz bunlar etvâr-ı seb'a (yedi tavır, yedi merhale) diye anılır. Sülûk boyunca her makāma da on perde düşmektedir."[143]

İbrahim Hakkı'ya göre bu makām ve menzillerin bir bir kat edilmesiyle ona gelen ilahî tecelliler sona ermez. Çünkü bu tecellilerin nihâyeti yoktur. Bu menzilleri geçmekte sâlikin hali, dış dünyada bir yolda yolculuk yapan yabancının durumu gibidir. Nitekim sefere çıkanın yolculuk esnasında, yol durumunu bilen bir *rehber*e, yeterli azığa ve bineğe ihtiyacı vardır. Ona bunlar lazımdır. Bunun gibi, hak yolunun yolcusuna da bir kâmil mürşid lazımdır ki ona bu yolun hayrını şerrini bildirsin. Ona *takva* lazımdır ki, en hayırlı azık odur. Ona binek lazımdır ki o *himmet*tir. Yine ona yol arkadaşları gerektirir ki, onlar da aynı şeyleri talep eden *sâlikler*dir. Ve ona (şerlilerin şerrinden korunmaya) silah lazımdır ki, o da *zikrullah*tır. Böylece o silahla nefsini şeytanın şerrinden muhafaza etsin.

Sefere çıkan kişi yolculuk esnasında değişik şehirlere uğrayıp bunların her birinde bir müddet ikamet eder ve sonra tekrar gideceği yere doğru yolculuğuna devam eder, bunun gibi hak yolunun yolcusu da seyr u sülûku esnasında ehlullâh arasında bilinen makāmları geçerek yoluna devam eder ki bunlar yedi makāmdan ibarettir.

Birincisi; ağyâr (mâsivâ) karanlıkların makāmıdır ki nefis *emmâre* adını almıştır.

İkincisi; nûrlar makāmıdır ki bunda nefis *levvâme* adını almıştır.

Üçüncüsü; sırlar makāmıdır ki bunda nefis *mülhime* adını almıştır.

Dördüncüsü; kemâl makāmıdır ki bunda nefis *mutmainne* adını almıştır.

Beşincisi; vuslat makāmıdır ki onda nefis *râziye* adını almıştır.

Altıncısı; fiillerin tecellileri makāmıdır ki burada nefis *marzıyye* adını almıştır.

Yedincisi; ilâhî sıfat ve isimlerin tecelli makāmıdır ki orada nefsin adı *kâmile* olarak bilinmiştir.

Hak yolunun yolcusu (sâlik) bu yedi makāmın her birine eriştikçe, o makām ile sonrakilerden perdelenmiş olur:

---

kaynaklarda "Allah'ın nûrdan (veya nur ve zulmetten) yetmiş, yedi yüz veya yetmiş bin perdesinin bulunduğu" şeklindeki rivayetlere yer verilmektedir. Bkz. Süleyman Uludağ, "Hicab", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 430-431; İlyas Çelebi, "Hicab", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 429-430.

[143] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 124.

- ✓ İlk makāmda bulunan ağyâr ile nûrları müşahade etmekten engellenmiştir.
- ✓ İkinci makāmda bulunan nûrlar ile sırlardan perdelenmiştir.
- ✓ Üçüncü makāmda bulunan sırlar ile kemâlden mahrum olmuştur.
- ✓ Dördüncü makāmda bulunan kemâl ve visâlden mahrumdur.
- ✓ Beşinci makāmda bulunan visâlle Hakk'ın fiillerinin tecellilerinden mahrumdur.
- ✓ Altıncı makāmda fiillerin tecellisiyle olması, hakkının isim ve sıfatların tecellisinden mahrum kalmasıdır.
- ✓ Yedinci makāmda bulunan ise isim ve sıfatlarının tecellisi ile kalmış, zâtî tecelliden mahrum olmuştur.

Zâtî tecelliye erişmek imkânsızdır. Çünkü o, güneşin merkezine bakmak gibidir ki oraya nazar edenin gözü kararır, hiç bir nesne göremez olur. Şu halde, bu yüce makāmların en üstünü isim ve sıfatların tecellisidir. Onun için mukarrebûn (derecesine vâsıl olan) bütün (evliyâ bu yüce makāmları) öyle bulmuşlardır ki, "Hak Teâlâ bu varlık âlemine o pak zâtı ile tecelli etmez. Ancak yüce isimlerini perde edinerek (bunların gerisinden) tecelli eder.[144]

Bu ön değerlendirmelerden sonra şimdi de tasavvuf literatüründe Etvâr-ı Seb'a (Yedi Tavır) olarak bilinen Hakk'ı bilme süreciyle ilgili olarak İbrahim Hakkı Hazretleri'nin yaklaşımlarını görmeye çalışalım.

2.1.1.1.1. Nefs-i Emmâre

Tasavvufî bir terin olarak; kulun kötü huyları ve çirkin vasıfları, kötü his ve huyların mahalli olan lâtife anlamlarına gelmektedir. Bu anlamdaki nefs kişinin en büyük düşmanıdır.[145] Sûfîlerin nefs-i emmâreden anladıkları şudur: "Bedenî hazlara eğilimli, lezzet ve şehvetle emreden, kalbi süflî yola çeken kuvvet."[146]

---

[144] *Mârifetnâme,* III, 280-281.
[145] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 274.
[146] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* 116.

Emmâre teriminin sözlük anlamı "doğası itibarıyla ya da tekrar tekrar emreden" anlamındadır; bu nedenle bu aşama "rahat vermeyen nefs" aşaması olarak da adlandırılır.[147]

Nefs-i emmâre insanın ruhsal gelişiminin en alt seviyesidir ve her zaman kötüyü emreder. Bencil olan veya en alt nefs kavramı Kur'ân'da[148] da ana hatlarıyla ifadesini bulmuştur. Bu adî nefs, kötülüğün dış âlemdeki temeliyle işbirliği yapar ve insanoğlunun çektiği çoğu ıstırabın sorumlusudur. Çünkü insanoğlu aslında iyi olarak doğar, bununla birlikte onlarda kendilerini bu seviyeden daha yükseğe çıkaracak yetenekleri de vardır.[149]

Sofyalı Bâlî Efendi'nin (ö. 960/1553) kaydettiğine göre, nefsin emmâre mertebesinde üzeri yoğun ve kalın perdelerle örtülüdür. Nefis, bu mertebede insanı daima kötülük yapmaya sürükler ve zorlar.[150] Bilinmelidir ki, bu evrede, sâlikin kötü tabiatı her zaman bâkidir ve yeri geldiğinde söz, fiil ve davranış şekilleriyle ortaya çıkar. Fakat bu kötü tabîat ıslah edildiğinde, o zaman mürşidi ikinci evreye geçmek için gerekli yolları ona gösterir.[151]

Nefs-i emmâre, kalbi aldatan, ulvî değil, aşağılık eğilimlere meylettiren, kişiyi manevî yoldan ayırmaya çalışan içsel olumsuz güçlerin koleksiyonundan ibarettir. Kötülükleri yapmayı büyük bir ısrar ve hırsla emreder; öyle ki, doğru olanın kötü davranışı yapmak olduğunu savunur.[152]

Genellikle bilinç dışında işleyen nefs-i emmâre zalim nefs olarak da adlandırılır. Bizim sesimizle konuşuyormuş ve en içten gelen arzularımız ifade ediyormuş gibi görünür. Bu sebeple ona nadiren direniriz; yalın güce nadiren başvuran usta bir hükümdar gibidir. Eğer hükümdarın otoritesi zaten kabul edilmişse isyan ihtimali çok

---

147 Robert Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh (Sûfî Psikolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum)*, (Çev.: İ. Kapaklıkaya), Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, 73.
148 Yûsuf, 12/53.
149 Henry Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk, Sûfîlerin Açık Sırları,* İnsan Yayınevi, İstanbul 2012, 149.
150 Muhiddin Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, (Doktora Tezi) İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, 47.
151 İbrahim Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine Ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", *Hikmet Yurdu (Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi)*, sayı:7 (2011), 97.
152 Abdurrahman Kasapoğlu, "Yusuf ve Züleyha Açısından Kur'ân'da "Nefs-i Emmâre" Kavramı - Freud'un "İd" Kavramıyla Bir Mukayese", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı:17 (2006), 61.

azdır. Zalim nefs biz farkında olmadan bize hâkim olur ve bu durum gerçekleştiğinde, onun etkisine karşı mücadele etmeyi bile deneyemeyiz. Ona isyan düşüncesi asla aklımıza gelmez. Çok sayıda insanın yaşamlarının büyük bir kısmını zalim nefsin egemenliği altında geçirmesinin nedeni budur.[153]

Şeyhu'l-kurrâ Muhammed b. Halife el-Birevî (ö.1020/1611'den sonra) bu mertebede bulunan nefsin "nefs-i emmâre" olarak isimlendirilmesini onun "müteemmir" olması anlamına geldiğini belirtmektedir. Müteemmir komplocu, zorba ve hileci anlamına gelmektedir. Bu bağlamda müellif diğer Etvâr-ı Seb'a mülelliflerinin "emr" kelimesinin mübalağa sığasıyla ifade edilen ve "çokça emreder" manasını verdikleri "emmâre" kelimesinin "immare (abtal ve budala)" lafzından geldiğini belirtmektedir.[154]

Tasavvuf erbabıbının bu nefs türü hakkındaki betimlemeleri, Freud'un kişilik teorisindeki *id* kavramını çağrıştırmaktadır. Nitekim Freud'a göre kişilk: id, ego ve süperego isimi üç temel yapıdan oluşur. İd doğuştan gelen tüm biyolojik dürtüleri içerir. Haz ilkesiyle çalışan id, isteklerinin hemen yerine getirilmesi için egoya baskı yapar. İdin temel itici güçleri cinsellik ve saldırganlıktır. Öte yandan toplumsal kurallar ve ahlaki yasaların yer aldığı süperego da kendini kısıtlaması için baskı yapar. İd ile süperego arasında denge kurmaya çalışan ego, akıl, mantık ve bilinç çerçevesinde hareket eder. İnsanın kişilik yapısı bu denge mücadelesi sonucunda baskın olan unsura göre şekillenecektir.[155] Freud'un kişilk teorisinde ki bu olay örüntüsü tasavvuf psikoljisinin temel kavramları olan nefs-ruh-kalp anlayışı çerçevesinde ki nefs ve ruhun mücadelesi ile paraleldir.

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşıldığı gibi, nefs-i emmâre; insanı mütemadiyyen zararlı, çirkin şeyleri yapmaya itmektedir. Onu yanlış yola sevk etmeye çalışmaktadır. İnsanın nefisle mücadelesinde nefs-i emmâre ile mücadele önemlidir.

---

[153] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 75.
[154] Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, 110-111.
[155] Ali Ayten ve Sevde Düzgüner, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş "Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak"*, Sûfi Kitap, İstanbul 2017, 60. Bundan sonraki dipnotlarda bu eser için yapılan atıflarda Sevde Düzgüner'e ait metin "Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi", Ali Ayten'e ait metin ise "Allah'ın Ahlakıyla Ahlaklanmak Manevi Gelişim ve Olgunlaşma: Erdemleri Yaşama ve Güzel Ahlak" şeklinde olacaktır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi İbrahim Hakkı'ya göre insan vücûdunda hayvânî (şehvâni) nefis ve insanî nefs (nefs-i nâtıka) vardır. İşte nefs-i emmârenin tanımını tam da bu zemin üzerine oturtuyor. Ona göre; "nefs-i nâtıka birinci makāmda şehvânî nefse mağlup olup daima kötülüğü emredici olduğu için ismi emmâre olmuştur.", "Çünkü nefis daima kötülüğü emreder."[156] âyeti kerîmesinin de bunu işaret ettiğini belirtmektedir.[157]

İbrahim Hakkı Hazretleri nefs-i emmâreyi Rabbânî bir latife olarak nitelendirmektedir. Ancak o, tabiata olan meyli ve şehvetlere düşkünlüğü sebebiyle kirlenmiş ve pislenmiştir. Şehvânî nefsin emrinde kalıp hayvanlar sınıfına girmiş, onlardan farkı sadece görünüşte kalmıştır. Bu yüzden de şeytanın askeri olup ondan kuvvet bulmuştur. İbrahim Hakkı nefs-i emmârenin negatif yönünü "Senin en büyük düşmanın, iki yanın arasında ki nefsindir."[158] hadîsi ile de ilişkilendirmekte ve bu nefsin insana hizmetin değerini bilmeyip, düşmalığını sürdürmekte ısrar ederek insanlığa, hep zararlı olarak kaldığını bildirmektedir.[159]

Nefs-i emmârenin cehalet, cimrilik, hırs, kibir, öfke, şehvet, tamahkârlık, hased, kötü huylar, boş şeylerle uğraşmak, insanlarla alay etmek ve onalara eziyet etmek gibi bazı sıfatları vardır.[160] Oysa sayılan bu sıfatlar, insanoğlunu kemale götüren yolun ilk basamağı olan nefs-i emmârede yanlışla doğrunun, iyi ile kötünün bilincini oluşturur. Allah'ın rızâsına yönelen şuur, nefsinin bütün girintileri ve çıkıntıları ile yüzleşmeye, ebediyete set çekenleri ayıklayıp eğitmeye hazırdır.[161]

İbrahim Hakkı, "Şimdi küçük cihaddan büyük cihada dönüyoruz."[162] hadîsine yer vererek Peygamberimizin; düşmanla yapılan cihadı küçük mücâhede, nefisle yapılan savaşı ise büyük cihad olarak belirttiğini hatırlatmaktadır. Buna sebep olarak da tabiatın

---

[156] Yusuf, 12/53.
[157] *Mârifetnâme,* III, 291.
[158] Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I/160, H. No:412.
[159] *Mârifetnâme,* III, 291-293.
[160] *Mârifetnâme*, III, 291.
[161] İsa Çelik, "Tasavvufi Düşüncede Nefis Kavramı", *Kastamonu Üniversitesi/II. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu(Bildiriler) 04-06 Mayıs 2014*, K.Ü. Yayınevi, Kastamonu 2014, 43.
[162] Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I,511-512, H. No: 1362.

zulmetinde kalan nefsin hak ile bâtılı, hayır ile şerri ayırt edememesini ve bu yüzden şeytanın yardımcısı konumunda olmasını göstermektedir.[163]

İbrahim Hakkı Hazretleri'nin nefi emmâre hususundaki açıklamaları, suçluluk ve pişmanlık psikolojisi içinde, sâlikin alışkanlıklarından, tutku ve dürtülerinden akıl ve zekâsıyla kurtulup yeniden uyanışı ve amaçsızlıktan uzaklaşmayı ifâde eder. Yeniden uyanma aşamasının ilk basamağını oluşturan bu evre, psikanaliz ve dinamik psikoterapide hastanın suçluluk, kaygı veya eksikliklerinin farkına vardığı ilk aşamaya benzemektedir. Anksiyete/bunalım ve suçluluk yaşantısı, kişinin değişime motive edilebilmesi ve etkili bir psikoterapi yaşantısı için şarttır. Ayrıca sıkıntı verici alışkanlıklar ve patolojik karakter yapılarından kurtulmak önemli bir hedeftir. Buna benzer şekilde, sûfîler kişilik bütünleşmesine doğru ilk adımın hakîkatten ayrı düşmenin kaygılarıyla yüzleşmek olduğunu düşünürler. Kişinin suçluluk ve pişmanlık duygularına izin vermesi, geçmiş alışkanlıklardan ve davranışlardan kurtulma isteği ve haksızlık ve düşmanlıktan kurtulma arzusu, mânevi gelişimin ilk basamağı için gereklidir. Kendini gözleme, inceleme ve dürtüleri gözden geçirme etkin psikoterapinin önemli veçheleri olduğu gibi, sûfi terapide de nefs-i hayvâninin duyusal ve agresif/saldırgan güdülerini törpülemek, gelişimin ilk basamağını teşkil eder.[164]

Nefs-i emmâre, kötülüğü emreden alt benlik[165] anlamındadır ve makāmı da 'sadr'dır.[166] Sadır, kötü ahlâkın ve çirkin fiillerin kaynağıdır.[167] Sûfî gelenek arzu edilen mânevî terakkînin oluşabilmesini sadece fikrî ve zihnî çabaya değil, bu çabayla birlikte

---

[163] *Mârifetnâme,* III, 293.

[164] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 195.

[165] Freud, id'e "gerçek ruhsal varlık" demiştir. İd (ilkel benlik, ilk ben, iç ben, alt ben) kişiliğin çekirdeğini oluşturan, en ilkel/eski, ham, karanlık ve en az ulaşılabilen, tamamıyla bilinçdışı olan bölümüdür. İd, nesnel gerçekliğin şartlarını dikkate almadan, başkalarının isteklerini göz önünde bulundurmadan bir an önce, bencilce doyuma ulaşmaya çalışır. Israrcı, irrasyonel, asosyal ve haz düşkünüdür. Bkz. Kasapoğlu, "Yusuf ve Züleyha Açısından Kur'ân'da "Nefs-i Emmâre" Kavramı - Freud'un "İd" Kavramıyla Bir Mukayese", 58-62.

[166] İbrahim Işıtan, "Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'a Anlayışının Sûfî Psikolojisi Açısından Tahlili", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, sayı:4 (2017), 690.

[167] Ramazan Muslu, "Halvetiyye'de "Atvâr-ı Seb'a" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* sayı:18, (2007), 47.

daha çok pratik uygulamalara bağlar ve bu da alt benliğe/nefsi emmâreye karşı koyma motivasyonuyla doğru orantılıdır.[168]

Nefs-i emmârenin üç mertebesi vardır.

1. Mertebe-i Ef'âl: İnsanın tabiatından sâdır olan kötülükler ve kabahatlerdir.

2. Mertebe-i Sıfât: Sûfînin zâhirinde yahut manâsında kötülüklere olan meylidir.

3. Mertebe-i Esmâ: Sûfînin kötülüklerden büsbütün kurtularak bir üst merhaleye geçecek duruma gelmesidir.[169]

Nefs-i emmârenin seyri Allah'a doğrudur (seyr illallah). Âlemi görünen âlem (âlem-i şehadet), mahalli göğüs boşluğudur. Hâli meyl etmektir. Evrâdı şeriattır.[170]

Sûfînin sülûk etmeye ayak basmasıyla birlikte başlayıp aslî makāmına varıncaya kadar olan vâkıâlar (rüyalar ve manevî haller), zuhûr eden nurlar ve bunlara benzer tüm manevî hicapları geçip maksûd-ı hakikiye ermesi seyr ilallah olarak târif edilmektedir. Bu manevî seferin ilki ve tasavvuf eğitiminin (sülûk) başlangıcı olarak kabul edilmiştir.[171]

Nefs-i emmâre, ruhun durdurucu, zaptedici gücünden büsbütün kurtulmuştur. Hiçbir kayıt ve hesap tanımaz. İki şeye şiddetle sarılır ve onları besler: Heva ve bencillik (enâniyet).[172] Daha öncede belittiğimiz üzere İbrahim Hakkı da enâniyeti, fitne ve fesadın anası mesabesinde göstermektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri nefs-i emmâreyi tanımladıktan sonra onunla mücadeleyi kazanmak için kullanılacak metod ve onu kontrol altına almak için uygulanacak yöntemi de belirtmektedir:

Sâlik bu makāmda asla nefsinden emin olmamalı ve onun her istediğine müsaade etmemelidir. Hatta nefsinin incitilmesi halinden bundan rahatsızlık duymadan, nefsini inciten taraftan yana olmalıdır. İbrahim Hakkı irfan yolunun esasları arasında saydığı az yeme ve az uymayı da sâlike tavsiye etmeketdir. Sâlik bu yolla hayvânî istekleri baskın

[168] İbrahim Işıtan, "Kuşadalı İbrahim Halvetî'ye Göre Mânevî Şahsiyet Gelişimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, sayı:6 (2016), 1704-1705.
[169] Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, 112.
[170] *Mârifetnâme*, III, 291.
[171] Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, 58-59.
[172] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 116.

olan şehvâni nefsi yenmelidir.[173] Sâlik bu makāmda “Lâ ilahe illâllah” zikri ile meşgul olup “Lâ” harfini uzâtmalı, Allah lâfzındaki hemzeyi üzerine basa basa söylemelidir. “Hâ” harfine de hafif bir üstün sesi verip Allah lâfzıyla illâllah sözünün arasını kesmeden Allah lâfzının sonunu sakin okumaya dikkat etmelidir. “Lafzâtullah”ın ve “İlâhe” kelimesinin hemzesini okumaya özen göstermelidir. Aksi takdirde zikrin “Lâyilâhe illallah” halini alıp tesirsiz hale geleceği konusunda sâliki uyarmaktadır. İbrahim Hakkı, bu yola yeni giren sâlikin ilk başlarda “Lâ ilahe illallah” zikrinin manasından haz alamayacağını ama zamanla daha öncede belirtilen kalbin karanlık perdeleri kalkdıkça Hakk Teâlâ’nın kalpleri evirip çeviren, halleri değiştiren olduğunu bileceğini ve bu müşahadenin zevk olup haline yansıyacağını bildirmektedir. Bu yolda ilerlemek isteyen sâlik, tenha yerlerde abdestli olarak “Lâ İlahe İllallah” zikrine devam etmelidir. Bu zikirden bir an bile gâfil olmamalıdır. Yatarken, kalkarken, otururken her an bu zikirle meşgul olmalıdır. Ama bu rastgele bir söyleyiş olmamalıdır. Nefeslerin sesine kulak verip söylediği kelimenin manasını kalbinde gizlemelidir. Kuvvetle ve şiddetle “İllallah” dedikçe huşu içinde başını göğsünün sol yanına eğmelidir.[174]

Nefsin bu ilk düzeyi tıpkı kibirli, zalim bir firavun gibidir. Mısır’ın firavunlarına yeryüzündeki en gelişmiş ve en güçlü medeniyetin mutlak hâkimleri olmak yetmiyordu. Hem de kendilerine tapılmasını istiyorlardı. Güç, övgü, hayranlık ve hatta tapınma nefsin bu derecesinin tipk özellikleridir. İsrailoğullarını kölelikten kurtaran Hz. Musa hikâyesi, bir düzeyde kendimizi zalim nefsin elinden kurtarma sürecimizin allagorisidir. Her birimiz içimizde bir firavuna ve Musa’ya, bizi kölelikten özgürlüğe ulaştırabilecek ilâhî elçiye sahibiz. Hz. Musa, İsrailoğullarını özgür bırakmasını istemek üzere tekrar tekrar firavuna gitmek zorundaydı. Firavun Hz.Musa’daki ilâhî gücü tanımış ve isteğini kabul etmişti. Ancak sonra tam Hz. Musa ayrılmak üzereyken fikrini değiştirdi. Bizde manevî prensipler ve ideallerin hakikatini kabul ediyoruz ve yaşamlarımızı farklı yaşamaya yemin ediyoruz. Ancak daha neredeyse verdiğimiz kararın mürekkebi kurumadan, eski huylarımıza geri dönüyoruz. Sanki nefs-i emmâremiz bizi hipnotize edecek güce sahipmiş ve tekrar bilinçsiz hale getiriyormuş gibidir. Zalim nefsin boyunduruğundan kurtulmak kolay değildir. Bu süreç genellikle yeni ve bilinmeyenin korkusunu içinde taşır. Tıpkı İsarailoğulları’nın Kızıl Deniz’in üzerinden geçerken geri

---

[173] *Mârifetnâme,* III, 293.
[174] *Mârifetnâme*, III, 293-294.

dönerseler firavunun zulmü ile karşılaşacaklarını bildikleri için denizin onları yutmasından korksalar da denizin ayrılacağına inanarak ilk adımı atmaları gibidir. Gerçek dönüştürücü değişim; yalın anlamıyla eski yaşam biçimimize sırtımızı dönüp oradan uzaklaşma sürecidir. Üzerimizde egemen olan eski alışkanlıklarımız ve yaşam biçimimiz bizim firavunumuz ve onun ordularıdır. Dünyanın en gelişmiş ordusuna karşın yüzyılardır esir olan İsrailoğulları'nın baş kaldırısıdır. Zalim nefs bizi geri dönemzsek felaket riski ile karşıkarşıya olduğumuz tehdidiyle korkutur. İhalasla, değişim için nefsimizin Kızıl Deniz'ine attığımız adımda eski alışkanlıklarımız üzerimizdeki etkilerini kaybecekleridir.[175]

Sâlik, zorlayıcı nefs seviyesinde iken; "Bu yolda ne işin var senin? Bu yola girenlerin hepsi ölmüş, sadece onların sözleri ve kitapları kalmıştır. Biliyorum sen hakikat yoluna girmek istiyorsun. Fakat sana yol gösterecek kim? Göster bana, yüksek makāmlara ermiş büyük çile ve müşâhede sahibi insanlar neredeler? Bunlar geçmişte kalmıştır. Bugünlerde bu türeden bir kişiyi bile bulamazsın. Senin için en iyi olan şer'-i şerifte kalman, onunla yetinmen, ölmüş velilerden de yardım beklemendir." Şeklinde veveselere maruz kalmaktadır. Bu vesveselere kulak asan yolcu, bu seyahatteki çabasını azaltacak ve bir sonraki vesvesenin eline düşecektir; "Allah affeder. Müsamaha edilen şeylere dair verilmiş ruhsatla hareket edenleri O sever. Kendine hırçın davranmayı bırak. Ona nazik davran ki o da sana itaat etsin." Fakat Allah yardımına gelirse yolcu tüm bunların birer yanılgı olduğunun farkına varacak ve şöyle söyleyecektir: "Ruhsat peşinde koşmak tembelin işidir. Buna göre davranmak da zayıflara yaraşır. İlahi hukukun emrettiklerine ve manevîyat okulunun prensiplerine uymak zorunludur." Eğer yolcu bunu başarabilirse o zaman ikinci bir seviyeye, nefs-i levvâmeye ermiş olacaktır.[176]

Kemal yoluna giren ve Allah'a kuvuşmaya istekli olan sâlik, itkadını düzeltip ehl-i sünnet ve'l-cemaat çizgisine getirmelidir. Temizliğine ve abdestine dikkat etmeli, namazına son derce titiz davranmalıdır. Önce kelime-i tevhîd zikri ile kalbini parlatmalıdır. Böylece eşyanın hakikatini ve mânânın inceliklerini anlamaktan onu mahrum eden leke ve bulanıklılardan kurtulmalıdır. Sâlik çok zikr ile kalbini gayb

---

[175] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 78-79.
[176] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk, Sûfîlerin Açık Sırları*, 150-151.

nurlarından perdeleyen pislikleri giderip, yemeyi, içmeyi ve uyumayı oldukça azaltmalıdır.

2.1.1.1.2. Nefs-i Levvâme

Levvâme; azarlayan, kınayan[177] anlamlarına geldiği gibi günaha karşı direnen ve günah işlediğinin bilincine vardığında Allah'a tövbe eden anlamlarına da gelmektedir.[178] Nefs-i levvâme sahibini sorgulayan nefistir.[179]

Nefs-i levvâme, arzuların gerçekleştirilmesinden sonra, düşünce tarafından kötülenmesi aşamasıdır. İyi ahlâkın başlangıcıdır. Kötülüğü işledikten sonra içe rahatsızlık veren psikolojidir. Bir anlamda vicdanın ortaya çıkışıdır.[180] Kendine olan güveni zayıf olduğu için yaptıklarının başkaları tarafından bilinmesini de ister. Bu duygu da çevresel faktörlerin fazlaca dikkate alınmasına götürmektedir.[181]

Nefs-i emmâre kötülükler emreden bir fıtrat üzerine yaratılmıştır. Kendi haline bırakıldıkça şerden başka bir işe girmez. Hidâyet aydınlığının doğuşunu teneffüs edip, gönül seması ışıklanmaya başlayınca nefs-i levvâme adını alır.[182]

Robert Frager'in söylediği gibi, bu aşamada, henüz değişme yeteneğine sahip olunmasa da, dünyaya yönelik alışılagelmiş ben-merkezli yaklaşımların olumsuz etkileri anlaşılmaya başlanır. Kötü davranışlar iğrenç görülür. Hata yapma, hatalardan pişman olma ve sonra tekrar hata yapma devr-i dâimine girilir.[183]

Nefs-i emmârenin kimi özellikleri bu makāmda da mevcuttur; fakat doğru ile yanlışı, iyi ile kötüyü birbirinden ayırma yeteneği de bulunur. Nefs-i levvâme kendi içinde bulduğu fakat tamamen bunlardan kurtulmaya güç yetiremediği iğrenç özellikler sebebiyle huzursuzdur. Ancak o, İlâhî hukuku da manevîyât okullarını da sever ve bu sevgiyi gösterdiği namaz, oruç ve sadaka gibi birçok iyilikleri de vardır. Yine de

---

[177] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* 117.
[178] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh,* 86.
[179] İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir(Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri)*, (Terc.: M.E. Erbîlî), Hayy Kitap, İstanbul, 2011, 63.
[180] Abdurrahman Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı:5 (1998), 79.
[181] Ali Kuşat, "Nefis Mertebelerine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı:9, (2002), 123.
[182] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* 118.
[183] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh,* 86.

bunlarla karışmış olarak gizli bir riya mevcuttur. Bu nefsi taşıyan kişi, yaptığı iyiliklerin insanlar tarafından bilinmesini ister. Bunları hem Allah rızâsı için hem de gösteriş için yapar. Onu bu alışkanlık istila etmiştir ve bundan dolayı bir teselli de bulamaz. Fakat o bunu başından def de edemez.[184]

Nefs-i levvâme, aslında manevî arınmanın ilk adımıdır. Çünkü kişinin emreden nefsine karşı çıkarak kendini temizlemeye karar vermesi ve kendini dönüştürmeye motive olması bu aşamada gerçekleşmektedir. Psikoterapide de esas olan ilk olarak kişinin hata ettiğini kabul etmesidir. Bu adımı atması ise bilişsel çelişki kuramı ile açıklanabilir. Bu kurama göre kişinin sahip oldugu bir inanç, bilgi veya tutum, o kişinin sahip olduğu bir başka inanç, bilgi veya tutumun tersini gerektirirse bu ikisi arasında bilişsel çelişki oluşur. Bunun üzerine kişide çelişkiden kurtulmak için güdülenme meydana gelir. Bunun için yaptığı hataya bir açıklama getirmesi ve ileriye dönük olarak kendine bir yol haritası çizmesi gerekir. Örneğin bir kimse yalan söylediğinde bundan pişman olması şu süreçlerde ortaya çıkmaktadır. Kişi kendisinin dürüst biri oldugunu düşünmektedir ancak yalan söylemiştir. Burada kişinin kendiyle ilgili bir düşüncesi ile davranışı birbiriyle celişmiştir. Dolayısıyla kişi, ya söylediği yalanı gerekçelendirecek ve mecbur olduğu için böyle davrandığını iddia edecektir ya da yalan söyleyerek hata yaptığını kabul ederek hatayı telafi yoluna gidecektir. Bu noktada kişinin hatalı kararına ilişkin algısı önem taşımaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar bireylerin geriye dönemeyecekleri karar verdikten sonra kararlarını değiştiremeyeceği için tutumlarını değiştirdiklerini göstermektedir. Dolayısıyla kişinin hatasını düzeltmeye dair umudu varsa pişmanlık sonucu bir daha hataya düşmemeye azim göstermesi ihtimali daha yüksektir. Eğer böyle bir umudu yoksa yaptığı davranışın yanlış olmadığını kabul etmeye başlayabilir ve hatasını savunur hale gelebilir.[185]

Sâlik bu evrede, ilâhi müşâhedeyi gerçekleştirmek amacıyla, sâlih amel, makbul tutum ve davranışlar sergiler ve zühdî yönünü geliştirerek hakîkî anlamda bir mücâhede örneği ortaya koyar. Fakat bu evrede gerçekleştirdiği fiil ve davranışlarına değer

---

[184] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 151.
[185] Düzgüner, “Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi” , 62-67.

vermesinden dolayı, onlara bağlanır ve bu bağlar hakîkî müşâhedenin tahakkuk etmesine engel teşkil eder.[186]

Yukarıda ki açıklamalar nefs-i levvâmenin özelliğinin, yaptığı hata ve günahlara karşı üzülmesi, pişmanlık duyması ve kendine güzel hasletleri yerleştirmeye çalışması olduğunu göstermektedir. Ancak bu mertebede nefis henüz tam olarak emmârelikten kurtulamamıştır. Bu sebeple kimi zaman emmâre nefsin özelliklerini gösterebilmektedir.

Nefs-i levvâme kontrol edilebilir olması, pişmanlığı barındırması, kendi üstünde bir kudret kabul etmesi, itaat etmesi ve kendi kanaatleri hakkında daima şüphe içinde olması özellikleri ile nefs-i emmâreden ayrılmaktadır.[187]

İbrahim Hakkı, "Kendini kınayan nefse andolsun ki (dirilip hesaba çekileceksiniz)."[188] âyetini referans göstererek nefs-i natıkanın kötülüğü emretmekten pişman olup kendini çok kınadığından dolayı nefs-i levvâme adını aldığını belirtmektedir. Nefs-i levvâmenin manevî yolculuğunun Allah'a doğru ve âleminin berzah âlemi, mahalinin gönül, halinin ise muhabbet olduğunu söylemektedir. Bu nefsin dayanağını fiilleri Hz.Peygamberinkilerden ibaret olan tarîkat teşkil etmektedir.[189]

Bu mertebede nefsin seyri "seyr lillah" tır. Sâlikin yapmış olduğu manevî yolculuk her bir merhalede yeni bir nitelik kazanarak devam etmektedir. İlk mertebede Hakk'a yönelme (teveccüh) vasfını elde ederek yolculuğuna başlayan sâlik ikinci mertebe olan "seyr lillah"ta bu yolculuğun sadece Allah için yapılması gerektiğini idrak etmektedir. Böylelikle sâlik âmellerine, dünyaya ve âhirete bağlanmaktan kurtulup ve hâlisâne bir tavır ile manevî yolculuğuna devametmektedir.[190]

Sâlik önemsediği, hayatına yön verdiği değerlerin aslında manasız olduğunun farkına varıp, bundan müthiş bir pişmalık hissetmektedir. Zâten bu pişmalık onu nefs-i emmârenin emredici, zorlayıcı etkisinden kurtarıp, kendi nefsini kınamaya sevk etmektedir. Bir nevi kendisini dışardan görmektir. Çünkü kişi nefs-i emmârenin etkisi ile genellikle etrafında olup bitenleri yargılarken daha fütursuzca davranırken,

---

[186] Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", 100.
[187] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* 118-119.
[188] Kıyâme, 75/2
[189] *Mârifetnâme,* III, 300.
[190] Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu,* 59-60.

kendinden başkasını önemsemezken artık nefs-i levvâmenin etkisi ile kendi kanaatlerini sahiplenmeden sorgulayabilmektedir.

Bu nefsin ayıplamak ve heves etmek, fikir, kendini beğenme (ucb), yeme içmeye düşkünlük (işret), halka itiraz etmek, kahır, temenni, gizli gösteriş (riya), gizli makām sevgisi ve arzulara düşkünlük gibi sıfatları vardır. Nefs-i levvâme bu sıfatlara rağmen hakkı hak, batılı batıl görüp, bu özelliklerinden dolayı huzursuz olmaktadır. Allah'a olan sevgisi ve tarîkata olan bağlılığı devamlıdır. Bu onları gündüzleri oruç tutmak, geceleri namaz kılmak ve sadaka vermek gibi güzel, sâlih ameller yapmaya itmektedir. Diğer taraftan sâlikin nefsine ucûb ile gizli riyâ girer. Bu sebeple nefsin sahibi, insanların kendi sâlih amellerini bilmesini ister. Amelleri insan için olmayıp, Hakk için olsa da böyledir. Halktan gizlese de, ibadetleri için övülmeyi istemektedir işte bu noktada sâlik gizli riyâya sürüklenir. Çünkü yaptıklarını Hakk için yapıp halkın da görmesini istemektedir; sâlik böylece gizli şirke gider.[191]

Nefs-i levvâmenin negatif eğilimlerinin en güçlülerinden biri ikiyüzlülüktür. Çünkü kişi sırat-ı müstakîm hakkında bilgi sahibidir. Nefs-i emmârenin utanmazlığına karşın bu evrede insan başaramasa bile insan güzele meyyaldir. İnsanın mücadele de olduğunu ve çoğu zaman başarız olduğunu kabul etmesi kolay değildir. İnsan, olmayı arzu ettiği iyi ve irfan sahibi kişiler olduğunu, bazı şeyleri başardığını düşünerek kendini teselli eder. [192]

İbrahim Hakkı nefs-i levvâmede ki sâlikin vasıflarını saydıktan sonra "ebrar" ve "mukarrebûn"lardan bahsetmektedir. İkisi arasında bir kıyaslama yapmaktadır: Mukarrebûnlar, Mevlâ'ları ile bekâyı talep edip, ecelleri gelmeden önce, irâdî mevt ile emr olunup, fenâ yoluna gitmişlerdir. Seyyidlerinin onlara "Ölmeden önce ölünüz." buyurmasıyla nefislerini öldürmeye gayret etmişlerdir. Ehl-i yemin (Mahşerde amel defteri sağ tarafından verilecekler) olan ebrâra bu makām, onların en son makāmları olarak bilinmiştir. Onun için: "Ebrârın iyilikleri, mukarreblere göre günahtır." denilmiştir. Mukarrebûn, bu ikinci makāmda durmayıp, daha yüce makāmlara yükselirler.[193] Ebrar kelimesi sözlükte orta halli mutasavvıflar, mukarrep kelimesi

---

[191] *Mârifetnâme,* III, 300-301.
[192] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 88.
[193] *Mârifetnâme*, III, 301.

Allah'a ebrardan daha yakın olanlar diye olarak geçmektedir.[194] Aslında bu durumu şöyle özetlemek mümkündür: Ebrar Allah korkusuyla, ahirette nimetlere kavuşmak için ibadet ederken mukarrebûn Allah'ın gücenmesinden korkup O'nun rızâsı için ibadet etmektedir. Bu yüzdende mukarrebûn ikinci makāmda kalmayıp daha üst makāmlara yükselmektedir.

Bu mertebedeki sâlik, nefsin bulanıklığından tamâmen kurtulamadığı için kalbî huzuru henüz yakalayamamıştır ve bu nedenle de meşakkatli yolculuğu devam etmektedir. Mukarrebûn grubundakiler ise dünya lezzetlerine ve âhiret nimetlerine aldırış etmediklerinden dolayı üzülmezler ve gücenmezler. Onların zevki Hakk'ın huzurunda bulunmaktır[195]. Mukarrebûn noktasına ulaşmak sûfi psikolojisi açısından mânevi nevrozlardan kurtulmak ve fıtrî ve tabii tutum ve davranışlar içerisine girmek mânasına gelir; bu noktada kişi hürdür ve kalıcı olmayan bütün tutum ve davranışlardan uzak durma kâbiliyetini gösterir. Bu durumda, kişilik ve davranış bozukluklarından mânevi terapiyle kurtulunmuş olur.[196]

İbrahi Hakkı Hazretleri ebrar ve mukarrebûnun farkını netleştirmek için kökleri dibinde akan bir suyolu olan iri gövdeli, çok dallı ve her dalından başka bir öldürücü zehir içeren meyveleri ile cinsi kötü ve pis bir ağacı ve ona müdahale eden iki topluluğu örnek olarak vermektedir. Bir topluluğun ağacın dallarını kesip ondan kurtulmaya çalıştığını ancak her seferinde yeni dalların filizlendiğini gördüklerini ve ağacın zehiriyle helak olduklarını; diğer topluluğun ise onun dibinden akan suyu kesip ve kökünü kurutarak onun verceği zarardan bütünüyle kurtulduklarını anlatmaktadır. Burada ağacı insanın iç âlemine ve türeyen dalları ise çirkin huylara, dallardan çıkan öldürücü zehirleri ise çirkin huylardan kaynaklı çirkin vasıflara bezetmektedir. Burada ebrarı ilk topluluğa benzetmektedir ki: Bir dal kesilsede yeni dallar filizlenip yeni zehirli meyveler vermektedir. Ebrar nefsini temizlemek için çalışmaktadır ancak bundan aciz kalmışdır. Çünkü onlar bir sıfattan kurtulsalar da başka bir zaman daha beterine maruz kalmışlardır. Burada az yemenin önemine vurgu yaparak ebrarın midelerini doldurduğu için insani vasıflarının güçlendiğini belirtmektedir. İkinci topluluğa bezettiği mukarrebûnun insan karnının fitne ve fesat yurdu olduğunu bildiğini ve bu yüzden az

---

[194] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 115.
[195] Bk. *Mârifetnâme*, III, 306.
[196] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 196.

yemekle bundan tamamen kurtulduklarını bildirmektedir. Bunların yemeleri az olduğu için içmeleri, içmeleride az olduğu için uykuları azdır diye belirtmektedir. Böylece suyolu kurutulan ağaç gibi kötü sıfatların hiçbirinin kalmayıp rahata erdiklerini söylemektedir.[197] İrfan yolunun altı esasından olan az yeme ve az uyumanın önemi bir kez daha ortaya çıkmatadır. Bir mekanizmanın dişlileri gibi birlerini bütünlediklerini ve ancak birlikte hareket edebildiklerini görmemek mümkün değildir.

Bu derce de bulunanlar; tıpkı sonunda bağımlılıklarının boyutu ve etkilerinin farkına varan bağımlılar gibidir. Ailelerine zarar vermişler, kariyerlerini mahvettmişler, dostlarını uzaklaştırmışlar ve kendi bedenlerine hasar vermişlerdir. Maalesef, ne kadar aşikâr ya da üzücü olursa olsun, bu fark etme bağımlılığın zincirlerinden kurtulmak için yeterli değildir. Bu daha güçlü bir ilaç gerektirir.[198]

İbrahim Hakkı ikinci makāmdan üçüncü makāma yükselmenin yolu ve çaresinin öncelikle Allah ismini söylemeye devam etmekle sağlanacağını söylemektedir. Geçtiğini belirtmektedir. Her makāmda o makāma has isimle meşgul olunması, kendin nefsinden başkasının kınanmaması ve bütün alışkanlıkların terk edilmesi, mukarrebûn yolunun altı esasının (Az yemek, az uyumak, az konuşmak, uzlet, zikr ve tam tefekkür) belirtilen sıra ile yapılması gerektiğini söylemektedir. Burada sâlikten beklenen ifrat ile tefrit arasındaki orta yolu bulmasıdır.[199]

Levvâme makāmında sâlik "Allah, Allah, Allah" der. Bu isminden beklenilen te'sirin hâsıl olması ve kalbe melekût âleminin şaşılacak hallerinin görülmesi, ancak ayakta, otururken ve yatarken, gece gündüz, bu ismi gizli, kısa nefeslerle ve çok zikir etmekle olur. O zaman gayb âleminin şaşılacak halleri görünür. Sâlik çoğu zaman kıbleye dönüp, gözlerini yumup, sadece nefesi duyulacak bir sesle, her tekrarında başını kaldırıp, göğsüne indirerek, aceleci davranmadan zikr yapmalıdır. "H" den önceki elifi uzâtıp "H"de sakin okumalıdır. Zikr, bu makāmda sâlikin içinde bulunduğu vesveseden, asılsız şüphe ve gönlünü bulandıran tehlikeli düşüncelerden kurtarmaktadır. Eğer, sâlik daima bu zikirle meşgul olup söz konusu efkâr ve havatıra bağlanmazsa bu makāmı süratle geçerek yükselecektir. Bu makāmda sâlikin kalp aynası zikirle parlayıp her şeyi aksettirir hale gelir. Ve sâlikin kalp aynasında halkın şekillerinin sûretleri, âdetleri,

---

[197] *Mârifetnâme,* III, 304-305.
[198] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 87.
[199] *Mârifetnâme,* III, 308.

işleri, sıfatları, sözleri, durumları, tavırları, iyilikleri, bulanıklıkları görünür. Sâlik bu görünenleri gidermeye çalışır. Ancak bu zor iştir. Ancak halktan o kadar yüz çevirir ki, ne sûretleri görünür, ne sözlerini işitir. Bütün lezzetlerden o kadar uzak olur ki kokularını bile almaz, lezzetlerini duymaz, hiçbirisine dokunmaz ise, o vesveseler hayalinde kalmaz. Onlardan acı çekmez. Halk ile Hakk'tan perdelenmiştir.[200]

İbrahim Hakkı Hazreteleri bu makāmda kulu Mevlâ'sından uzaklaştıran engellerin en büyüğünün insanlar arasına karışmak olduğunu belirtmektedir. Buna sebep olarak bu mücâhedenin temelinde halkın adetlerine karşı çıkmak ve terk etmenin bulunmasını göstermektedir. Kişiyi nefsin hile ve tuzaklarına karşı uyanık olması hususunda uyarmaktadır. Çünkü sâlik benliğinde hala mevcut olan kibir, riya, haset, kendini beğenme, sû-i zan ve itiraz gibi nefs-i emmâre kalıntılarından tümüyle kurtulmalıdır.[201] Mücâhadenin şeriatin emirlerine tamamen uymak ve kalbi temiz tutmak için nefsi disiplin altına almak[202] olduğu düşünülürse nefsin bu tuzaklardan muhafazası şarttır. Şu bir gerçektir ki, sâlik benliğinde hâla mevcut olan kibir, haset, kendini beğenme, riyâ, sû-i zan ve itiraz gibi nefs-i emmâre kalıntılarını ancak insanlardan tamamen yüz çevirerek gerçekleştirebilir. Bu evrede sâlike iyiliği emretme *(emr-i bil-ma'rûf)*[203] vazifesi gerekmez çünkü bu görevi yerine getirmek için insanlara yumuşak ve tevâzu ile yaklaşmak gerekmektedir; hâlbuki bu dönemde yumuşaklık ve tevâzu ile hareket edilemez. Bu makāmda önemli olan kalbin dönüşümünü ve temizlenmesini sağlamaktır ki bu Hakk'ı gereğince tanımakla gerçekleşir.[204]

İbrahim Hakkı bu makāmda kalbi temizlemenin öncelikli olduğunu belirterek sâlik yapması gerekenleri şöyle anlatmaktadır: Güneş doğmadan önce ve akşam batmadan önce, kalbini tasfiyeden önce "Ey kalpleri çeviren, kalbimi tâatine çevir!" duasını okumalıdır. Tasfiyeden sonra ise "Ey kalpleri değiştiren, kalbimi dinin ve tâatin üzere sabit kıl!" duasını okumalıdır. Kalpleri değiştirmenin mânâsı, Hak Teâlâ'nın gönülleri gafletten huzura ve aksine, üzüntüden neş'eye ve aksine, korkudan ümide ve aksine, basttan kabza ve aksine ve bunun gibi zıtlarına döndürmesidir. "Kulların kalpleri

---

[200] *Mârifetnâme*, III, 309-310.
[201] *Mârifetnâme,* III, 312.
[202] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 259.
[203] "Ey müminler! İçinizden hayra çağıran, iyiliği yayıp kötülükleri önlemeye çalışan bir topluluk bulunsun. İşte selâmet ve felahı bulanlar bunlar olacaktır." (Âl-i İmrân, 3/104).
[204] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 196.

Rahmân'ın (iki kudret) parmağı arasındadır ki onları istediğ yöne döndürür."[205] hadîsini referans göstererek bu duadan maksatın bu yolda dosdoğru bulunmak olduğunu ve böylece sâlikin seyr u sülûka rağbetini artırıp mücâhede sırasında çektiği sıkıntıları unutturacağını bildirmektedir.[206] Mücâhede yapmaktan dolayı meydana gelen üzüntü ve sıkıntılar ibadet ve taatın bu şekilde anlaşılması sonucunda, güç ve tesirlerini kaybetmektedir. Böylece hayat birbiri ardınca devam eden hazırlıklar ve ayrılıklar haline dönüşmektedir.[207]

İbrahim Hakkı, levvâme makāmındaki kişi için sözkonusu olan bir halden bahsetmektedir. Bu mertebedeki sâlik nefsiyle olan mücadelesinde başarı sağlayabilirse kendisine ilâhi sırlar açılıp ve o, misal âlemine girer. Bu âleme geçmek kolay değildir. Bu, nefsi konusunda mücadele eden ve Allah'a yakınlığını sağlayabilenlere verilmiş özel bir mertebedir.[208] Bu da bize sâlikin mücâhedesinin sona erdiğini, müşahedeye ulaştığını göstermektedir. Tüm sıkıntılarını unutturacak nimetlere ve eşsiz sırlara vâkıf olmuştur.

Misal âlemi Allah'a yakın olan makāmların ilki olup duyu organları ile idrak eddilemez; ancak manen ilerlemiş gerçek sâlik ondaki olayları işitip görebilir.[209]

İbrahim Hakkı misal âlemine girişin nasıl mümkün olacağını şöyle açıklamaktadır: Öncelikle sâlik şeriat hükümleriyle amel etmeli, Peygamberimizin ahlâkını ve hallerini araştırıp onlara tabi olmalıdır. Sâlikin kalbinden ve dilinden daima Allah'ın rızâsına uygun sözler dökülmelidir. Böylece ebrardan üstün olup derecesini yükseltir. Bu âlemde cevherleri cisimlerin yoğunluğu ile ruhların letafeti arasında bulunan suretleriyle buluşup, ona sürur eden bu lezzet ve sevinçten kuvvet alarak yol alır. Şevk ve zevkini artıran sırları öğrenerek yüksek makāmlara yaklaşır. Böylece kalbinde muhabbet ateşi yanarak nefsâni aruzlardan kesilir. Gerçi ruhani lezzetler kalırsa da bunlar bir engel teşkil etmezler. Misal âlemine ancak bir tarîkata girip verilen uygulamaları gerçek manada yapanlar, girebilir; bu giriş ise uyku ile uyanıklık arasında ortalama bir hal olup, sâlikte genellikle oturduğu yerde meydana gelir ve bu halde misal

---

205 Ebu İsa Et-Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî* , Terc.: Osman Zeki Mollaahmetoğlu, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul 1972, Kader: 7.
206 *Mârifetnâme*, III, 312-313.
207 Altıntaş, *Marifetnâme'de Tasavvuf,* 132.
208 *Mârifetnâme*, III, 315.
209 Altıntaş, *Marifetname'de Tasavvuf,* 132.

âleminden görebileceğini görür ki bu bir vakıadır. Olayın vakıa olabilmesi için, sâlik bulunduğu zaman ve yeri, kendisinin kim olduğunu, ne durumda bulunduğunu ve uyku ile uyanıklık arasında olduğunu bilmesi gerekmektedir. Vakıa halinde sâlik bunları görür ve bilir. Eğer bu beş şarttan birisini unutarak görürse, o zaman gördüğü âlem misal âlemi değil berzah âlemidir ve gördüğü rüyadır, vakıa sayılmamaktadır. Bu hal o sâliki uyku ve uyanıklık arasında aldığı gibi, başlangıçta uyku hali, uyanıklığından çok bulunur. Sonra tedrîcen yükselir. Böylece uyanıklık hali galip duruma geçer. O zaman bazı rûhanîleri görür ve tanır. Onları uyanıkken (yakaza hali) görmüş sanır. Hâlbuki hakikat sâlikin o ruhanileri müşâfehe halinde görmesidir.[210]

İbrahim Hakkı Hazretleri misal âlemine girişi anlatıktan sonra misal âlemindeki Hakk'ın doğrudan hitabını (fehvâniyyet) açıklamaktadır: Hak yolunun sadık yolcusu sâlik misal âleminde bazen öyle bir hal yaşar ki, âlem-i misâlde fehvâniye halini bulup, Hakk'ın hitabına muhattap olamakla şereflenir. Bazen de öyle olur ki bu işi ona şeytan tezgâhlayıp kişi hakka erdiğini zanneder. Hâlbuki kendi şeytanını görmüştür. Eğer bu halden sonra sâlikte hikmet bilgisine sarılma, dinin özüne bağlılık ve hak yoluna rağbet edip boyun eğme gibi duygular ortaya çıkarsa bilsin ki, hissettiği yüksek manalar doğrudur, o hal kendisine Cenâb-ı Hakk'ın ikramıdır. Eğer bu halin sonunda şeytani arzularla hareket ederse bilsinki ona bu hissi veren Rahmani yolun eşkıyası şeytandır. Doğru olan fehvâniyyeyi Peygamberimizin “Rabb'imi en güzel surette gördüm. Dedi ki; “Ey Muhammed! (kudretimle yarattığım şu maddi) kuşatıp dolduran nedir?” Bunun üzerine iki kere dedim ki: “Ey Rabb'im sen daha iyisini bilirsin.” Sonra kudret elini iki omuzlarımın arasına koydu, serinliğini göğsümde hissettim ve böylece göklerle yeri nelerin doldurduğunu bildim…”[211] hadîsini referans göstererek örneklendirmektedir. Tasavvuf yolundaki yüksek manalardan maksat, manevî ilimleri ve irfanı tahsil etmektir ki bunlar kalbi tasfiye edip nefsi tezkiye etmeni doğal sonuçlarıdır. Kalbin tasfiyesinin alâmeti, Rabbâni ilimlerin ilham olunması ve ilham olunanların Kur'ân ve sünnete uygun olmasıdır. Nefsin tezkiye edilmiş olmasının alâmeti bütün çirkin sıfatlardan temizlenip kurtulmuş olmasıdır. Bu ikinci makāmda en önemli şey sâlikin şehvetleri kesmesidir. Bu şehvânî duygular ise yemek ve elbise arzularıdır. Sâlik nefsinde yiyeceklerden birine iştihâ ve istek bulunca, elbiselerden birini diğerinden üstün tutarsa,

---

[210] *Mârifetnâme*, III, 315-316.
[211] Ayrıntılı bilgi için bkz. *Mârifetnâme*, III, 318-319.

bunlar eşit seviyeye gelinceye kadar mücâhede lazımdır. Sâlike her yiyecek ve giyecek müsâvî olunca, nefsine zekiyye olmuş, temizlenmiş, hisler âleminden yüz çevirip kudsî âleme teveccüh etmiştir.[212]

Nefsini tezkiye eden sâlik, bütün mâsivadan yüz çevirip Hakk Teâlâ'ya teveccüh ile kalbine gider. Kendisini Hakk yolundan alıkoyacak hiçbir insan ile arkadaş olmaz ve hatta Hızır ile bile dost olmaz. İbrahim Hakkı bu sâlikin durumunu şu misalle açıklar. Kalp içinde ki hikmet nuru, beş kapalı oda içinde yanmış muma benzetmektedir. Beş kapı kapalı olduğunda, mumun güzel yanmakta ve o odanın içi aydınlanmaktadır. Kapılardan biri açılırsa, o zamanda mum sönmektedir. O oda sabaha kadar karanlık kalır. Beş duyu organı ile kalbin içinde bulunan hikmetin hali, bu kapılarla mumun haline benzemektedir. O halde kalp; görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duygularından, uzlet ve halvetle yüz çevirirse, bütün şehvetleri unutur. O zaman kalbinden diline hikmet pınarları akar. Bunun tersi hâsıl olursa yani kalp bu beş duyu organlarından birinin arzusuna yöneldiyse, hikmeti batıp, nuru sönmektedir.[213]

İbrahim Hakkı ikinci makāmın başlangıcında görülen bir durumdan söz eder ki; o da sâlikin kendini beğenme ve kendini büyük görme duygularından beslenen nefsin gazap (öfke) duymasıdır. Ona göre öfkesini yenebilen insan kâmil insandır ve gerçek halifedir. Ama öfkesi galip gelen insan, insanlıktan uzak bir yerdedir.[214]

İbrahim Hakkı, sonuçta sâlik için bu makāmda mânevi bir reçete sunup, dört maddede bunları saymaktadır:[215]

- ✓ Hak Teâlâ'nın her şeye kâdir olmasıdır.
- ✓ Hak Teâlâ'nın her şeyi bilmesidir.
- ✓ Hak Teâlâ'nın herkese Raûf ve Rahîm olmasıdır.
- ✓ Hak Teâlâ'nın her fiilinin tam hayr olmasıdır.

Sâlik bu dört şeye yakînen inanır ve bunları kabul ederse her türlü korkudan emin olacağını ve nihâyet kalbini Hakk'tan uzaklaştıran engelleri de böylece aşarak Hakk'ın huzuruna varacağını ifade etmektedir. Hiçbir kimse ve şeye iltifat ve îtibâr etmeyeceğini belirtmektedir. Hakk Teâlâ'nın her şeyi bildiğini, Raûf ve Rahîm olduğunu, her işi

[212] *Mârifetnâme*, III, 318-320.
[213] *Mârifetnâme*, III, 322.
[214] *Mârifetnâme*, III, 325-327.
[215] *Mârifetnâme*, III, 329.

hayırlı ve faydalı yaptığını yakînen bilen için tevekkül, tefviz, teslim, rızâ, mârifet, safâ, muhabbet, vefâ, fakr, fenâ, kurb, lika, kavuşma, beka gibi yüksek haller hâsıl olacağını bildirmektedir. Sâlike bilhassa ikinci makāmdan üçüncü makāma yükselmesinde yardımcı olup, onda iki dünya mutluluğuna kavuşturacağını söylemektedir.[216]

Yeniden uyanışı sağlayan birinci aşamadan sonraki bu ikinci aşamada sâlikin, arzuları, düşünce ve eylemleri noktasında geliştirdiği farkındalık, etik, toplumsal ve dîni değerler söz konusu olduğunda bir içsel karmaşaya yol açabilir. Arzuların farkına varmak dönüştürücü bir etken olarak kabul edilir. Kınayan nefs, bu özelliğiyle insanın hayvandan ve hayvansal özelliklerden ayrılmasını sağlar. Psikanalizdeki süper ego ile kendini kınayan nefs arasında bazı benzerlikler vardır. Çünkü sâlik hayvâni istek ve arzularını, süperegonun idi kontrol etmesi gibi, bu kendini kınayan nefis sâyesinde kontrol eder ve gelişimini sağlar. Levvâme evresinde yapılan riyâzetler, hayvâni arzuları, bencil eğilimleri, narsistik gururu, yalancı umudu ve kendini kandırmayı dizginlemek için gereklidir.[217]

2.1.1.1.3. Nefs-i Mülhime

Mülhime, ilham eden, ilham alan demektir.[218] Nefs-i mülhime, hayır ve şerri idrak edebilme melekesine sahip olan ve şehevî arzularına karşı direnen, sabır, tahammül ve benzeri yüce sıfatların yanı sıra sahibi keşif ve ilhama mazhar olmaya başlayan nefistir.[219]

Sahibine ilham olunan nefis anlamına gelen nefs-i mülhime, manevî terbiyesine devamla ibadet ü tâàtı artıran, bununla beraber hala meşru olmayan arzulara meyli olan fakat o arzuları terk eden, manevî yolda mesafe katetmeye istekli olan nefistir.[220]

---

[216] *Mârifetnâme*, III, 328-331.
[217] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 198.
[218] İlhamın kökü lehmdir. Lehm bir şeyi bir anda tamamen yutmak demek. Bundan türeyen ilham kelimesi, bir manayı bir anda kalbe sokmak anlamında kullanılır. Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* 121.
[219] Çelik, "Tasavvufi Düşüncede Nefis Kavramı", 46.
[220] İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir(Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri)*, 62.

Nefs-i mülhime, nefs basamaklarının üçüncü derecesidir. Allah, nefs-i nâtıka'nın itaat ya da itaatsizliğini hiçbir vâsıta olmaksızın doğrudan kendine bildirdiği, ilham ettiği için bu ismi almıştır.[221]

Bu makamda; insan, dua, zikir ve manevî aktivitelerden içsel bir zevk duymaya, bu ana kadar duyduğu ya da okuduğu dinsel ve manevî doğruları kendisi yaşamaya başlar. Allah aşkının derin ve gerçek bir zevkini hisseder. Bundan önce başarılanların en büyüğü, yüzeysel anlama ve mekanik ibadettir. Bu evrenin özellikleri cömertlik, küçük şeylerle tatmin olma, Allah'a teslim olma, tevazu ve pişmanlıktır. Pişmanlık hisseden insan, yanlış yaptıklarının farkına varır ve onları tekrar yapmamaya kesin olarak karar verir. Samimi pişmanlığın üç görünümü vardır. Geçmişten duyulan pişmanlık, insanın affetmeksizin ve aklileştirmeksizin hatalarını açıkça görmesidir. Hâlin pişmanlığı, geçmişte işlenen hatalardan dolayı üzülen bir kimseden özür dilemektir. Geleceğin pişmanlığı, daha önce yapılan yanlışları bir daha yapmamaya samimi olarak söz vermektir. İnsanın pişmalığının Allah tarafından kabulünün işareti, daha önce çekici gelen şeyin itici gelmeye başlamasıdır. Artık kötülüklerden kaçan ve güzelliklere yönelen nefs-i mülhime, Allah'ın doğru ve yanlış yolu ayırt edebilmeyi ilham ettiği nefistir.[222]

Bazen nefsinin hatâları sebebiyle itminâna ermediği için bozukluk ve huzursuzluklar gösterebilir ve bâzen de ilâhî isimlerin tecellîlerinin meydana getirdiği sıfatlardan dolayı sükûnet hâlini yaşayabilir. Sâlik tevhîdin hakîkatlerini henüz ortaya çıkaramadığı için vahdet/birlik ve kesret/çokluk âlemleri arasında bulunur.[223]

Açıklamalarda da gördüğümüz gibi levvâmelikten henüz kurtulan bu nefsin, parlattığı gönül aynasına artık azar azar içten, vasıtasız bilgiler aksetmektedir. Nefs yükseldiği yeni makāmda kalabilmenin mücadelesi içindedir. Artık daha kararlıdır, kötüden hazzetmemektedir. Tevbesinde daha samimidir.

---

[221] *Mârifetnâme*, III, 333.
[222] Hasan Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, 103-104.
[223] Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", 102.

Şu bir gerçektir ki bu makām, kendisinden önce zikredilenlere nisbeten üstün de olsa, yine de egonun "çekim ruhunun" vesveselerinden emin değildir. Çünkü o, Allah'tan da ilham aldığı için birini diğeri ile karıştırmaktadır.[224]

Nefsin bu mertebede makāmı, rahmânî ve latîf bir cevher olan "ruh"tur. Ruh, ilâhî isimlerin sûreti olduğu için ayrıca özel bir sûrete sahip değildir. İlâhî isim ve sıfatların ma'rifetine mahal teşkil eder. Fiillerden fenâ makāmı, ilâhî isimlerin tecellîsiyle meydana gelir. Rûh makāmının seyri, Allah'a yolculuk anlamına gelen "seyr alellâh"tır.[225]

Her ne kadar ruh ile "ben" arasında henüz doğrudan bir bağlantı yok ise de, şeyh kutsalla dolaylı bağlantı olarak hizmet verir. İdeal olanı bu tecrübeyi içimizdeki kutsalın bir habercisi olarak görmektir. Yani zahirî şeyh kendi içimizdeki kutsalı bulmadan önceki gerekli bir ara adımdır. Bu aşama nefsin gelişimindeki en tehlikeli aşama olabilir. İlk kez gerçek manevî tecrübeler ve idrak sergileme yeteneğine sahip olunur. Ancak eğer bu tecrübeler ve idrak ego süzgecinden geçerse, aşırı derecede kibir vücûda gelir. Bu durum yaratıcı sanatçılar, yazarlar, müzisyenler ve bilim adamları arasında görülür. Böyle kişiler ilham halleri ve yaratıcı patlamalar yaşayabilirler. Buradaki tehlike ilham kaynağının kendilerinin olduğunu sanmalarıdır.[226]

"Yolun doğrusunu göstermek Allah'a aittir ve ondan sapan da vardır."[227] âyeti ve "Hiçbir canlı yoktur ki O, onun perçeminden tutmuş olmasın. Gerçekten Rabb'im, doğru bir yol üzerindedir."[228] âyeti bu mertebedeki manevî yolculuğa işaret etmektedir. Bu yolculuk sâlikin Hakk'ın esmâ ve sıfatları ile seyretmesi anlamına gelmektedir.[229] Nefs-i mülhimenin seyri Allah'a doğrudur.

İbrahim Hakkı nefs-i mülhimenin özelliklerini şöyle açıklamaktadır: Bu makāmda, sâlikin gönlüne imanın hakikati doğduğundan onun müşâhedesinde masivâ kalmamaktadır. Bu nefsin âlemi, ruhlar âlemidir. Yeri ruh, hali aşktır. İçine doğan manaları mârifettir. Sıfatları ilim, cömertlik, kanaat, tevazu, sabır, tahammül, özürü

---

224 Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 154.
225 Muslu, "Halvetiyye'de "Atvâr-ı Seb'a" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", 54.
226 Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 92-93.
227 Nahl 16/9.
228 Hûd 11/56.
229 Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, 61.

kabul etmek, hüsn-i zan sahibi olmak ve eziyetlere katlanmaktır. Diğer vasıfları ise: Hayret, ağlama, can sıkıntısı ve kararsızlık (kalak), halkı bırakma ve hak ile meşgul olma, renkten renge girme (telvîn), daralma ve rahatlama (kabz ve bast), havf ve recânın bulunmayışı ve güzel sesler işitmekle heycanının artması, zikrullahı sevmesi, sadece Allah anılınca ferahlaması, daima hikmetle konuşması, hep müşâhede ve murâkabede bulunması ve bunlar gibi şeylerin birbiri ardınca görülmesidir. İşte bu özellikler nefs-i mülhimenin sıfatlarıdır ve nefs-i mülhime bu makāma yükselmeden önce melek ve şeytan aracı olmaksızın ilham işitmediği halde bu makāmda işitir olmuştur. Bu açıdan bu makām ona güç ve endişeli gelmektedir. Sâlik onu şüphe ve tereddütlerin karanlığından çıkarması için bir mürşide muhtaçtır. İbrahim Hakkı sâlikin bir mürşide intisab etmesinin zorunluluğuna onun piskolojisini anlatarak, mürşidin zorunluluğuna dikkat çekmektedir. Çünkü bu makāmda sâlikin hali zayıf olup Hakk'a gidememektedir. Hakk'ın celâli ile camâlini ayırt edemez; sâlik nefsinden gafil olduğu saat, nefsi hemen geriye dönüp, tabiat zindanına inip, beden esfel-i sâfilînine iner. Bu inişte kişi eskiden alışık olduğu çok yeme, içme ve uyumaya başlamaktadır. Halkın arasına karışmakla meşgul olduğundan çoğu kere itikadı bozulmaktadır; ibadet ve itaati terk edip günah işlemeye başlamaktadır. Buna rağmen kendilerinin Allah'ın birliğini kabul ettiğini, hakikatleri arayıp bulduğunu ve kendinden başka taat ehlinin gözlerinin perdelemiş "mana âlemi"ni göremediklerini zannetmektedir. Halbu ki böyle yapmakla zulmet deryasına gömülmüştür. İnancıda bozulmuşsa artık o sâlik olamamış, helak olanlardan olmuştur.[230] Nefs-i mülhime bu makāma çıkmadan önce, hayvanlık makāmına yakın olduğundan, melek ve şeytanın vasıtası olmadan ilham işitmezken, burada işitir olmuştur. İbrahim Hakkı nefs-i levvâme'de sâlikin bir üst makāma yükselirken mürşide ihtiyaç olmadan da muvaffak olacağını söylemişti. Bu makāmda ise sâlikin halinin zayıf olduğunu, hakka gidemeyeceğini belirterek bir mürşid-i kâmile muhtaç olduğunu söylemektedir. Tabiat zindanına inip, esfel-i sâfilînine inen nefs, alışkın olduğu önceki makāma ayak uydurmakta zorlanmaz. İşte tam bu noktada bir mürşid-i kâmilin bulunması sâlik için kurtuluşa ermek demektir.

Bu konuda İbrahim Hakkı şunları kaydetmektedir: Üçüncü makāmda bulunan sâlike her şeyden evvel mühim ve gerekli olan şey kendi iradesiyle bir kâmil mürşide, tam bir titizlikle bağlanıp her emrinde teslim olmak ve tam bir itaatle ona boyun

---

[230] *Mârifetnâme,* III, 333.

eğmektir. Eğer bu makāmda sâlik nefsini mürşidinden daha mümkemmel sanıp onu inkâr eylerse hemen yapması gereken, nefsini dinin kurallarına göre cezalandırıp, şeriatin emirlerini ve tarîkatın gereklerini yerine getirip mücâhedeye devam etmektir. Çünkü bu makāmda nefsin yine dünya yönelişi vardır. Bunun için dördüncü makāma yükselinceye kadar mücâhedeye devam ederek, nefsin arzu ve dileklerinin aksine hareket etmesi gerekmektedir. Çünkü dördüncü makām her iki dünyanın saadeti, gözaydınlığıdır. Sâlik, Allah'ın yardımıyla dördüncü makāma gelince nefsin bütün afetlerinden ve insanda bulunan bütün hayvânî vasıflardan tamamıyla kurtulur; kemâl dercesinin ilk basamağına ulaşmış olup Hakk'ın manevî yakınlığından gelen esintilerle huzur bulur. Bu yükselişte dikkat edilecek çok önemli bir husus, yapılan mücâhede ve bunun sonuncunda kazanılan rütbelerin hiç birine sâlik iltifat etmemelidir. Mürşidi kendisine anne ve babasından daha yakın, dostlarından ve yakınlarından daha sadık ve sırlarını gizleyen bir kişi olduğunu bilmelidir. Her dileğini, hata ve kusurlarını ondan gizlememelidir. Sırlarını yanlızken söylemelidir. Eğer içinden mürşidine itiraz ve onu inkâr etmek geliyorsa bunları çekinmeden şeyhine açıklamalıdır.[231]

Bu açıklamalara istinaden şunları söylemek mümkündür: Mukarrabûn yoluna giren bir mürid için mürşid oldukça önemli ve gereklidir. Çünkü sâliki en iyi tanıyan onun mürşididir. Bundan dolayı ona en uygun tedavi yöntemini de o belirleyecektir. Sâlikin nereden başlaması gerektiğini, nasıl devam etmesinin uygun olacağını belirleyecektir. Ayrıca mürşid, sâlikin sıkıntılarının, birtakım vesveselerinin ve onu olumsuz etkileyen konuların çözümlenmesinde de kendisine yardımcı olacaktır. Sâlikin tek başına bu yolda ilerleyişini sürdürmesi zordur.

Üçüncü makāmda, sâlik bir kâmil mürşitle konuşma imkânı bulmamamışsa, her şeyden evvel Kur'ân-ı Kerîm'in emirlerine bağlı kalarak Allah'ın sevgilisi Hz. Peygamberin duaları ve evrâd ile O'na salât ü selâm getirmelidir. Tarîkat ehli ile sohbet etmeli; mümkün olduğu kadar kalbinden Allah'tan başkasını atmalıdır. Hakk'tan kendisini perdeleyecek olan yabancıların çirkin sözlerine değer vermeyip adetleri söküp atmakla uğraşmalıdır. Kendi meşrebine uygun şefkatli dostlar edinmelidir. Velhasıl bu üçüncü makām hayır ve şerri bünyesinde toplayan bir makāmdır. Eğer nefs-i

---

[231] *Mârifetnâme*, III, 335-337.

mülhimenin hayrı şerrinden üstün gelirse yüksek dercelere doğru terakki eder, eğer şerri hayrına üstün gelirse tabiat zindanına doğru inerek, aşağıların en aşağısına düşer.[232]

Nefs-i mülhime aşamasının kişinin nefsini daha çok kontrol altına almış olması ve iyi olana daha çok meyletmesini içerdiği göz önünde bulundurulduğunda insanı şükür, doğruluk, yardımseverlik gibi iyi hasletlerle yönelten faktörlere de bakmak gerekir. İnsanın doğasının iyi olduğu görüşünü öne çıkaran hümanist psikoloji içerisinde gelişen pozitif psikoloji evrensel değerlerin insan üzerindeki etkileri üzerine odaklanmaktadır. Bu yaklaşıma göre insan, doğası gereği iyidir ve iyi olana meyleder. Yani insana erdemli davranmasını söyleyen iç ses herkeste varolan insan olma özüne dayanır. İslam geleneğinde ise kişiyi doğru davranmaya iten iç ses genellikle vicdan olanar adlandırılır. Kişinin diğer canlılara karşı dürüst ve merhametli olması kişinin vicdanı ile açıklanır. Eğer yanlış bir eylem yaparsa vicdanı sızlayacaktır. Vicdanın kişiyi yargılayan tarafı Freud'un süperego kavramını hatırlatır. Ancak süperego ile vicadnın aynı olduğunu kabul etmek doğru olmaz. Çünkü Freud'un superego kavramı, kişiliğin sosyal normlar, dini ve ahlaki kurallara dayanarak idin isteklerine karşı otoriter davranan parçasını ifade eder. Bir çeşit iç ses olan süperego, çoğu zaman "Hayır, olmaz, yapamazsın, elalem ne der, bu doğru değil..." gibi hüküm cümleleri kurar. Oysa vicdan, kişinin isteklerine karşı çıkan bir hukümdar konumundan çok ona doğru yolu gösteren bir iç rehber konumundadır. Kişinin hata yapması halinde ona kızması yönüyle süperegoya benzese de kişiyi iyi olana yönelten naif yapısıyla ondan tamamen ayrılır. Vicdan, insanın doğasının iyi olduğu fikrine dayanır ki Freud'a göre böyle bir durum yoktur.[233]

İbrahim Hakkı şeriatı hakikatin sırrı ve iç yüzü olarak değerlendirerek; dinin adabına riâyet ederek tarîkat yoluna gidenin delalete düşerek mahrum kaldığını ve her muradına erişenlerin buna ancak ibadetle ulaştıklarını bir misal ile bildirmektedir. Bahsi geçen misal şöyle: Bir padişah muhteşem bir saray yaptırdı. Öyle mükemmel bir saray ki bir insanın dünyası ve ahireti için isteyebileceği her şey orada mevcuttur. Hayır ve şerden isteyebileceği ya da sakınacağı her ne varsa oraya konulmuştur. Hayır ve şer çeşitlerinin her biri için bir kapı belirleyip her kapıda bir köle tayin etmiştir. Bu kölelere "Burada geçerli olan âdetim şöyle olacaktır. İyiliğin filanca çeşidine/ şerrin şu çeşidine ancak bu kapıdan izin veririm." talimatlarını vermiştir. Mesala su için bir kapı, ekmek

[232] *Mârifetnâme*, III, 338-340.
[233] Düzgüner, "Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi", 70-71.

için ayrı bir kapı. Sonra kendisini görmek, hizmetinde bulunmak, sohbetinde bulunmak, rızâsına ermek isteyenler için nice kapılar açmıştır. Gazabına açılan nice kapılar açmıştır. Sonra sultan o saray içinde ki kapıları ve vereceklerini onlara açıklayıp müjdelemesi için o kölelere bir vezir göndermiştir. Bu köleler davranışlarına göre üçe sınıflandırılmıştır. Birinci sınıf köleler, her işi yerli yerince işleyip adaba titizlikle riâyet ederek sultanın huzuruna gelenlerdir. İkinci sınıf köleler, her işi yerli yerince işleyip adaba titizlikle riâyet etmişler ancak sultanın emrine itaat etmeyen kölelerden kendilerini üstün tutmuşlardır. Bu yüzdende sultan onları huzuruna kabul etmemiş ancak, o kapılardan tayin eylediği hayırları kerîmiyle ihsan eylemiştir. Üçüncü sınıf köleler, sultanın hikmetinin gereği olan kapıları yok zannetmişler ve bütünüyle edebi terk etmişlerdir. Bundan dolayı sultan onları huzuruna almamıştır. Misal getirilen muhteşem saray gayb âlemidir. Saraydaki hayır ve şer kapıları, dinin emir ve yasaklarına misalidir. Sultandan haber getiren vezir ise Peygamberimize misaldir. Sultanın köleleri peygamberin davetini kabul eden ümmetidir. Allah'ın elçisinin bizde açıkladığı dini konuların birisi mesela namazdır. Elçinin doğru haberi üzerine hakkın emrini yerine getirip o kerem sahibinin yüce vaadi olan "göz nuru"nu iki cihan saadetini ve O'nun rızâsını ümit ederek namazını şartlarına uygun olarak kılarsa şüphesiz mukarabûn zümresine dâhil olur. Ümit ettiğinden fazlasıyla ikramlara nail olur. Bir kimsenin namazı yukarıda ki gibi kıldığı halde nefsine kendini beğenme hali gelirse Hakk'ın huzuruna yakın olmaya layık olamaz ve ebrar zümresinde kalır. Her kim de namazını terk edip aslında Hakk'ın tecellileri, muhabbet tezahürleri, dostluğu ve merhamet tecellileri, cenneti, nimetleri ve cennetlik kullara tahsis eylediği hizmetkârları, lütuf ve ihsanı ile sâir ikramları doğrudan namaza bağlı değildir derse Allah muhafaza buyursun zındık olur ve namaz içinde bulunan göz nuru ikramından mahrum kalır.[234]

Burada şunu söylemeden geçemeyeceğiz ki İbrahim Hakkı her fırsatta şeriatin emirlerine titizlikle uyulması, davranışların şeriatla uyumlu olması gereği üzerinde durmaktadır. Tabi ki bu davranışlar yaşanmış bir model oluşturan sünnete uygundur. Şeriat hükümlerinin uygulanmasında en geçerli model şüphesiz peygamberin kendisi ve onun yaşantısıdır.

---

[234] *Mârifetnâme*, III, 343-346.

Üçüncü makāmda bulunan sâlik üçüncü ismi söylemeye devam etmelidir: “hû, hû, hû” demeye gayret etmelidir. Önceleri “Yâ hû” daha sonra ise sadece “Hû” demelidir. Ama bu sadece bir tecrübe olarak değil, nefsin geri dönmesine mani olmak ve dördüncü makāma doğru ilerlemesini temin etmek amacıyla her zaman, her yerde, herhalde tekrar edilmelidir. Üçüncü makāmda bulunan sâlik ruhânı ve râhmani âşık olmuştur. Kalbinden perdelerin çoğu hatta en yoğun olanları açılmış, nefsinden hazların en büyüğü ve en çirkini yok olup gitmiştir.

Doğru metotlarla nefsini terbiye etmek isteyenler benliğini kırmak için, bütün adetleri (kendisini tutan sosyal statüleri) bir kenara bırakarak onlardan sıyrılıp halkın nazarında önemsiz görülen işleri yaparlar. Böylece halkın itibarından düşerek nefislerini kırarlar. Üçüncü makām aşk makāmı olduğundan, aşığa adetleri terketmek kolay olur. Bu durum onun ruhuna zevk verip ârifler katında izzet ve itibar görür. Sevdiğinin katında kadri kıymeti artar. Her ne kadar seviyesi düşük kimseler bunlara buğz edip nefret ederlerse de, o bunlara uğurlar olsun deyip geçer. Hayır işlemeye ve hayır üzerine kalmaya devam eder. Sevgilinin cemâlini ve maşûkâ kavuşmayı düşünmek, arzulamak olumlu sonuçlar verecek aşk ve vecd haline yaklaştıracaktır. Nefis daima şehevi isteklere ve bunların gerçekleşebildiği hayata meyillidir; onu bundan kurtarmak manevî ilerleyişi sağlamak için bu ismi söylemeye devam etmelidir. Nefs-i mülhime uyum sağlamaya çalıştığı üçüncü makāmdan kendi tabiatına daha uygun olan aşağı makāma iltifat edip geri dönmeye çalışmaktan geri durmaz. Bu sebeple sâlik gaflete düşmemelidir. Aksi halde kendisini yönetmede ve zorlamada boş bulunduğu sırada eski alışkanlığına dönecektir.[235] İbrahim Hakkı’nın da ifade ettiği gibi nefsi hiçbir zaman kendi arzularına bırakmayıp mücadeleyi sürdürmek gerekmektedir. Zira bir anlık bir gaflet insanı çok farklı noktalara götürebilmektedir. Hedefi gerçekleştirmek kadar onu korumak ve sürekliliğini sağlamak da önemlidir.

Üçüncü makāmda bulunan sâlike “fenâ” hali gelir ki bu onun dördüncü makāma doğru terakki ederek nefs-i mutmaine olmasına yardımcı olur. Bu hal öyle bir haldir ki uyku ve baygınlıkla gelen kendinden geçme (gaybet) değil, ancak unutma ve dalgınlık (zuhûl ve gaflet) ile meydana gelen gaybet halidir. Duyu organlarından her hassa kendi idrakini kaybederek idrak ediyor gibi olur. Mesela, gözü açık olup baktığı halde,

[235] *Mârifetnâme*, III, 347-355.

karşısında ki eşyayı göremez. Bu birinci fenâda sâlik, ruhanilerin sözünü işitir. Ancak bu kulakla değildir ve duyduklarından hiçbir şey anlamaz. Belki fenâ hali kendinden geçip gidince hisleri çalışırda, bütün sözlerini o zaman anlayabilir. Gönül aynasına nakşedilen halleri tasavvur edebilir. İşte bu halde iken konuşursa hikmet söyler. Çünkü hikmet pınarları kalbinden fışkırıp lisanından akar. Bu tarzda söylenen sözlere rûhâniler "çanın çalması" derler. Bu fenâ halinin meydana gelmesine açlık, seherde uyanık bulunmak, suskunluk ve uzlete çekilmek sebep olmaktadır ki abdallar onlarla abdal olmuştur.[236]

İbrahim Hakkı'ya göre bu makāmda bulunan sâlik nefisyle mücâhedesinde süreklilik kazanırsa aşkı çok olup heyacanı (heyemân) artar. Şevk, sekr ve adetleri söküp atma gibi hallerden ve bunlara benzer fiillerden oldukça zevk alır. Çünkü üçüncü makām ruh, aşk ve hal makāmıdır. Aşk makāmı ise lezzet makāmıdır. Âşık bu makāmda muazzam ruhani haz ve lezzet bulduğundan aşk makāmından terakki etmek istemez. İçinde bulunduğumuz sıkıntılarla, göğsünün daralmasından kendisini kurtaracak sebeplere itibar etmez. Aşk hali her ne kadar kendi üstünde bulunan makāmlara nispetle beğenilmese de makbul bir haldir. Aşk halleri ancak mücâhede ile olursa doğrudur ve sahibi âşıkların şiirlerinden her ne okursa, sadıktır. Konuştuğu vakit sözleri tâ gönlün derinliklerinden süzülüp geldiği için muhatabına tesir eder, yakıcı olur. Mücâhedesiz bu haller yalancı ve yanıltıcı olur ki, mücâhedesiz aşığın sözleri ve terennüm ettiği şiirler tatsız tuzsuz olur, muhatabına tesir etmez, gönüllere işlemez. Ruhlar böylesinin sözlerinden tiksinip nefret eder. Zira üçüncü makām, makbul ruh makāmıdır. Ruh ise aşk, heyecan (heyman) kendinden geçme mahallidir. Bu makāmda bunların sâlik burada kalma süresini uzun zamana yaymak ister. Çünkü âşık kendi nefsinden geçmiştir. Maşukunun ismini anmaktan, onun Cemal ve Kemal sıfatına anlatan beyitleri, şiirleri okuyup nağmeleri teganni etmekten, sevdiğini bile unutur. Bunlar aşığın genişlik (bast) halinden sonra bir de darlık (kabz) hali olup âşık aşk halinden onunla gelen coşkunluktan uyandığı vakit göğsü öylesine daralır ki yüreği göğsünden çıkıp kopacak gibi olur. İşte o zaman tam bir tevazu haliyle kendini zelil ve hakir görüp bir huzu ve huşu halindeyken hayrette kalır. Bu daralma ve genişleme halleri birbiri ardınca gelerek devam eder ve bu şekilde onu dördüncü makāma yükseltir. İşte bu merhaleden sonra onun aşkı sakinleşip birbiri ardınca gelen kabz ve

---

[236] *Mârifetnâme*, III, 356-358.

bast halleri heybet ve ünse dönüşür. Böylece o her türlü yorgunluktan kurtulmuş olur. Bu sayılan hallerden nefs-i emmâre veya nefs-i levvâme sahibinde olursa onların adı havf ve reca olur. Eğer bunlara benzer bir hal nefsi mülhime sahibi olan sâlikte olsa onlara kabz ve bast denir. Eğer bu iki hal nefs-i mutmainne, râziye ve merzıye sahibi olan kâmil muttasıf olursa, onların adı heybet ve üns olur. Ve eğer bunlara nefs-i kâmile sahibi olan halife vasıflanırsa, o iki halin adı celâl ve cemâl olur.[237]

Sonuç olarak, bu üçüncü aşama, batılı psikoterapilerde olgunluk ve kişilik bütünleşmesi evrelerine karşılık gelebilir; kişi kendisine, hayâtına ve başkalarına biraz uzaktan bakmayı dener ve Horney'in dediği gibi "çocukluktaki yanılsama ve sanrılardan benliği aşama aşama kurtarır". Olgunluk evresiyle zühd hayâtının ortak özelliği gelişmeyi engelleyen alışkanlık, davranış ve semptomlardan benliği kurtarmadır. Yanılsamaların âni kaybı, umutsuzluk ve depresyonu getirebilir, üzüntü ve çaresizlik duygularını uyandırabilir. Bu durumda batılı psikoterapilerin yapabileceği bir şey yoktur ama sûfi bakışın öngördüğü sürekli ilerleme ve mutlak hakikate ulaşma arzusu bu tür durumlara müsaade etmez. Zira mânevi yolculuk bu dünyâ hayâtının benliğimizde bıraktığı her türlü his ve hevesten insanı kurtarmayı ve yaratılmadan önceki saf hâlimize geriye dönmeyi hedefler. Bundan dolayı, nefs-i mülhime gerçek zihinsel bütünleşmenin başlangıcıdır çünkü zihin eski verimsiz hâlinin aksine daha yüksek bir seviyede işlemeye muktedir olur. Psikolojik olarak incelediğimizde, bu evre savunmacı tavırlar ve yanıltıcı düşlemler üzerinde yapılan bir kazı çalışmasıdır. Kişi bu kazı çalışmasıyla bilinç dışının set vurulmamış enerjilerini yaşantılar. Böylece iç benliğin engellenmeleri, mekân, zaman ve kültürün baskıları ilhamla aşılır, hikmet ve bilgelik söze dökülür, sanatta ifadesini bulur.[238]

2.1.1.1.4. Nefs-i Mutmainne

Sözlükte doyuma, huzura, rahata kavuşmuş "nefis" anlamına gelen nefs-i mutmainne, dini bir kavram olarak; iman eden, İslâm'ın emir ve yasaklarına uyan, bu

---

[237] *Mârifetnâme*, III, 359-361.
[238] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 199-200.

konularda hiçbir şüphe ve tereddüdü olmayan, neticede Allah ile manevî bir bağ kuran ve bunun lezzetine ulaşan nefis demektir.[239]

Nefis, ilâhî nurla aydınlanıp "Rabb'ine dön"[240] hitabına yetenek kazanınca mutmainne olur.[241]

Sahibi huzur eren nefis anlamına gelen nefs-i mutmainne, söz konusu kötü arzuları tamamen unutan, manevî makāmları aşmak için tüm varlığını bu işe adayan nefistir.[242]

Nefs-i mutmainne, arzulardan tamamen kurtulup, onları sanki yapmış ve yaşamış gibi tatmin olmuş bedensel bağların etkisini yok etmiş ve yüce ilkelerle iletişim kurmaktan doğan tatmin olma aşamasına ulaşmıştır.[243]

Nefs-i mutmainne, kalp nuru ile nurlanması tamamlanmış, kötü huyları tamamen terk edip, güzel ahlâk ile muttasıf, ahiret ve ruhaniyetten asla şüphesi olmayan bu nefis sahibi tam bir kalp huzuruyla mesut olur.[244]

Dördüncü makāmda bulunan nefs-i natıka kendi elem ve ıstırabından Cenâb-ı Hakk'ın hitabıyla mutlu olduğu için mutmainne adını almıştır. Nitekim Hakk Teâlâ bu nefse "Ey huzura ermiş nefis!"[245] kelamıyla hitap etmiştir.[246]

Bu aşamada daha önceki aşamalardaki mücadele genel olarak sona ermiştir. Kişi gafletten kurtulmuştur. Nefs-i emmârenin sıfatları artık çok çirkin ve iğrenç görünmekte-
dir. Artık kalpte onlara karşı bir arzu kalmamıştır. Mutmain olma genellikle içinde bulunduğumuz durumdan çok farklıdır. Ne olursa olsun Allah ne verirse versin, halimizden memnun olmak şeklindeki gerçek bir manevî başarıdır. Bu memnuniyet ve dinginliğin kökeni Allah sevgisine dayanır. Nefs-i emmâre çok güçlü sevgi şoku ile sarsıldığı zaman, nefs-i mutmainneye dönüşür.[247]

---

239 Bekir Beleda, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetname'sinde Nefs ve Merhaleleri*, 125.
240 Fecr, 89/28.
241 Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 121.
242 İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir(Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri)*, 62.
243 Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi", 80.
244 Çelik, "Tasavvufi Düşüncede Nefis Kavramı", 47.
245 Fecr, 89/27.
246 *Mârifetnâme*, III, 368.
247 Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 94-95.

Sâlik bu evrede mevcut olan mânevî hal sebebiyle ilâhi bir vecheye sâhiptir ve bu sebeple hak olduğu ve hakîkati elde ettiği vehmine kapılabilir. Fakat bu iddia doğru değildir, çünkü sâlik henüz ilâhî sıfatları tam olarak fiil ve davranışlarına hâkim kılamamıştır.[248]

Yukarıdaki tanımlamalardan da anlaşılıyor ki nefs bu evrede kötülüklerden şehvetten tamamen kurtulmuştur. Bu dereceye yükselen nefs, artık doğru- yanlış ayrımını yapabilmekte, daha iyi olmaya gayret etmekte ve tüm güzel sıfatları yaşantısına alıp sırat-ı müstakîm üzere kalmaya gayret göstermektedir.

İbrahim Hakkı Hazretlerine göre, bu nefisin manevî yolculuğu Allah (seyr-ma'allah)[249] iledir. Âlemi hakikat-ı Muhammediyye, mahalli ise sır olmuştur. Hali doğru bir doygunluktur (itmînaniyye-i sadıka). Elde ettikleri (varid) şeriatın bazı sırlarıdır. Sıfatları cömertlik (cûd), tevekkül, tevfîz (işini Allah'a ısmarlama), sabır, yumuşak huyluluk (hilm), Teslimiyet ve rızâ, ibadetlerde samimiyet, nezaket ve güler yüzlülük (rıfk u beşâşet), yapılan iyiliğe teşekkür etme, iyilik sahibini övme ve tam bir müşahade ile daima Hakk'ın huzurunda bulunmadır. Bunlardan başka kendinden büyüklere hürmet etmesi ve kalbin neşeyle dolmasıdır. Tatlı dilli olması ve kusurları örtüp hataları bağışlamasıdır.[250]

Mutmainne aşamasında sûfi, emmâre, levvâme ve mülhime aşamalarında yaşamış olduğu çatışmaları çözmüştür. Mutmain olan nefs, yaratıcısının Allah olduğunu bilir. Ona hiçbir şüphe duymaksızın inanır. Allah'ın kendisini bu dünyada imtihan ettiğinin bilincinde
olarak ondan gelen olumsuzluklara sabreder iyiliklere şükreder. Hayatını Allah'ın istediği yönde düzenler.[251]

Bu nefste artık huzur ve sakiniyet hâkimdir. Gerçek anlamda Hakk'a yöneldiği için güvendedir. Bununla birlikte sâlik, zihnini ve kalbini meşgul eden, onu esir alan hırs duygusundan da uzaklaşmıştır. Bu çok önemli bir noktadır. Çünkü insan hırsın esiri

---

248 Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", 103.

249 Gerçekte bu evrede sâlik, eşyânın hakîkatlerini Allâh'ın 'Hak' ismi yardımıyla arar ki bu da ancak beşerî varlığından gelen bütün kayıt ve şartlanmışlıklardan kurtulmak sûretiyle elde edilen bir mertebedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıtan, "Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'a Anlayışının Sûfî Psikolojisi Açısından Tahlili", 102-104.

250 *Mârifetnâme*, III, 368-369.

251 Düzgüner, "Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi", 73.

oldukça sürekli bir tatminsizlik içinde olacak ve bu duygu yüzünden hiçbir zaman tatmin olamayacaktır. Bu sorunun çözümü kanaattir. İnsan kanaatkâr oldukça ve davranışlarını bu bilinçle yaptıkça hırs duygusu törpülenecek; kişi duyduğu huzursuzluktan kurtulup, içinde bulunduğu durumu daha iyi anlayacaktır. Dördüncü derecedeki nefs-i mutmainne de kanaat sonucu, şehvet ve hırstan kurtularak itmînana ermektedir.

Bu makāmda sâlik, şerîatten bir karış dahi ayrılmayıp her işini onlara riâyet ederek yürütür. Peygamberin ahlâkıyla ahlâklanan ve O'nun söz ve hareketlerine uygun davranarak mutmain olan nefs bu makāma girmiş demektir. Dördüncü makām her şeyin yerli yerine yerleştiği temkin makāmıdır[252] ki ayne'l-yakîne ulaşma ve imanda kemâli bulma makāmıdır.[253]

Bu makāmdaki mürid, ilahî hukuktan en ufak bir sapma bile göstermez. Hz. Peygamber'in ahlâkî tavsiyelerini uygulama zevkini tadar, O'nun fiillerinde ve davranışlarındaki örnekliğini takip etmekten dolayı kalbi huzurludur. Söylediği her şey, "Kitap" ve "Sünnet"le uyum içindedir. Çalkantılı denizlerde tutunulabilecek can simidi ve

dal sadece bu ikisidir. Kâmil insan, tam anlamıyla Allah aşkıyla dolu olduğu için, ona göre şeriatla bağlantısı olmayan bütün düşünceler hatalıdır. Şeriatin her zâhiri hükmü dâhili olarak da gizli bir karşılığı barındırır. Fakat onun açık, zâhiri kurallarına uymayan kişi, ne bir velî olabilir ne de kâmil. Şeriatın hazineleri ona gizli kalır. Hatta o inancını da kaybedebilir ve yoldan çıkabilir.[254] Bu evrede kalp açılır ve nefsin düşük seviyelerinin olumsuz eğilimlerine karşı koyar. Nefs, hayvani ve şehvanî eğilimlerinden tamamen kurtulup ilâhî nura kavuşur.[255]

İbrahim Hakkı "mutmainne'' makāmındaki sâlikin "Hak'' ismiyle zikir yaptığını ifade etmektedir. Sâlik bu ismi ya nida harfiyle "Yâ hak" diyerek ya da nida harfsiz "Hak" şeklinde zikretmektedir. Sâlik, bu zikre devam ettikçe iç dünyasında sırlar açılır,

[252] Bu makām pek çok özelliğe sahiptir. Bu nedenle "Mânevî Cibrîl", "Mânevî Hızır", "Tavr-ı Hızriye", "Tavr-ı Mûsâviye" ve bu makāma ulaşan sâlike "ekinne" giydirildiği için "Tavr-ı İdrîsiye" adları verilmiştir. Ayrıca "Şems-i Mânevî" bu makāmda olduğu için "Tavr-ı Şemsiye" de denir. Muslu, "Halvetiyye'de "Atvâr-ı Seb'a" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", 56.
[253] *Mârifetnâme,* III, 369.
[254] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 155-156.
[255] Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 105.

gaybî bilen Allah'a yönelir. Sâlik, bu irfan yolunda yakınlık makāmlarına ulaştıktan sonra bütün kerametler ona itaat edip boyun eğer. Aslında kendisini tüm bunlardan ayrı tutmak ister. Çünkü o keramete artık ilgi duymamaktadır. Eğer sâlike arzuları galip gelirse bu durumda iken arzu ettiği kerametler onda görünsede gerçeklere ulaştıktan sonra görür ki keramet istemek aslında boştur. Öyle ki ne dünyasına nede ahiretine faydası yoktur. Keramet Allah'ın evliyâsına bir lütfudur. Ancak ona yönelip muhabbet duyması sâlik imtihanı ve tuzağıdır.[256]

Yukarıda da belirtildiği üzere, sebatla büyük bir çalışmanın içine giren sâlike, Allah birtakım olağanüstülükler ikram edebilir. Ancak gerçekleşen bu hallere değer veren sâlik, hedefinden uzaklaşmanın yanısıra kibire kapılabilir. Yaşadığı hallerin kendi üstünlüğünden kaynaklandığını tasavvur edebilir ki bu da sâlikin o zamana kadar sağladığı tüm terakkileri boşa çıkarır. Zira işin içine "benlik" dahil olmuş ve sâlik nefsinin tuzağına düşmüş olur. Çünkü hedef kerâmet değil, onu var eden Hakk'a yönelmektir.

İbrahim Hakkı'ya göre dördüncü makāmdaki nefs-i mutmainde görülen bir hal vardır ki o da mal sevgisidir. Ancak bu durum, mal toplamak ve biriktirmek manasına gelmemektedir. Sâlik bunu ihtiyaç sahiplerine vermektedir. Bu nedenle bu sevgi kötülenmiş değil aksine övülmüştür. İbrahim Hakkı'nın ifade ettiği şekildeki bir bakış açısı elbetteki sahibi için çok hayırlıdır. Sahip olduğu malı dağıtmanın zevkine varan da daha çok dağıtmak ister. Zira bilir ki o verdikçe, bunun karşılığı kendisine misliyle dönecektir. Burada şunu ifade edelim ki kul, elbetteki mala mülke sahip olmalıdır. Ancak bu meta, kişinin kalbine yerleşmemelidir. Sahip olunan bu zenginlik; ihtiyaç gidermek, dağıtmak ve Rabb'in rızâsına erişmek için vesile olarak kullanılmalıdır. Bu ölçüde itidal üzerine olduğu takdirde kişinin mal sahibi olmasında bir zarar yoktur. Aksine ona Rabb'inin rızâsı yolunda çok güzel fırsatlar verir.

İbrahim Hakkı dördüncü makāmın son maddesinde evliyâların görüşlerine yer vererek bu makāmda bulunan bir kâmilin nefsinin, rahmanî bir huzura (mutmainne) eriştiğini bildirmektedir. Kitaba ve sünnete uymaktan zevk duyup, bünyesi dinin emirleri ile et ve kemik gibi bütünleşip dinin adabıyla işlerini yapar. "Ey huzura ermiş

---

[256] *Mârifetnâme*, III, 368-369.

nefis! Sen O'ndan hoşnut, O senden razı olarak Rabb'ine dön."[257] âyetini referans göstererek nefs-i mutmainneye yükselmiş olan nefsin sırrın sırrına erdiğini belirtmektedir. Bu mertebedki kâmili öyle bir unutkanlık sarar ki dünya ve ahirete dair bütün işler onun hatırından çıkıp gider. Bu makām ulaşan kâmilin gönlü müşahededen bir an dahi şaşmaz ve daima Hakk ile olur. Bu kâmilin sadece yanında hazır bulunan şey hatırına gelir, kendisinden uzak olan dünya ve ahirete dair tüm işlerini unutur ve onlardan uzak durur.[258]

Bu aşamada kişi, bilinç düzeyi olarak yükselmiş ve kişisel benlik ile manevî benlik bütünleşmiştir. Kişi, dünyevi bağlanmalar ve sahip olma tutkusundan kurtulmuş, kendini aşarak çevresindeki tüm mahlûka iyiliğe yönelmiş, kalbinde Allah'tan başka istek ve arzulara yer vermeyecek hale gelmiştir. Üst düzey bir algılama ve iç huzura erişme tecrübelerine dair incelemeleri psikoloji literatüründe de görmek mümkündür. Bilincin üst düzey mertebelerinden bahseden tasavvuf ve psikolojinin birbirine yakın olduğu alanları görmek zor degildir. Tasavvufa göre nefs-i mutmainne mertebesi, sûfinin kavrayışının idrak aşamasına çıkarak kalbinin sükûnete erişmesi şeklindedir. Kur'an ve tasavvufa göre bilincin yükselmesiyle oluşan idrak, içsel huzuru da beraberinde getirmektedir. Çünkü kalp, hem düşünce hem de duyguların merkezidir. Psikoloji alanında da insanın üst düzey bilinç aşamalarına çıkma yetisinden bahsedilmiştir. Ancak psikoloji, aralarında ilişki olduğunu kabul etmekle birlikte insanın düşünceleri ile duygularının ayrı alanlar olduğu tezine sahiptir. Bu nedenle bilişsel açıklamaların öne çıktığı yerlerde duygusal tecrübelere daha az yer vermektedir. Dolayısıyla nefs-i mutmainne aşaması tasavvufta hem bilişsel hem duygusal olarak bir derin kavrayış ve huzura erişme hali olarak nitelenirken psikoloji, bilincin gelişmesi sürecini öne çıkarmıştır.[259]

Psiko-ruhsal terapi açısından bakıldığında, bu evrede sâlik mânevi fakirliği yaşantılar ve dünyevî ağırlıklardan kurtulur. Fakat fakirlikle aşırı uğraş kişinin bütünleşme çabasında ona bir ayak bağı olduğundan sâlik bu noktada da kalmaz. Mânevi fakirlik sâlik için bir iç huzur ve emniyet kaynağıdır; sahip olmak ya da

---

[257] Fecr, 89/27-28.
[258] *Mârifetnâme*, III, 376-377.
[259] Düzgüner, "Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi", 74-75.

olmamak, mülk edinip edinmemek arasında sürekli savaş yaşar. Mutmainne seviyesine çıkmak demek, içsel çatışmalardan, dünyevî bağlanmalardan ve sâhip olma eğilimlerinden kurtulmak, hayatın ve varoluşun görünmez ritmine yaklaşmak anlamına gelir. Psikodinamik bakış açısından bakıldığında, sürekli istemek, hırs, tamahkârlık ve biriktirmek, temel içsel güvensizlik ve yoksunluğa bağlı psikopatolojik özellikler olarak kabul edildiği gibi, söz konusu bu durumlar sûfi bakış açısından da mânevi gelişmeyi engelleyen durumlar olarak kabul edilmektedir. Ama sûfi anlayış, gerçek fakirliği kişinin iç dünyasında maddeye karşı tutkunun olmaması şeklinde algılar ve daha fazla edinme arzusuna, mevki kaygısına köle olmadığı sürece kişi mânevi fakir ve erdemli kabul edilir. Çünkü hiçbir şey sâlike mâlik olamadığı için daha fazla tüketime yönelmez.[260]

2.1.1.1.5. Nefs-i Râziye

Sahibi Allah'tan râzı olan nefs anlamına gelen nefs-i râziye, manevî makāmların tamamını aşan, bunun yanısıra tüm arzu ve isteklerden arınan nefstir.[261]

Lügatte, "razı olan, hoşnut kalan nefis" manasına gelen nefs-i râzıye, tasavvufta; her yönüyle Hakk'a meyl eden, Allah'tan habersiz olmama idrakına eren ve O'ndan razı olan nefis demektir. Bu makāmdaki nefis, kendi iradesini bırakıp Hakk'ın iradesine tâbi olur. Hiçbir şeyden şikâyetçi olmaz. Nefs-i râzıye, Hakk Teâlâ için ibadet, zikir ve tâat ile meşgul olarak dünyaya meyletmeyen, hayvâni nefsin arzu ve isteklerini terkeden, Allah'ın sevgi ve rızâsı dışında bütün arzu ve isteklerini terkeden kâmil kimsenin ruhudur.[262]

Nefs-i râziye, razı ve hoşnut olan nefis anlamına gelmektedir. Bu mertebede sâlikte beşeri sıfatlar yok olup, bekaya istidat kazanmaya başlar, güzel ahlâk ve hakkıyla ibadet etmekle birlikte Allah'ın tüm emir ve tecellilerinden razı olur. [263]

Nefs-i râziye, güzel huyların kendisinde vuku bulduğu bütün ahlâki güzelliklere sahip olan kimsedir. İyilik onun temel özelliğidir. Herkesten sevgi ve saygı görür. Sahip

---

[260] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 201.
[261] İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir(Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri)*, 62.
[262] Belada, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetname'sinde Nefs ve Merhaleleri*, 132.
[263] Çelik, "Tasavvufi Düşüncede Nefis Kavramı", 47.

olduklarından memnun ve mutludur.[264] Artık sâlik, bu evreye kadar mânevî yolun kurallarını bir şekilde kendisine çiğneten nefsin bütün etki ve tesirlerinden kurtulur.[265]

Bu evrede manevî gelişme daha ince ve daha içseldir. Her şey, dünyada tecrübe edilenden çok farklı olmaya başlar ve insan sürekli olarak Allah'ın rahmet ve inayetiyle kuşatıldığını hisseder. Nefs, her türlü istek ve tatminden vazgeçip Allah'tan gelen güçlüklere ve sınamalara bile razı olur. Artık insanın beşeri sıfatları ortadan kalkar ve o, manevî yolda zirveye yaklaşır. Sultan Gazneli Mahmud bir defasında en sadık ve güvenilir tebaası olan Ayaz ile bir salatalığı paylaşır. Ayaz salatalığın kendisine düşen yarısını memnuniyet içinde yemeye başlar. Ancak sultan kendi parçasını ısırdığı zaman, o kadar acı gelir ki, hemen geri çıkarır. "Bu kadar acı bir şeyi nasıl yiyebiliyorsun?" diye sorar. Sultan: "Tadı tıpkı zehir gibi." Ayaz: "Sevgili Sultanım, senin elinden o kadar çok iyilik ve cömertlik gördüm ki, sen ne verirsen ver, bana tatlı geliyor." der. Allah'a karşı şükran duygumuz ve sevgimiz sebebiyle onun verdiği en acı şeyler bile tatlı gelmeye başladığında, nefs-i râziye aşamasına ulaşmışız demektir.[266]

Bu seviyedeki nefs huzuru ve teslimiyeti yaşar, yasaklardan kaçınır, bütün kalbi ile sever, her şeyi terk eder ve Allah dışında her şeyi unutur. Bu kişi dünyada olan her olayı sükûnet ve metanetle karşılar, itiraz etmez. Zira kendisi nefsinin kontrolünü elinde tutmaktadır, yasaklanmış veya sevimli olmayan şeylere yaklaşmaz. Allah onun dualarını hep kabul eder, ama onun aşırı hayâsı ve tevazuu onu istemekten alıkoyar; Allah'tan bir şey istemeye çekinir. O, sadece zor durumda kalınca dua eder ve onun dualarının kabul edileceği muhakkaktır. Rabb'in huzurunda büyük bir şeref sahibidir.[267]

İbrahim Hakkı'ya göre, beşinci mertebede bulunan nefs-i natıka tüm hallerinde mükemmel bir rızâ ile ittisaf olduğu için ismi hoşnut olan nefis anlamına gelen nefs-i râziye olmuştur. Bu mertebeye şu âyette işaret edilmiştir[268]: "Ey huzura ermiş nefis! Sen O'ndan hoşnut, O senden razı olarak Rabb'ine dön."[269]

[264] Kuşat, "Nefis Mertebelerine Psikolojik Bir Yaklaşım", 125.
[265] Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", 104.
[266] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 96-97.
[267] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 157.
[268] Fecr, 89/27-28.
[269] *Mârifetnâme*, III, 368-369.

Tüm bu tanımlamalardan sonra diyebiliriz ki sâlik, Allah'a yakınlığını öyle ilerletmiş, öyle mânevi zevkler yaşamış ve terakkisini o kadar artırmıştır ki "verâ" halini yaşamaya başlamıştır. Takvânın da bir adım ötesine geçerek artık şüpheli şeylerden bile uzaklaşır olmuştur. Bu, Allah'a karşı duyulan derin muhabbetin, saygının bir ifadesidir.

Beşinci mertebedeki nefs-i râziyenin manevî yürüyüşü (seyri) Allah'tadır (seyri fillâh). Yeri sırrın sırrı, âlemi ulûhiyet âlemidir. Hâli yoktur (fenâ). Fakat bu üçüncü mertebedeki fenâ gibi değildir. İki fenânın farkı şudur: Daha önce açıklanan fenâ orta derecede bulunan sâlikin halidir ki, bu kişinin duyu organlarının duyularından bi haber olmasıdır. Dördüncü mertebede ki fenâ hali ise seyr u sülûkun sonlarında olup bekâ ile şereflenenlerin halidir. Bekâ hali üçüncü fenânın tıpkısıdır ki bu fenâdan sonra meydana gelmektedir. Ve bu durum hakikati en yüksek mertebede müşahede etmektir (Hakka'l-yakîn) ki ancak yedinci mertebede oluşur.[270] Fenâ, Allah'a yönelerek dünyayla ilgili tüm ilişkilerin kesilmesidir. Bu yönelişte sûfi, bir ölünün dünyayı terk ettiği gibi terk eder. Tam bir vecd hali görülen bu dönüş Allah'a doğrudur. Bu hâldeki sâlikin tüm benliği ruhânî bir hal alır ve kişi akıl ölçülerini aşar. Bu hâli içindeyken kendisinden öyle geçer ki vücûduna bir zarar dokunacak dahi olsa onu asla hissetmez. Sonuçta o, Rabb'inin sıfatları ile sıfatlanmaya başlar. Sonunda, Allah'ın fiillerinin tecellilerini geçip, sıfat ve isimlerinin tecellileriyle kalır.[271]

Râzıye-i nefsin vâridi yoktur. Çünkü vârid ancak bekâ sıfatları ile olur. Aslında bu kâmilin beşerî sıfatları öyle yok olmuştur ki, izi bile kalmamıştır. Bu yüzden bu mertebede kâmil fanidir, ancak bundan önceki makāmlarda olduğu gibi nefsiyle bâkidir. Bundan önce ki mertebelerde olduğu gibi ne Rabb'i ile bâkidir, ne de yedinci makāmda karşılaşacak olduğu gibidir. İbrahim Hakkı bu nefsin sıfatlarının; verâ, muhabbet, hulûs (gönül temizliği), üns, huzur, terk, kerâmet, mâsivâyı unutmak, kemâl üzere teslim ve rızâ olarak sıralamakradır. Hazret'e göre beşinci makāmda kâmil, beşinci isimle meşgul olmakta, "Hayy" demeye devam etmektedir. Böylece fenâdan kurtulup, Hayy ile bekâ haline kavuşur ve onun bir üstü olan altıncı makāma gelir. Bu ismi zikr ettikçe fenâdan çıkıp bekâya girip, "Hayy" sıfatı ile muttasıf olmaktadır. Onunla görür, onunla işitip,

---

[270] *Mârifetnâme*, III, 379.
[271] Gökpınar, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetname'sinde Tasavvufi Hayat,* 228.

onunla tutup, onunla konuşup, onunla yürür, onunla anlar. Allah'ın fiillerin tecellilerini geçip, sıfat ve isimlerinin tecellisiyle kalmaktadır.[272]

Bu mertebede kişi, başına gelen iyi olaylara şükrederken güçlüklere de sabreder. Her ikisinin de Allah'tan geldiğini bildiği için O'nun hükmüne rızâ gösterir. Tam bir teslimiyetle Allah'a yönelen kişi, kendi iradesi dahil Allah'tan başka her şeyi terk ederek Allah'a erer. Allah'ta yok olma tecrübesi için tasavvufta "fenafillah" ifadesi kullanılır. Psikoloji literatüründe de insanın kendi ötesine uzanarak Tanrı veya evrenle bir olma tecrübesine değinen psikologlar olmuştur. Bu özel tecrübe için Maslow *doruk deneyimler* kavramını, zaman zaman yaşanan, coşku verici, canlandırıcı ve bilinci üst seviyelere çıkaran tecrübeler olarak değerlendirir. Bu deneyim sonrasında birey, içindeki gerçek kimliğine ulaşmakta ve kendine özgü yapısını ortaya koymaktadır. Maslow, doruk deneyimlerin her insanın yaşayabilecegi aşkınlık tecrübeleri olduğunun altını ısrarla çizer. Ona göre böyle bir tecrübe yaşamadığını iddia eden kişiler dahi aslında böyle bir durumla karşılaşınca korkmuş, bastırmış, reddetmiş ve unutmuş kimselerdir. Doğaüstü diye adlandırılan tüm içe doğuş olayları aslında tamamen doğal ve hayatın içinden olan doruk tecrübelerdir. Dolayısıyla dünya tarihi boyunca ortaya çıkmış olan dini açıdan aydınlanma olayları da bu tür tecrübelerdir. Dinlerin merkezinde, peygamber veya aydınlanmış kişinin yaşadığı, kişisel bir bilinç bütünleşmesi, vecd veya içe doğuş deneyimleri vardır. Tanrı ile konuşma veya onunla bir olma tecrübesi temelde, kişinin kendi içsel gerçek kimliğini bulması ve bunu bir çeşit içe doğuş olarak değerlendirmesidir. Tecrübeler birbirine benzediği gibi bu kişilerin öğretmeye çalıştıkları değerlerde benzerlik gösterir. Üst bilinç düzeyine çıkmayı insanın dönüşümü bağlamında ele alan Transpersonel psikoloji teorisine göre insan, ruhunun en derininde tüm sınırlayıcı özdeşleşmelerden sıyrılınca, bilinç kendini uzay ve zamanın sınırlarının ötesinde hisseder. Bu tecrübe insanlar tarafından "saf farkındalık", "her şey" ve "hiçbir şey", "tüm kainat, "şartlardan bağımsız", "değişmeyen", "sonsuz" ve "başkalarıyla birlik olma" veya "Tanrıyla bir olma" gibi şekillerde ifade edilmiştir. İçsel huzurun ve tam dengenin saglandığı bu nokta insanın özünde var olan gerçek benliğine eriştiği noktadır. Tanrı, tüm varlıkların doğrudan tecrübesini temsil eder. Wilber'in *bilinç tayfı* teorisine göre de transpersonel evrelerde gelişmekte olan bilinç, bu evrimsel süreçte söz konusu Tanrnı ile karşılaşır. Tanrı tam

[272] *Mârifetnâme*, III, 379.

olarak farkında olunmayan bir düzen ya da akıl olarak tecrübe edilir. İçe dönük düşüncelerle bu Tanrı'ya yaklaşır ve Tanrı, gerçekliğin tüm yönlerini (hem yüksek hem alçak bilinç aşamalarını) birbirine kaynaştırır ve tam bir uyum hali yaşanır.[273]

Psiko-ruhsal terapi açısından bakıldığında, bu evrede oluşan olguluk süreciyle sâlik güdülerin yıkıcı güçlerini dizginler, bu güçleri sabır yardımıyla bütünleşmiş bir aşk enerjisine dönüştürür ve iç huzur ve ahengini arttırır. Bu dönemde oluşan içsel sessizlik yaşantısı daha fazla kişilik bütünleşmesi sağlayan güçlü bir psikolojik kuvvettir.[274]

İbrahim Hakkı eserinde ilâhî fiilerin tecellisini şöyle açıklamaktadır: Bir müşâhede de Allah'ın fiillerinden bir fiil o kulun kalbine zuhûr eder. Zira Allah o kuluna, kendi fiillerinden bir fiiliyle tecelli eder. İşte o zaman tüm eşyada beliren ilâhi kudret o kulda da belirir. Ve o kulda yürütenin (muharrik) ve durduranın (müsekkin) Allah olduğunu bulur, bu hal ona görünür. Bu durum ise ancak o makāmın ehilleri tarafından bilinir. Görünen bu ilâhî fiiller ayakların kaydığı yer olabilir, bunun için müptedilere korku ve çekingenlik hâsıl olur, belki bu yüzden bu halden uzaklaşabilirler. Eğer benzer bir halde bulunuyorlar ise bu hale katlanmak ve sırat-ı müstakîm üzere uygulamada bulunmak gerekir.[275]

İbrahim Hakkı, ilâhî isimlerin tecellisinide şöyle açıklamaktadır: Allahın güzel isimlerinden bir isim kulun kalbinde tecelli eder. Kul bu isimin nurları altında öyle mağlup olur, öyle afallaşır ki, o anda Allah, o isimle çağrılsa onun cevabını o kul verir.[276]

İlahi sıfatların tecellisini de İbrahim Hakkı şöyle açıklıyor: Allah kendi sıfatlarından bir tanesi ile kulunun kalbine zuhûr eder. Bu esnada kulun bütün beşeri sıfatları yok olmuş, sadece bu sıfatıyla Allah kalbinde tecelli etmiştir. Eğer semi sıfatı ile tecelli ederse o kul canlı cansız tüm varlıkların konuşmalarını işitir ve anlar.[277]

İbrahim Hakkı seyr u sülûkunu sürdüren kâmilin beşinci mertebenin sonlarında, fiillerin tecellîlerini geçip, sıfat ve isimlerin tecellîlerine gelip, altıncı makāma

---

[273] Düzgüner, "Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi", 76-79.
[274] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 202.
[275] *Mârifetnâme*, III, 382.
[276] *Mârifetnâme*, III, 382.
[277] *Mârifetnâme*, III, 383.

yükseleceğini söyler. Böylece ilme'l-yakînden ayne'l-yakîn mertebesine yükselir. Oradan bir cezbe ile yedinci makāmına yükselip, o mertebede kendisine Hakka'l-yakîn hâsıl olur. İbrahim Hakkı tahkîki imanın aşamaları olan bu mertebeleri özetle şu şekilde açıklar:

İlme'l-yakîn: Aklî delillerden oluşan ilimdir.

Ayne'l yakîn: Müşâhede ile oluşan ilimdir.

Hakka'l-yakîn: Hakk'ın sıfatlarında kulun sıfatları fâni olup, kendisi onunla şühûden, ilmen ve hâlen bekâ bulmaktır.

Sâlikin sülûkunda faydalı olan, umûmî olan vahdet-i vücûdu şühuddur. Yalnız mârifet (ilme'l-yakîn) faydalı olmaz. Çünkü eksik kalmaktadır. Şühûd ise, ızdırârî bir hal olup, mücâhede ile hâsıl olmaktadır. Zül (ayıplanacak şey) ve iftikâr (tevazu, alçak gönüllülük) ile vücûda gelir. Çünkü müşâhede, ancak mücâhededen doğup kuvvet bulmaktadır. Bu müşâhede hali, sırat-ı müstakîm üzere olduğu ve güzel huylarla huylanmış bulunduğu zaman sahibine faydalı olmaktadır. Böylece sâlik mücâhede ile altıncı makāma yükselebilir.[278]

2.1.1.1.6. Nefs- Marziyye

Lügatte "hoşnut olunan nefis" manasına gelen nefs-i marzıyye, tasavvufta, tüm benliği ile Hakk'a teslim olan, kendisinden Allah'ın râzı olduğu nefis demektir. Bu vasıfa sahip olan nefis, insanları yalnız Allah rızâsı için sever, onların kusurlarını bağışlar, merhamet ve şefkat sahibidir, nefis muhasebesini en iyi şekilde yapar, hassas, cömert ve ince düşünceli bir yapıya sahiptir.[279]

Nefs-i marziyye, manevî makāmların tamamını aşma ve arzulardan arınma düşüncesinde hizmet edip bu yolda istikamet üzere bulunan nefistir.[280]

Nefs-i merziyye, doğanın güzelliğinde Allah'ın cemâlinin zuhûr ettiğini görür. Allah için seven, hassas, içsel eleştirisini en güzel şekilde yapan, ince düşünceli kişidir.

---

[278] *Mârifetnâme*, III, 384.
[279] Belada, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri*, 137.
[280] İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir(Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri)*, 62-63.

İnsanlara karşı hoşgörü sahibi ve yardımseverdir. Doğal olarak çevresi bu nefisten hoşnut olur.[281]

Altıncı mertebe nefs-i natıkadan Hakk Teâlâ râzı olduğu için ismi marziyye (memnun olunan) olmuştur. Hakk Teâlâ "Sen O'ndan hoşnut, O da senden râzı olarak Rabb'ine dön!"[282] âyetiyle nefsi marziyye işatret etmektedir.[283]

Sırf Allah için sevebilme yetisinin tahakkuk ettiği bu evrede sâlik, maddî ve rûhî âlemle alâkalı tekâmülü neticesinde kalbinde oluşan nur sayesinde, kendini izleyen sâliklerin kalbini aydınlatarak mânevî yolculuklarında yardımcı olur.[284]

İbni Arabî bu aşamanın nefs ile ruhun bâtınî evliliği olduğuna işaret etmektedir. Arapça'da nefs dişildir, ruh ise eril. İbni Arabî bu bâtınî evliliğin kalpte yerleşik bir çocuğu meyve vereceğini belirtmektedir. Ruh benliğin kendisini yüceltmesi için ona ilham verir ve sonra kalp onu izler. İçsel mücadele ve çokluk duygusu yok olmuştur. Artık maddî arzularımızla manevî arzularımız arasında ayrılık kalmamıştır. Bu aşamada gerçek bir bâtınî birlik ve bütünlüğü gerçekleştiririz; dünyayı bütün ve birleşik olarak görürüz. Gerçek insanoğlu oluruz. Bu mertebede bütün hareket gücünün Allah'tan geldiğini, kendi başımıza hiçbir şey yapamayacağımızı idrak ederiz. Artık hiçbir şeyden korkmaz ve hiçbir şey istemeyiz. Konuşmak ya da iletişim kurmak için hiçbir istek duymayız. Kalplerimiz vecd içindedir.[285]

Bu aşamada nefs, fenâ halinin kemal derecesini yakalar. Bu seviyedeki insanda ahlâki güzellikler, insanlara merhamet ve lütufla davranma, hizmet ve iyi davranışlar hâkimdir. Çünkü tam fenâ gerçekleşmiştir. İnsan artık zâhirde halk ile batında ise Hak iledir. Şana, şöhrete, övgüye hiçbir ihtiyacı yoktur ve insanî oluşumun zirvesine çok yakındır.[286]

Bu seviyedeki insan Allah'ın ahlâkı ile kuşanmıştır. O artık insanî arzulardan uzaklaşmış, saf bir tarza kavuşmuştur. Hataları bağışlar, utançları ifşa etmez ve her zaman başkaları için iyi şeyler düşünür. O, herkese karşı kibar, cömert ve alçak

---

281 Kuşat, "Nefis Mertebelerine Psikolojik Bir Yaklaşım", 125.
282 Fecr, 89/28.
283 *Mârifetnâme*, III, 387.
284 Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", 106.
285 Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 98.
286 Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 123.

gönüllüdür; insanlara özen gösterir ve insanları sever, onları tabiatın zindanından ve benliğin karanlığından çıkarıp ruhun aydınlığına getirmeye çalışır. Bu makāmda olan kişi yaptığı her şeyde ılımlıdır. Ne aşırılık gösterir, ne de geri kalır. Bu kontrollü yaklaşım kolay gözükse de hakikatte ona ulaşmak çok zordur. Herkes bu müthiş özelliğe sahip olmak ister. Ancak çok az kişi bunu elde edebilir, çünkü koruması oldukça zor olan bir seviyedir. Böyle bir özellik, bu makāma ait olan kişilere verilmiş olan bir lütuf ve ikramdır.[287]

Manevî olarak gelişmiş ve ahlaki dönüşmüş olan bu nefis, artık Allah'ın yarattığı her canlı da O'nu görerek sevmeye ve şefkat göstermeye başlamıştır. Evrensel düşünce gelişmiş ve bilinç bu dünyanın ötesine uzanmıştır.[288]

Psiko-ruhsal terapi açısından bakıldığında, bu evrede sâlik elde ettiği tevekkül gücüyle, bütün kuvveti nefiste görmez, Yaratıcı'nın her şeyin üstünde hüküm ve egemenlik sâhibi olduğunu kabul eder. Sûfi anlamda tevekkül, bir fiil ve amel inkârı değil, hudutsuz bir kuvvetten beslendiğimize inanmaktır ki, bu fiili terke değil, fiilde kararlı ve gayretli olmaya girmek demektir; bu tavır insanı akıl almaz bir iç zenginliği ve atılım coşkusuna ulaştırır.[289]

Nefs-i marziyyenin seyri Allah'a doğrudur (seyr anillah)[290]. Mahhalli hafi, âlemi şehadet âlemi, hâli hayrettir. Kalbe doğan varidatı dinin emirleri gereğince yaşamaktır. Sıfatları Hakk'ın ahlâkıyla ahlâklanmak ve beşeri sıfatları terkedip güzel ahlâk ile ahlâklanmaktır. Hataları bağışlamak, kusurları örtmektir. Hüsn-i zan sahibi olup herkese şefkatle ve yumuşaklıkla davranmaktır. Bu makāmda bulunan kişilerde yaratılanlar ile yaratıcının muhabbeti bir arada toplanabilir. Bu ancak altıncı mertebedeki kişikere nasip olur. Onun için bu mertebede bulunan kâmil dış görünüşü itibariyle avamdan ayırt edilemez. Ama iç dünyası itibariyle pırlanta gibi olup emsali bulunamaz. Müşahede halinde iken Hak'tan başkasından gönlünde eser kalmayıp içi masivadan bütünüyle arınmış olur. Bu kâmil asla sözünden dönmez ve her şeyi yerli yerince koyar, adaletten

---

[287] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 157.
[288] Düzgüner, "Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi", 80.
[289] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 203.
[290] Bu sûfînin halka hilafet için Hakk Teâlâ'dan rücu etmesi yani geri dönmesi anlamına gelmektedir. Tasavvuf eğitimi açısından bu durum sûfînin fark makâmında bulunması, cemu'l-cem halini tecrübe etmesi ve mertebe-i vâhidiyeti idrak etmesi olarak ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu,* 69.

ayrılmaz. Bu mertebenin sahibi kâmil her işinde orta halde (itidal üzere) bulunur ki, bu ifrat ile tefrit arasındadır. Orta halde bulunmak dile kolay olsa da başa geldiğinde zor bir şey olduğu anlaşılmaktadır. [291]

Yine bu makām insanî hilâfet mertebesidir. Çünkü hakkânî hilafet yedinci makāmın tamamlanmasından sonra gerçekleşir. Sâlikin insanî güçlerini doğru yolu göstermek için görevlendirilmesine insanî hilâfet adı verilir. Bu mertebeye "hilâfet'ü-l kübrâ" makāmı da denir. Sonrasında ise halifeliğin kaftanları (hil'atları verilip), o hil'atları: "Gözü ben olurum, benimle görür; kulağı ben olurum, benimle işitir; dili ben olurum, benimle konuşur; ayağı ben olurum, benimle yürür; eli ben olurum, benimle tutar."[292] hadîs-i kutsîsinde belirtilen gibi olmaktadır. Nefs-i marzıyyenin ismi "Kayyum" dur. Bu makāmın sahipleri adalet ile egemenliği altında bulundurur, sözlerinde dururlar. Her türlü aşırılıktan münezzehtirler, her zaman orta yolu takip etmektedirler. Bu makāmın sahibi velînin kendinde bulduğu yokluk, zillet, âciz ve hiçlik gibi kulluk sıfatlarıyla, noksan sıfatlardan uzak olan Allah'ı (c.c) iyi bilmektedir.

İbrahim Hakkı'ya göre burada sâlik insanları zulmetten kurtarmak için onlara yönelir ve muhabbet besler. Fakat bu nefs-i emmâredeki muhabbetten farklıdır. Çünkü nefs-i emmâredeki sevgi nefs içindir ve kötüdür, şehvânidir, çirkindir. Bu sevgi ise sadece nefs-i marzıyyeye özel, halk ile Hakk'ın sevgisinin birleştirilmesidir. Bu yüzden bu mertebede olan kâmil, görünüşü ile insanlar arasında ayrılmaz, ama bâtını kibrit-i ahmar gibi olup emsali bulunmaz. Seçilmişlerin seçilmişidir. Burada kâmilin kalbi mâsivadan temizlenmiştir. Hazret'e göre Hz. Âdeme verilen bu ilmi, kâmil keşfettikçe, bunu sâliklerin en büyük isteği, kâmillerin en üst mertebesi, her şeyin en iyisi olduğunu bilir. Ebrârın iyiliklerini, kendisi için kötü bulup, tarîkat, hakîkat ve şeriatın edepleri ile daha fazla edeplenir. Âdemin sûreti ile Hakîkat-ı Muhammediyye'nin esasına kavuşup, yedinci makāma gelir.[293]

2.1.1.1.7. Nefs-i Kâmile

Sözlükte "olgun nefis" manasına gelen nefs-i kâmile, tasavvufi bir terim olarak, bütün olgunluk özelliklerine sahip olmuş, doğru yola ermiş nefis demektir. Buna nefs-i

---

[291] *Mârifetnâme*, III, 387-388.
[292] Ebû Nuaym, Hilyetü'l-Evliyâ, VIII/319.
[293] *Mârifetnâme*, III, 387-391.

sâfiyye, nefs-i kudsiyye ve nefs-i zekiyye isimlerini de almaktadır. Ayrıca Makām-ı Mahmûd da denilir. Bu yüce makāmın asaleten sahibi Rasûlullah (s.a.v) Efendimizdir.[294]

Nefs-i Kamile, sıfatların kemâl mertebesine ulaşması aşamasıdır. Bu nefis artık arınmayı (tezkiye) tamamlamış, kurtuluşa kavuşmuştur.[295] İnsan artık bütün kemal sıfatları taşımaktadır. O, insan olma sürecini tamamlamıştır ve insanlığın zirvesindedir.[296]

Bu mertebede sâlik, olgunluk özelliklerini elde etmiş, irşad makāmına yükselmiş, adeta cisimleşmiş bir melek halini almıştır. Bu nefse, nefs-i safiyye, nefs-i saliha, nefs-i zekiyye ve nefs-i kudsiyye de denilir. [297] Ayrıca bu seviye tevhid sırrının kendisini tam olarak gösterdiği bir yerdir. Bu seviyede elde edilen bilinç ve bilgiye "hakikî bilinç" ve "hakiki bilgi" denilir; çünkü nefs-i emmâre tarafından üretilen hiçbir kuruntu eseri orada bulunmamaktadır.[298]

Rûhânî âlemde tekâmülü sağladıktan sonra maddî âleme dönen sâlik, gerçek dünyânın hakîkatlerini bu geçici âlemde yaşar ve bu maddî dünyânın işlerini yeni ve gerçek bir anlam yükleyerek tanzim eder. Bu evre ilâhî feyizle elde edilen mânevî fakirliğin kazandırdığı özel bir velâyet mertebesinin yansıtıldığı yer olma özelliği taşır. Ayrıca zulmânî olan bedensel yapının rûhâni olan ruhsal yapıya dönüşümünün ve Yaratıcı'dan başka varlıkların etkisinden kurtulma hâlinin kazandırdığı ilâhî yakınlaşma ve dostluk yeni bir yaşam biçimi doğurur.[299]

Bu dereceye ulaşan çok az kişi, benliği tamamen aşmıştır. Artık geride hiçbir ego ya da benlik kalmamıştır; yalnızca Allah'a kavuşma vardır. Bu aşama "ölmeden önce ölmek" olarak adlandırılır. Egonun izi bile durdukça, bu düzeye ulaşamazsın. Kendinden "ben"i atmak zorundasın; o zaman yalnızca Hakk kalır. En derin aşk kendi içinde dönüştürücüdür. Üstadın biri şöyle der: "Yüzlerce şeyi deneyebilirsin, ancak aşk tek başına seni kendinden kurtaracaktır". Bir başka üstadin ifadesiyle: Ey dostum!

---

[294] Belada, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri*, 140.
[295] Dodurgalı, "Nefs ve Eğitimi", 80.
[296] Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 106.
[297] Çelik, "Tasavvufi Düşüncede Nefis Kavramı", 47-48.
[298] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 158.
[299] Işıtan, "Halvetiyye Geleneğine ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", 107.

Pervanenin gıdası ateşe olan aşkıdır, ateşsiz pervane çılgına döner. Ateş onu tamamen değiştirip bütün dünyayı ateş olarak görür hale getirmedikçe, pervane ateşten yaşam kazanamaz. Pervane kendini ateşe attğında, tamamen yanıp kül olur, bütünüyle ateşe dönüşür. O haliyle kendi benliğine dair hangi idrake sahip olabilir? Bu dereceye ulaşanlar sürekli ibadet halindedir; bu nedenle artık cüz'i iradeleri kalmamıştır. Bu tıpkı mutlak hâkim ve kâdir bir hükümdarın huzurunda olmak gibidir. En iyi seçenek; kendini tamamen o hükümdara teslim etmek ve o hükümdara hizmete kendini adamaktır. Böyle bir hikmet ve kudretin varlığında, sizin iradenize yer yoktur. Bu mertebe de artık ayrı bir benlik ya da ayrı bir kimlik duygusu yoktur. Benlik ile Hakk arasında hiçbir aşikâr sınır yoktur; benlik tıpkı okyanusta erimiş tuz gibi olmuştur. Var olan tek şey Allah'tır.[300]

Nefs-i kâmile (Sahibi kemâl bulan nefs), tüm merhalelerden sonra Cenâb-ı Hakkın kullarını doğru yola iletme ve iyiliği emir, kötülükten de sakındırma hususunda kendisini görevlendirdiği nefstir.[301] Bu mertebeye gelen sûfi, bütün marifet özelliklerini kazanmış ve irşad mevkiine yani manevî rehberlik derecesine yükselmiştir. Doğru yolu gösteren kişi anlamına gelen mürşid, artık manevî arınma yolunun başlarında olan diğer dervişlere rehberlik etmeye başlar.[302]

Bu aşamadaki bir kişiyi insanların Allah'ı arama eğilimi çok mutlu eder; eğer Allah'tan gafil olurlarsa çok üzülür ve incinir. Allah'ı arzulayan ve seven kişileri kendi çocuğunu sevdiğinden daha fazla sever. Yaptığı her şey doğrudur. Her konuda adaletle davranır. Her dileği Allah'ın dileğine uygundur. Bu kişi "makāmsızlık makāmı"na erişmiştir.[303]

Psiko-ruhsal terapi açısından bakıldığında, bu noktaya ulaşan sâlik rızâ makāmına tamamen ulaşmıştır. Bu nedenle, kâinatta ikilik, çelişme, kötü, çirkin, acı ve gam görmez. Tanrının irâde ve yazgısına mutlak teslimiyet gösterir. Benlikten kurtulmanın en yüksek biçimine ulaşır, bireyselliğin tabakalarından sıyrılır ve Hak ile bir olur. Geçmişin alışkanlıklarından ve geleceğin arzu ve kaygılarından kurtulmadır. Şimdiki an yaşanır ve böylece özne-nesne, ben-sen, geçmiş-gelecek ikilemi ortadan kalkar. Şimdiki

---

[300] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 100-101.
[301] İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir(Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri)*, 63.
[302] Düzgüner, "Tasavvuf ve Psikoloji Işığında Nefs Terbiyesi", 81.
[303] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 159.

ânı yaşamak, rasyonel zihni altüst eder; psikolojik ve fizyolojik kanunlara, akıl yürütmelerin tümüne meydan okur. Bu özgürlüğün tâ kendisidir. Artık bu durumda sâlikin kaybedecek bir şeyi yoktur, hiçbir kayıptan ıstırap duymaz. Hiçbir şeye sâhip olmakla zenginleşmez, hiçbir şeyi yitirmekle yoksullaşmaz.[304]

Bu makāmdaki nefs-i natıka tüm kemâl mertebelerine ulaştığı için adı nefs-i kâmile olmuştur. Bu makāmın seyri Allah ile (seyr billah)[305]olup âlemi çoklukta birlik, birlikte çokluk âlemidir. Mahalli "ahfâ"dır ki onun "hafî"ye nisbeti, canın bedene nisbeti gibidir. Hâli bekâ olup vâridi şimdiye kadar açıklanan nefsin bütün mertebelerinde görülen manalardır. Sıfatı ise bahsi geçen nefislerin övgüye layık sıfatlarıdır.[306]

Bu makām diğer tüm mertebelerin üstündedir, son makāmdır. Artık mâneviyat yolundaki tüm çabalar tamamlanmıştır. Artık mücâhede ve riyâzete gerek kalmamıştır. İtidal üzere devam etmek, yeterli olacaktır. Sâlik "Kahhar" ismi ile meşgul olmaya devam eder ve ibadetten hiçbir koşulda uzak durmaz. Her bir âzâsı kesinlikle Allah'a taat üzeredir. Tevbe istiğfar etmeyi alışkanlık edinmiştir. Tüm derdi Hakk'ı anlatmak, insanların Mevlâ'ya meyletmeleridir. Bütün insanları kucaklamıştır. Ruhu her zaman Rabb'ine dönüktür ve O'nun huzurunda olduğunu asla unutmaz.[307]

2.1.1.2. Ruhun Kemal Haritası: Letâif-i Ruhaniyye

Letâif, latife (ince, nazik, şeffaf şey) kelimesinin çağulu olup, tasavvuf ıstılahı olarak insanın hakikatini oluşturan katmanları ifade eder. Bunlara ruhun mertebeleri veya farklı boyutları da denebilir.[308]İnsanın maddî kalp ile alakası bulunan, ruh ve nefs gibi manevî varlığı için kullanılan, bir diğer deyişle kalbe bağlı bulunan duygulara

---

[304] Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", 203-204.

[305] Seyr billah sûfînin Allahü Teâlâ ile birlikte olması manasına gelmektedir. Tasavvuf eğitimi açısından bu sûfînin vahdette kesreti kesrette de vahdeti aynı esnada müşâhade etmesidir. Başka bir söylemle sûfînin cem' ve fark halini aynı anda idrak etmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Usta, Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu, 71-72.

[306] *Mârifetnâme*, III, 396-397.

[307] *Mârifetnâme*, III, 396-398.

[308] Osman Nuri Karadayı, "Ömer el-İspirî'nin Husûnul-Metâlib Adlı Risâlesinde Leâif ve Mâkamların Sembolik Anlatımı", *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Ârif Efendi Ve Ömer Efendi Sempozyumu(Tebliğler) 2-4 Mayıs 2014 Erzurum*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2014, 681-682.

verilen addır. "Latîf" esmâ-i hüsnâdandır. Bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın ismi olarak yedi yerde geçmektedir. Lütufkâr anlamına geldiği gibi, ince mana, cismi olmayan, gözle görülmeyen anlamına da gelir. Nitekim: "Gözler O'nu idrak edemez. O gözleri idrak eder. Latif'dir. Habîr'dir"[309] âyetindeki "latif" bu anlamda, gözle görülmeyen ama her şeyden haberdar olan anlamındadır. "latife" de aynı kökten olup gözle görülmeyen, bilhassa tasavvufî terminolojide cisimle alâkalı olmayan anlamı taşır.[310]

İnsan nefsi, ruh düzeyinde kemale erdiğinde, şühûd mahalli olan sır mertebesine ulaşır. Hakikatin kutsal alanından kaynaklanan içsel bilince akan özelliklerin keşfi, ruh tarafından idrak edlir. O, Allah'ın ilminin manevî tahakkuk alanıdır. İçsel bilinç, kalpten daha asil olan ruhtan daha ince bir anlayışa sahiptir. Aşığın içsel bilinci, içsel gözden bile gizli olan Allah'ın gizemini seyreder: Bu bâtınî gözlerden dahi gizlenmiştir ve yanlızca iç şuurun gözlerine görünür. O, Allah aracılığı ile Allah'ın sırrını aramaya başlar ve sonra içsel bilinçten en iç bilince geçer. Bazı sûfiler, içsel bilinci, aşk ve merhamet makāmında ruhun inceliği gibi, müşâhede makāmının manevî inceliklerinden biri olarak değerlendirirler. Diğerleri ise içsel bilincin temel ilkelerden biri olmadığını fakat manevî bir anlam olduğunu kabul ederler.[311]

Henry Corbin'in, tasavvuftaki âlem-i misâlden hareketle "Imaginal World" (Hayâlî Dünya) şeklindeki hoş benzetmesi, "Latif beden" (cism-i misâlî) fiziksel bedenle ruhu birbirine bağlayan maddesiz bir beden şeklindeki tanımlamaya kaynaklık etmektedir. Bu ifade, aradaki dünyayı veya madde ve ruh zihin arasındaki âlemi ifade eder. Bu da ruhsallaştırılmış nesne veya somutlaştırılmış ruh dünyasıdır. Bu dünya fikir formlarının veya düşünce imgelerinin hanesidir; çünkü her soyut düşünce bu dünyada somut sembolik bir şekil içinde varlık gösterirler. Mesela süt, bilgiye işarettir ve süt içmek, kişinin bilgisinin artmasının sembolüdür. Bu Descartes'in düşüneni ve onun uzantısı arasında durduğu için bu, düşüncelerin bir formu ve uzantısı olan bir dünya olduğu için- düşünce/madde ikilemi arasında köprü kurar ve maddi dünya ile aklı dünya arasındaki ikilemin paradoksal yönlerinden bizi kurtarır. Buna göre gizli beden bu hayâli dünyanın (aslında hayâli olmadığı muhakkak olan âlemin) bizzat bir parçasıdır.

---

309 En'âm, 6/103.
310 İsa Çelik, "Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye", *Mârife*, Sayı:2(2009), 84.
311 Nurbahş, *Sûfî Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi*, 165-165.

Bu, ruhlar âleminden (âlemu'l-ervah) somutlaşmıştır ve ruhu fiziksel bedenle birleştirmektedir. Normalde onun, kendisiyle birlikte bulunduğu fiziksel bedeninkinden bir formu vardır; fakat bu form, söz konusu olan şahsın içsel gerçekliğine bağlı olarak değişebilir. İnsanın bir ruha sahip olduğunu bilmekteyiz. Bu ruh, fiziksel bedenle ruhsal beden formu içerisinde birleşmiştir. [312]

Enfüsî seyirde ruhun tasfiyesini esas alan tarîkatlar ruhanî latîfeleri "letâif-i hamse", "letâif-i sitte" ya da "letâif-i sebʿa" olarak isimlendirmiş ve sistemleştirmişlerdir. Buna göre ruhun "kalb, ruh, hafî, ahfâ ve sır" olmak üzere beş dercesi vardır ki bunlar letâif-i hamse[313] ile isimlendirmişlerdir.[314]Nefs-i natıkanın (kalbin) künhü "ruh", ruhun künhü "sır", sırrın künhü "sırru's-sır", onun künhü "hafi", hafinin de künhü "ahfâ"dır. Bazı sûfîler zahirden batına doğoru, kalb (nefsi nâtıka), rûh, sır, sırru's-sır, hafi ve ahfâ diye sıraladıkları bu latifelerin tamamını "letâif-i sitte"(altı latife) olarak isimlendirmişlerdir.[315]Ahmed Sirhindi (ö. 1034/1624), Bahaeddin Nakşbend'in (ö. 791/1389); "Meşayıhtan herbirinin aynasında iki yön vardır. Bizim aynamız ise altı yönlüdür." şeklindeki ifadesini "Aynadan maksad ârifin kalbi, iki yön ruh ve nefs, altı yön ise letâlif-i sittedir. (kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ ve letâif-i nefs)" şekinde açıklamıştır.[316] Letâif-i sitteden nefsin dışarda bırakılmasıyla yapılan sınıflandırmaya letâif-i hamse (kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ), beden latifesinin dâhil edilmesiyle yapılan sınıflandırmaya da letâif-i seb'a (kalp, ruh, sır, hafî, ahfâ, letâif-i nefs ve letâif-i kül) ismi verilmiştir. Letâif-i sitte (altı latife) iç içe geçmiş halkalar şeklinde tahayyül edilebilir. Kalp, ruh, sır, hafi, ahfa ve letâif-i nefsten oluşan letâif-i sitte, insan ruhunun farklı mertebeleri ve boyutları olup bir içteki, dıştakine göre daha hassas ve yüksek seviyelidir.[317] İnsandaki bu ruhani latifeler insanı insan yapan, onun "eşref-i mahlûkat" olmasını sağlayan ve onun hakikatini oluşturan ilâhî bir cevherdir.[318]

---

[312] Bayman, *Lâ Mekâna Yolculuk*, 162.
[313] Beş latife anlamına gelmektedir. Nakşbendiye tarîkatına göre, insan ruhunun altı latifesi bulunmaktadır. Bunlaradan bir tanesi halk âlemine, beş tanesi emir âlemine aittir. Emir âleminde bulunan latifelere letâif-i hamse (beş latife) denir. Emr âleminin latifeleri halk âlemine ait latifeden daha latif ve daha şereflidir. Bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 229.
[314] Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, 104.
[315]Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi,* Ataç Yayınevi, İstanbul 2015, 132.
[316] Necdet Tosun, *Bahtieddin Nakşbeıd*, İnsan Yayınevi, İstanbul 2012, 309.
[317] Necdet Tosun, *İmam-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî, İnsan Yayınevi,* İstanbul 2009, 55.
[318]Osman Nuri Karadayı, "*Ömer el-İspirî'nin Husûnul-Metâlib Adlı Risâlesinde Letâif ve Mâkamların Sembolik Anlatımı",* 681.

İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'de insan ruhunun ilk geldiği yeri (mebde) ve son varacağı makāmı (mead) hususlarını bildirirken ruhun tasfiyesini esas alan letâif-i seb'a tasnifini ele almıştır. Allah'ın kendi zâtının sırlarını semâ-i ama'dan yeryüzüne indirdiği ve bunu sedef misali damlalarda gizlediğini ancak insan nefsinin karanlıkları sebebiyle önceden sahip oldukları itibar ve kemal sıfatlarını unuttuklarını bu yüzden hislerine yenilerek hayvanlık derecesine düştüklerini belirtir.[319]

İbrahim Hakkı Hazretleri sadece nefsin etvar-ı seb'asından değil kalbin etvar-ı seb'asından da bahseder. Kalbin etvâr-ı seb'asında ilk derece kişinin aklını kullanıp hakkı batıldan ayırdığı iman derecesidir. İkinci derece sadru'l-kalptir. Yani düşünce ehlinden göğsün açılması (inşirah-ı sadrın) zevkini yaşarsın. Üçüncü derecesi olan kalbin sevgisinde (hubbetü'l-kalp), üzüntü ve sevinçler unutup manevî âlemin isteklerine göre uçarsın. Dördüncü derece mühcetü'l-kalbtir (kalbin ruhu ve canı). Bu derecede Rahman'dan gelmekte olan cemalî sıfatların ilhamları ile nefisten gelmekte olan celali sıfatların ilhamlarını bulup firaset (sezgi gücü) ile aralarındaki farkı bilirsin. Beşinci derece şeğaftır. Bu derecede kişiyi Hakk'ın cezbesi alıp ve dünya sevgisinden tamamen geçirerek az gülersin. Altıncı derece fuâd'dır. Bu derecede Rahmandan kalbe gelen manalar hâsıl olup kişi nefsin vesveselerinden kurtularak cemale mazhar olursun. Yedinci derece süveydâdır. Kişi bu mertebeyi doğruluk ve sadakatle elde ederek sıddıklardan olursun.[320]

İbrahim Hakkı filozofların nefs-i nâtıkayı mücerred bir cevher olarak kabul ettiklerini bildirir. Nefs-i nâtıka "kalb", "gönül" olarak da adlandırıldığını bütün hareket ve davranışların buradan idare edildiği; şeriatin hükümlerini yerrine getirmekle yükümlü bir âlem olarak tanımlar. Bu cevherin dış görünüşünün ve bineğinin nefs-i şehvâniye, içinin ruh olduğuna işaret ederek; ruhun kühnü sır, sırrın kühnü sırrın sırrı, sırrın sırrının kühnü hafî, hafînin kühnünün de ahfâ olduğunu bildirir. Bir koltuk ya da sediri örnek göstererek onun çeşitli büyüklükte ki parçalarını kühnü kabul etmiş, odun parçalarının batînını ağaç, ağacın batînını dört unsur, dört unsurun kühnünün de "heyülâ-i ûla" (ilk madde) olduğunu belirtmiştir. Rabbâni işin letafetin son raddesindeki haline pek gizli anlamında ahfâ, bundan bir derece aşağıda yoğunlaştığı haline hafî, bunun bir derece altındaki haline sırrın sırrı, bunun da bir derece altında yoğunlaştığı

---

319 *Mârifetnâme*, III, 265.
320 Bkz. *Mârifetnâme*, II, 329-330.

haline sır, bundan birece aşağıda daha yoğunlaştığı haline ruh, bundan sonraki dereceye tenzil olarak yoğunlaşmasına kalp, nefs-i nâtıka, latife-î insaniye ve hakikat-i insan olarak dört isimle isimlendirildiğini anlatmaktadır. Ruhun âlem-i ekberde pek çok isimleri ve yansımaları olduğu gibi, küçük âlem olarak isimlendirilen insanda da pek çok isimleri ve yansımaları vardır. Büyük âlemdeki tecellileri akl-ı evvel, kalem-i a'lâ, levh-i mahfuz, hakîkat-ı Muhammediye, rûh-ı Muhammedî ve küllî nefistir. Rûhun küçük âlem olarak bahsedilen insandaki isim ve tezahürleri ise ahfâ, hafî, sırrın sırrı, sır, rûh, kalp, nefs-i nâtıka, latife-i insâniye ve insan bedenidir.[321] Tecellî olunan ahfâ, hafî, sırrın sırrı, sır, rûh, kalp, nefs-i nâtıka letâif-i Seb'a tasnifi içinde değerlendirilir. Bu tasnif içinde değerlendirmemizde daha öncede belirttiğimiz gibi kalbin, nefs-i nâtıka, latife-i insâniye ve insan bedeni(hakîkatı) isimleriylede adlandırılmış olması ve ilk yaratılan şeyin hakikat-i muhammediyye, akl-ı külli, kalem-i a'la gibi isimlere sahip külli ruh olması vardır. Ayrıca İbrahim Hakkı Hazretleri ruhu soyuttan somuta tasnif etmiştir.

Gelişimsel bir ruh modeli kabul tasavvufa göre ruhun mineral, bitkisel, hayvansal, kişisel, insanî, sır ve sırların sırrı gibi görünümleri ya da boyutları vardır. Her insan, ruhun bu boyutlarına bağlı olarak çeşitli bilinç düzeylerine sahiptir. Tasavvufun amacı bunların hepsinin denge ve uyum içinde çalışmasını sağlamaktır.[322]

Bu ön bilginin ardından letâif-i ruhâniyenin ayrıntılarına bakabiliriz.

2.1.1.2.1. Kalp

Arapça, çevirme, döndürme, değiştirme manasındadır. Tasavvûfi anlamda ilâhî hitabın mahalli ve muhatabı, mârifet ve irfan denilen tasavvufi bilginin kaynağı keşf ve ilham mahalli, ilâhî genişlik mahalli; Allah'ın evi, yere ve göğe sığmayan Allah'ın içine sığdığı yer. Tecelli aynası ilâhî isim ve sıfatların en mükemmel şekilde tecelli ettiği yer anlamına gelir.[323]

Kalp, iç ve öz demektir. Kavram olarak iki manada kullanılır. Birincisi, sol memenin altında çam kozalağına benzeyen et parçası (kalb-i sanevberî). Bu et parçası

---

[321] *Mârifetnâme*, III, 269-270.
[322] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 110-111.
[323] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 205.

ruhun madeni ve kaynağı olarak kabul edilir. İkincisi, Rabbânî ve rûhânî bir latifedir, Cismanî olan kalb-i sanevberi ile ilgisi vardır. İbn Arabî'nin ifadesiyle "Nefs-i nâtıka ile ruh arasında yer alan nûrânî bir cevherdir. İçi ruh, bineği de nefs-i hayvânîdir." Kur'ân'daki: "Gerçek şudur ki, kör olan gözler değil, göğüslerdeki kalplerdir."[324]; "Onların kalplerinde hastalık var."[325] âyetlerinde geçen kalb tabiri de bunu ifade etmektedir.[326]

Kalp, nefs ve ruh tasavvufun temel kavramalarındandır. Kayanağını Kur'an'dan alan tasavvuf psikolojisi en alta nefsi, sonra kalbi ve en sona da ruhu koyarak tedrici bir sıralama yapar.[327] Sûfî algı kalbi nefisle ruh arasında latif bir organ olarak betimler ve bu nedenle ruhla bağlantı kurabilecek bir kabiliyeti olduğunu ifade eder. Kalp, bu özelliğinden dolavı iyi veya kötü her türlü arzu ve isteklerin karara bağlandığı yerdir. Mârifetin yani kişinin bireysel olarak gerçekleştirdiği yaşam biçiminin yeri olarak kabul edilen kalp, manevî kimlik gelişiminin mekânı olma özelliği taşır.[328]

İbrahim Hakkı şehvânî nefsi, yoğun olduğu için insan ruhunun bir cihetinde, aynanın arka yüzüne çekilen kesif madde olarak değerlendirmiş, o yoğunluğun oraya çekilmesiyle diğer yüzeyde bazı cisimlerin ancak görünebileceğini ve bu sebeple de insan kalbini azaların en şereflisi, eşyanın en muazzamı, ilâhî sıfatlarını ve isimlerin tecelli merkezi olarak nitelemiştir. Gönlün şehâdet âlemine yönelip gayb âlemini, Hakk'ın her şeyden münezzeh olduğunu bütünüyle unuttuğunda, kendinde bulunan yüce özelliklerden perdelenip hayvanlar gibi olduğunu; gönlün tamamen gayb âlemine yönelip şehâdet âlemini bütünüyle unuttuğunda, kendisine bulaşan süflî özelliklerden bütünüyle uzaklaşarak melek sıfatlı olacağını anlatmaktadır. Gönlün iki ailemden birine yöneldiğinde diğerinden habersiz kalmaması durumunda, o gönül sahibinin insan-ı kâmil olduğunu bildirir.[329] İbrahim Hakkı'ya göre "İnsan kalbinin yüceliği ve lezzeti, Allah'ı tanıması iledir."[330] İbrahim Hakkı'nın kalp kavramıyla ilgili bu açıklamaları, kalbin beden ve ruhtan oluşan insanın her iki yönüne de açık olması ve böylece tabiata

---

[324] Hacc, 22/46.
[325] Bakara, 2/10.
[326] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 306.
[327] Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 85.
[328] İbrahim Işıtan, *Sûfî Psikolojisi Sülemi'ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü*, Divan Kitap, İstanbul 2014, 73.
[329] *Mârifetnâme*, II, 272.
[330] *Mârifetnâme*, I, 343.

ve fıtrata uygun tutum ve davranışlar sergileyen olgun insan tipinin gerçekleşmesi anlayışını ortaya koymaktadır. Kalple ilgili bu tarz algı, sûfi psikolojisinin temel prensibidir. Ruh ile nefis, bilinçdışının en üst seviyesi olan kalbi ele geçirmek için savaş halindedirler. Kalp, bu savaşta gâlip tarafın özelliklerini alır ve kişiliğe yansıtır. Bu nedenle, kalbin uyanıklığından veya körlüğünden sıklıkla bahsedilir. Kalp erdem sahibi olmakla, tefekkürle ve yaratıcıyı anmakla uyanır, keskinleşir. Duygusal çatışmalar, kaygılar, tasalar ve nevrozun bütün biçimleri, yeni bir bilişsel yönelimle giderilir.[331]

Bir yüzü manevîyata, diğer yüzü de vücuda dönük olan kalp bedeni ve semavi alanları içerir ve ruhtan aldığı ilahî inayeti dağıtır. Güneşin yaydığı ışığın evi aydınlatması ve etkisi altına alması gibi kalp de ruhtan ruhtan inayetle insanı her yönden aydınlatır. Kalp temizlenmeye başladığında, ruhun özelliklerinin inşa edildiği bir yer olarak hizmet eder. O gelişme, saflaşma ve Allah'a yönelme ile gelir. Kalp, arzuları sağlıklı olduğunda temizdir; arzuları sağlıksız ve gereksiz olduğunda kirlidir. Sûfi yaklaşım, dünyadan, nefsten kopma ve Allah'ı hatırdan çıkarmama yoluyla kalbi temizlemek için çaba harcamaya dayanır. Mürit, kalbin temizlenmesi hususunda, dışsal formlardan kopma ve içsel bağlantılar kurmada, kapasitesine göre başarılı olur. Zikir ve olumlu düşünce vasıtasıyla nefsin isteklerinden kurtulabilen kalp, zikri özümsediği zaman sertlik ve acımasızlığı gider, yerine şefkat, duyarlılık, sevecenlik, uysallık ve yumuşaklık gelir. Vücut, kötü özelliklerin kışkırtma ve kötülüklerin karmaşasından kurtulmaya başladığında, kalbin aynası maddi tabiatın paslanma ve çürümelerinden arındırıldığında, anlaşılmazlığın büyüleyici binasına girer ve birliğin güzelliğinin güneşin doğum yeri olmaya başlar. Bu noktadan itibaren kalp aşk tarafından yönetilir ve akıl kalbin koruyucusu olur. Kalp, kesinlik, samimiyet, Allah'a güven, cömertlik, mertlik, cesaret, hicap, yüreklilik, anlayış ve şükretmenin çeşitliliği ile süslenir. Allah'ın sıfatlarının gösteri yeri olmaya başlar ve ideal işlevini yerine getirir. Tüm bunlardan anlaşılmaktadır ki kalp, insanın denge merkezi olarak görev yapmaktadır.[332]

---

[331] İbrahim Işıtan, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 193-194.
[332] Kayıklık, Tasavvuf Psikolojisi, 90-92.

2.1.1.2.2. Ruh

Arapçada can, nefs, Cebrail anlamlarına gelen ruh tasavvufta, mücerret insan latifesi, insandaki bilen ve idrak eden latife olup emr âleminden inmiş, insandaki hayvânî ruha(cana) binmiş künhünü idrak mümkün olmayan latifedir.[333]

İbrahim Hakkı insan ruhunun pek çok âlemlerden gelip gittiğini (seyr u sefer) beden âlemine gelip onda kemâl ve mârifet bulduğunu bildirir. İnsânî ruhun cisimler âlemine gelmeden önce ruhlar âleminde olduğunu ve ruhlar âlemine gelmeden önce "âlem-i amâ"[334] da olduğunu belirtmektedir. İnsânî ruhun manalar âleminden melekût(ruhlar) âlemine geldiğini oradan mülk âlemine geldiğini anlatmaktadır. İnsânî ruhların hepsinin değerli olduğunu Allah'a âşinâ iken yüce âlemden bu değersiz âleme indiğini; bu değersiz âlemden ancak kemâle ererek kendi makāmlarına yahut daha üst makāmlara erişebileceklerine işaret etmektedir. Bu âlemde peygamber yoluna girerek kemâl kazananların varacağı yeri yine yüce âlem olarak göstermektedir. Ruhların beden âlemine gelmesiyle insan cinsinin üç sınıfa ayrıldığını: Birinci sınıfın bu âleme niçin geldiğini bilmediğini yeme içme, uyku ve cinselliği (basit üç put) kendine iş edindiğini; ikinci sınıfın bu değersiz âleme geliş sebebini kemâle ermek olarak göstermekte ve bu sınıfında nefsini sevme, çoluk çocuk sevgisi, mal mülk sevgisi ve makām mevki sevgisi (dört hususî put) ile dolu olduğunu ancak eski makāmlarına dönebileceklerini; üçüncü sınıfın bu değersiz âleme kemâl elde etmek için geldiğini yukarıda adı geçen yedi putu kırıp atarak kemâle ereceklerini bildirmektedir.[335]

İbrahim Hakkı ruhun düşüş hallerini, yükselişini ve kemâlini yedi aşama ile belirtmiştir. İnsânî ruh olan Rabbanî işin, en yüce âlemden (a'lâ-yı illiyyîn-i amâ) bu aşağıların en aşağısı bedene indiği için Rahmân'ın yakınlık meclisinde iken, nefis ve şeytanın yakını ve hayvanların hem cinsi olduğuna işaret etmiştir. İnsanın öce hayvan mertebesinden, sonra sırasıyla yırtıcı hayvan mertebesinden, şeytanlar mertebesinden, melekler mertebesinden, nefsâniyet mertebesinden geçmedikçe insaniyet mertebesine

---

333 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 298.

334 Âlem-i amâ manalar âlemine kinayedir ki Hakk'ı zamanla mukayyet olmayan ilmindeki (ilm-i ezelî) suretlerinden ibarettir. Tasavvufta ehadiyet mertebesidir. Bu mertebede ululuk (celâl) perdesinde bulunan Allah'ı ondan başkası ne bilir ne de tanır. *Mârifetnâme*, II, 350.

335 *Mârifetnâme*, II, 349-354.

ulaşamayacağı ve fenâ ile kendinden geçmedikçe de izâfi ruhla bâki olamayacağını belirtir.[336]

2.1.1.2.3. Sır

Arapça gizem, esrar anlamına gelen sır, tasavvufî bir terim olarak; mana itibariyele mevcut var olan var-yok arası kapalılık, Hakk'ın gaib hale getirip halka bildirmediği şey, ruh gibi insan bedenine tevdi edilen bir latife manalarına gelmektedir.[337]

İbrahim Hakkı Hazretleri müşâhadenin mücâdehenin neticesi olarak nitelemekte ve müşâhadeyi; gaybın hallerinden kalbin haberdar olması, fenâsıyla eşyayı görmek, eşyada tecelli eden sıfatlarda sıfatların sahibini görmek, basiret gözünün hakikatin inceliklerine nüfuz etmesi, cebbar olan Allah'ın nurlu sırlarının mütealasıyla gaybın gizli âlemlerinde keşifler yapmak olarak tanımlar. Hakk'ın sırrında müşâhede eden aşığın kalbini masivadan tamamen temizlediğini ve onun gönlünde sadece Mevlâ'nın aşkının olacağını bildirir.[338]

İbrahim Hakkı letâif-i ruhaniyyeyi letâif-i seb'a şeklinde tasnif etmiş ve ruhun bâtınını sır olarak tanımlar. Bir nesnenin bâtınını ise onun hakikatı ve maddesi olarak değerlendirir. " De ki, ruh Rabb'imin emrindendir."[339]âyetiyle Rabbânî emir olduğu duyurulan ruhun kühnünü Hakk'ın ancak kendi nefsini bilen hâvvassa duyurduğunu belirtir.[340]

Sır ruh Allah'ı hatırlamanın bir parçasıdır. İçsel kalpte yerleşen sır ruh ya da içsel bilinç, nereden geldiğini ve nereye gittiğini bilen birinin ruhudur. İnsan nefsi, ruh düzeyinde olgunlaştığı zaman, düşünsel bakış açısının mekânını oluşturan içsel bilincine (sır) ulaşır. Hakikatin kutsal alanından kaynaklanan içsel bilince akan özelliklerin keşfi, ruh tarafından idrak edilir. O Allah'ın ilminin manevî anlamların alanıdır.[341]

---

[336] *Mârifetnâme*, II, 355.
[337] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 317.
[338] *Mârifetnâme*, III, 218-219.
[339] İsrâ, 17/85.
[340] *Mârifetnâme*, III, 218-219.
[341] Nurbahş, *Sûfi Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi*, 165.

2.1.1.2.4. Sırru's-sır

Sırrın sırrı Allah'a mahsustur. Ehediyetin icmalinde hakikatleri tafsili olarak bilmektir.[342] Sırların sırrı mutlak aşkındır. Zaman ve mekândan münezzeh olanı içerir.[343]

Erzurumlu İbrahim Hakkı sırrın bâtınını sırrın sırrı olarak tanımlamaktadır.[344] Nefs-i râziyenin de yeri olarak değerlendirir. "Ey huzura ermiş nefis! Sen O'ndan hoşnut, O senden razı olarak Rabb'ine dön."[345]kelâmıyla işaret edilen nefs-i râziyenin sıfatlarına bakıldığında: bilmediği ve şüphelendiği şeyleri öğrenip iyiye ve doğruya göre hareket etme (verâ'), Allah'a samimiyet (hulûs), muhabbet, üns, huzur, keramet, masivâyı unutmak, tam bir teslimiyet ve rızâ halinde olmak görülmektedir ki bu bize bunun ancak kulun beşeri sıfatlarından arınarak bekâya ulaşacağını gösterir. Sırrın sırrı yalnız Allah'a mahsus olduğundan sâlik ancak seyr fillâhta buna ulaşabilir.

Manevî gelişim ve anlama kapasitesi sınırsız olan insan için, sırrın sırrından sonra hafî ve ahfâ gibi daha iç alanlar bulunmaktadır.[346]

2.1.1.2.5. Hâfi

Arapça, gizli olana hafî denilir. Tehânevî bunu, mahiyeti gizli olması nedeniyle ruhu, hafî olarak tanımlamıştır.[347]Bu latîfenin hafî adını alması, hakikatinin âriflere ve başkalarına gizli kalması sebebiyledir.[348]

İbrahim Hakkı sırrın sırrının bâtınını hâfi olarak tanımlamaktadır.[349] Nefs-i marziyyeninde mahalli olarak belirtir. Bu makāmda bulunan kâmilin seyri Allah'tandır (seyr anillah). Yani muhtaç olduğu ilimleri Allah'tan alıp gayb âleminden şehadet

---

[342] Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü,* 420.
[343] Frager, *Kalp, Nefs ve Ruh*, 121.
[344] *Mârifetnâme*, III, 269.
[345] Fecr, 89/27-28.
[346] Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi,* 110.
[347] Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri sözlüğü*, Anka Yayınevi, İstanbul 2005, 97.
[348] İsa Çelik, "Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye", 99.
[349] *Mârifetnâme*, III, 269.

âlemine Allah'ın iziniyle döner ve kendisine bağışlanan mârifetten halkı faydalandırır. Bu kâmilin hayreti makbul bir haslettir ki huzur makāmıdır.[350]

2.1.1.2.6. Ahfâ

Lügatte, gizlinin de gizlisi, en gizli, saklı olan, sırr manasına gelir.[351] Ahfâ, Peygamberimizin (s.a.v) kademi altındadır. Ahfâ lâtîfesinde yok olma hâli, kalp, ruh, sırr ve hafî lâtîfelerinde ve şân-ı ilâhî mertebesiyle gerçekleşir. Bu makāma ulaşan sâlik, Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanır. Çekilen esmânın ruhâniyeti ile ahfâ lâtîfesi de harekete geçer.[352]

En iç bilinç, yani ahfâ, insanın ruhsal yolculuğunun olgunluk noktasıdır. Bu noktada ârif, Allah'ı Allah aracılığıyla görür ve bu yanlnızca Allah'ın ilmindedir. O, tevhid denizidir. Artık tüm damlalar bir araya gelir ve tek bir damla diye bir şey kalmayabilir. Bu okyanusa dalan Hallac şöyle diyordu: "Ene'l-Hak". Burada benlikten ve benlik bilincinden hiçbir eser yoktur. Her şey O, O'ndan ve O'nun içindir.[353]

İbrahim Hakkı hâfinin bâtınını ahfâ olarak tanımlamaktadır.[354] İbrahim Hakkı'ya göre ruh denilen cevher Allah'ın yaratıp vücûda getirdiği varlıkların hepsinden öncedir. En büyük sırdır. Bunun tenezzül etmeye başladığı mertemelerin ilki olan ahfa'l-hafîdir. Rabbânî işin letafetin son raddesinde bulunduğuğu hali ahfâdır.[355]

2.1.1.2.7. Küllî Nefs

Evrensel nefs; âlemin canı, kâinatın ruhu anlamlarına gelir. Âlem bir insan gibi kabul edilir ve onun da bir canı olduğuna inanılır. Buna Hakikat-i Muhammediye de denilir.[356] Hakikat-i Muhammediye bütün güzel isimleri kendinde barındıran ve bulunduran ilk taayyünle birlikte olan zat. Zat, ism-i azam. Her şey bu hakikatten ve bu hakikat için yaratılmıştır.[357]

---

350 *Mârifetnâme*, III, 388.
351 Serdar Muratçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınevi, İstanbul 1995, 239.
352 Çelik, "Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye", 102.
353 Nurbahş, *Sûfi Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi*, 171.
354 *Mârifetnâme*, III, 269.
355 *Mârifetnâme*, III, 270.
356 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 275.
357 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 153.

İbrahim Hakkı Hazretlerine göre ilk yaratılan şey Hakikat-i Muhammediyye, akl-ı külli, kalem-i a'lâ, küllî nefs, levh-imahfûz[358] gibi isimlere sahip külli ruhtur. Küllî ruh, tenezzül ederek ahfa, hafi, sırrın sırrı, sır, ruh ve kalbe düşer.[359] "O sizi bir tek nefisten yarattı."[360] âyeti kerîmesi küçük âlem olarak tabir olunan insandaki isim ve yansımalarını delillendirmektedir.

Ruh cevherinin bu yolculuğu önce Hak'tan zuhûru itibariyle başlar; akl-ı külli, ilk yaratılan şey hakikat-i muhammediyye, kalem-i a'la gibi isimlerle anılan külli ruhtur. Ruh, tenezzül ederek ahfa, hafi, sırrın sırrı, sır, ruh ve kalbe düşer. Kalbin bedenle taallukundan kurtulup yeniden külli nefs seviyesine yükselmesine sülûk denir. Dolayısıyla etvâr-ı seb'a nefsin hem bu dünyaya inişi hem de Hakk'a doğru yükselişinin adıdır ki buna nüzul ve uruç kavsi denir. Her bir nefs kendine mahsus bu kavsi çizdiğinde kemâlini bulmuş demektir.[361]

İbrahim Hakkı rûh-ı a'zamın (en büyük ruh) ahfâ mertebesinden kalp makāmına indiğini, insan bedenine yerleşip onun işlerinin işleyişini üstlendiğini ve onun bedenle olan irtibatının, aşığın sevgilisine olan bağlılığı derecesinde olduğunu belirtir. Rûh-ı a'zamın şehvânî nefisle birleştiğinde bedenin işelerini yönetebildiğini ve nefs-i natıka yâda kalb adının verildiğini bildirir. Öyleyse kalbin iki yönü bulunur. Biri görülenler âlemine gider, diğer yönü ise gayb âlemine doğru gider. Şehvânî nefsin yoğun olduğunu bunun bir aynanın kesif yüzü gibi gayb âlemini perdelediğini bu yüzden ancak cilalanırsa bu âlemin görülebileceğini belirtir.[362]

İnsan nefsi, kalbin manevî alanından çıkıp daha yüksek bir alana geçtiği zaman ruhtan sözedebiliriz. İnsan kalbi vahdet ve kesret arasında uzanan bir alandır. O, nefs ve arzuların askerlerinin tahakkümü altına girerse kalp yağmalanıp esir düşer. Birliğin ruhunu destekleyen aşkın askeri, nefsin etkilerini kalpten kaldırırsa ruhun etkisi altında

---

358 Dört türlü levh vardır: Akl-ı evvel levhi, mahv ve ispattan evvelki kaza (takdir) levhidir. Levh-i mahfuz, birinci levhte küllî olan hususların ayrıntılı hale getirildiği ve sebeplerine bağlandığı küllî nefs-i natıka levhidir; buna kader levhi de denir. Detaylı bilgi için bkz. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 229.
359 *Mârifetnâme*, III, 270.
360 Nisâ, 4/1.
361 Ceyhan, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Etvâr-ı Seb'a (Nefsin Yedi Mertebesi)", 269.
362 *Mârifetnâme*, III, 272-273.

kalır. Bu durumda, sûfinin nefsi, tevhid âlemine intisaplı hale gelir ve kesret dünyasından uzaklaşır.[363]

Seyr u sülûk Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevî ve ruhi yolculuktur. Sâir ve sâlik (ehl-i sülûk) denilen yolcu (müsafir), nefsindeki kötü huylardan arındığı ve iyi huylar edindiği ölçüde bu yolculukta mesafe almaktadır. Seyr u sülûkun gayesi kişisel arzu ve isteklerini yok edip tam anlamıyla kendisini ilâhî iradenin hâkimiyeti altına sokması bu suretle diğer insanlara rehberlik yapmasına imkân veren kâmil insan[364] mertebesine yükselmesidir. Bir müridin seyr ve sülûkunu tamamlaması bu ehliyeti kazanması anlamına gelmektedir.[365] Sâlik kişisel arzu ve isteklerine karşı nefsi ile mücadelesinde galip geldiği oranda Hakk'a yaklaşacaktır.

Bu manevî yolculuğa talip olan sâlikden normal bir insanın zevk aldığı özgürlüklerin kendi iradeleri ile kısıtlanması, bazı hayati ihtiyaçlarında tedrici olarak azaltılması istenmektedir. Bu isteklerin gayesi vücûdun sürekli olarak zayıflamasına ve çökmesine yol açmak olmadığı, bu temel buyrukların ruh ve beden tarafından taşınabilir mahiyette olup olmadığı tartışılmakta ve pek çok hallerde mutasavvıfların bu soruya verdikleri cevap –evet (taşınabilir)- olmaktadır. Bu soruya verdikleri cevap evettir fakat bütün halleri için ise bu hayır olmaktadır. Girişe ait bu kurallar bilincin belirli konularda bir noktada odaklanmasını da gerektirmektedir. Bu ise sâlik için karşılaşacağı en büyük problemlerden birisidir.[366] Sâlik bu manevî yolculuk boyunca sabırla yolda ilerlerse mârifetullaha ulaşır.

Etvâr-ı seb'a konusunda Erzurumlu İbrahim Hazretlerinin dikkat çektiği en önemli husus, Hakk'a vuslat yolunda bir kâmil mürşide intisabın zorunluluğudur.[367] Sülûkun ilk ve belki de biricik şartı mürşide teslim olmaktır. Mürşidsiz sülûk mümkün değildir. Şeriat hükümleri, emirler-yasaklar bu işin genel çizgilerini, asgarî

---

[363] Nurbahş, *Sûfi Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi*, 157.

[364] İbrahim Hakkı eserlerinde insan-ı kâmil konusuna temas etmiş ve bu hususta müstakil bir eser olan "*İnsaniyyet-i Kâmile*" isimli on yedi bölümden oluşan bir risalede kaleme almıştır. Bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil*, Sadeleştiren: İ. Turgut Ulusoy, Hisar Yayınevi, İstanbul 1977.

[365] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 316.

[366] Altıntaş, *Marifetname'de Tasavvuf*, 59.

[367] Ceyhan, *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, 267-268.

müştereklerini verir. Mürşid bu asgarî müşterekler üzerine oturttuğu disiplini sayesinde ferdin sübjektif dünyasını aydınlatır ve onu yüceltir.[368]

İbrahim Hakkı tövbe makāmının sülûk için vaz geçilmez olduğunu belirtmektedir. Hatta bunun vacip olduğu yönünde ümmetin ittifak ettiğini de belirtmektedir. İnsanın kendisine insaf ve şefkatle baktığında tövbeye olan ihtiyacının yeme içmeden daha fazla olduğunu göreceğini söylemektedir.[369] Çünkü tövbe, sâlikin geçmiş hayatı ile tüm bağlarını koparmasını sağlamaktadır. Kişi geçmişi ile vedalaşabildiği ölçüde bu günü ve geleceğini yaşamaktadır.

Sülemî, tövbenin istenilen manevî gelişim sürecine katkısının tam olabilmesi için, sûfîlerin tövbeye iki anlam verdiklerini belirtmektedir. Birinci anlayış tövbeyi "Günahını unutmamandır." diye algılarken, diğeride "Günahını hiç hatırlamamandır." şeklinde değerlendirmektedir.[370] "Günahını hiç hatırlamaman" anlayışı sâlikin geçmişi silerek zihin ve şuurunu berraklaştırması görüşüne pararlel olmakla beraber kişiyede içsel bir motivasyon kayanağıdır. Günlük hayatımızda motivasyona duyduğumuz ihtiyacıda düşünürsek, İbrahim Hakkı'nın tövbeye olan ihtiyacın yeme içmeden daha fazla olduğunu söylemesi isabetli bir tesbittir.

İbrahim Hakkı nefsi kötülüklerden temizlemenin kalbi iyi huylarla süslemenin bizzât kemâle ermek olduğunu belirtmektedir. Mukarrebun yoluna girmeyi isteyen sâlik her şeyden önce bütün kötü huyların aslı olan kibir ve bencilliği kalbinden söküp atmalıdır. İşte bu erdirici bir sülûk devresine girmek için geçmişi ve geçmişe ait değer hükümlerini paranteze almayı işaret etmektedir. Sâlik geçmişinde ne olduğunu unutarak gerekirse dilencilik, satıcılık hatta temizlikçilik yapmak suretiyle kibri kalbinden söküp atmakla meşgul olamalıdır.[371]

İbrahim Hakkı Hazretleri bütün kötü sıfatların kaynağı, fitne ve fesadın anası hükmünde gördüğü kibrin (büyüklenme) ve bencilliğin (enâniyet) sebeplerini yedi madde ile sıralamaktadır: [372]

---

368 Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 92.
369 *Mârifetnâme*, III, 275-276.
370 Işıtan, *Sûfî Psikolojisi Sülemi'ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü*, 99.
371 *Mârifetnâme*, III, 284-285.
372 *Mârifetnâme*, III, 285-287.

• İlim: İlmin derecesinin Allah katında ve insanlar nazarında kıymetli olduğunu bu yüzden bütün sebeplerin üstünde ve ilacınında hepsinden zor olduğunu belirtmektedir. İlmin insanın gurur ve kibre sevk etmemesi için iki yol belirtmektedir. Bunlanda ilki kişinin illmini iyi niyetle okuduktan sonra ücretsiz yalnızca Allah rızâsı için anlatıp yaymasıdır. İkincisi âlimin niyetinin düzgün olup ilmiyle amel ederse bilgisi ona huşu ve huzur vermektedir. Âlim tevazuya erince nebilerle evliyânın yolunca gitmektedir.

• İbadet: Kişinin ibadetleri ile günahkârlara (fasıklara)karşı kibirlendiğini bunun ise ancak cahilliğinden kaynaklandığını belirtmektedir. Bundan kurtulmanın çaresini ibadeti düzgün bir niyet üzere gizli ve açık riyadan ve diğer müfsidlerden uzak durmak olarak işaret etmektedir.

• Güzellikle Övünmek: Kadınlar arasında daha yaygın olan bu övünmenin bir hayalden ibaret olduğunu, güzelikle övünmenin ancak bilgisizlikten kaynaklandığını belirtmektedir.

• Güç ve Kuvvet: bazı hayvanların güç kuvet bakımından insanlardan üstün olduğunu belirterek bununla kibirlenmenin tamamen cehalet olduğunu belirtmektedir.

• Mal ve Servet Tutkusu: Dünya menfaatiyle zevk alıp meşgul olup kibirlenmenin en büyük cehalet örneği olduğunu belirtmektedir.

• Çoluk çocuk, Akraba ve Hizmetçilerin Çokluğu: İnsanın makām sahiplerine, ilim adamlarına ve üst düzey yöneticilere yakın olmakla övünmesi olarak belirtmektedir. İnsanın kendine ait olmayan şeylerle övünmesinin onu kibire götüren sebeplerin en çirkini olarak göstermektedir.

İbrahim Hakkı, kemâle ermek isteyen sâlikin ana sermayesinin, nefsini herkesten hakir görüp tevazü sahibi olmak olduğunu belirterek sâlikin kalbin kibri söküp atması gerktiğini belirtmektedir.[373]

İbrahim Hakkı nefs ile ruh arasında fark görmemekle birlikte insandaki soyut cevherin bedene yönelik yüzüne yani zahirine nefs, batınına yönelik yüzüne ruh der.[374] Nefs ve ruhu sıfat olarak değerlendirdiğimizde beşeri sıfatları ortadan kaldırmanın insana hizmet etmekten uzak olacağını bilmemiz gerekmektedir. Burada aslolan sıfatları

---

[373] *Mârifetnâme*, III, 288.
[374] Ceyhan, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Etvâr-ı Seb'a (Nefsin Yedi Mertebesi)", 268.

yok etmek değil ıslah etmektir. "Sonra onların izleri üzerinde ard arda peygamberlerimizi gönderdik; (O peygamberlerin) ardından da Meryemoğlu İsâ'yı gönderdik; ona İncil'i verdik ve ona tabi' olanların kalblerinde bir şefkat ve merhamet kıldık. Bir de (kendilerinin)ortaya çıkardıkları ruhbâniyet ki, onu üzerlerine farz kılmamıştık, sadece Allah'ın rızâsını kazanmak için (kendileri yaptılar); fakat ona (da) hakkıyla tabi' olarak riâyet etmediler. Artık onlardan iman edenlere mükâfatlarını verdik. Fakat onlardan çoğu (yoldan çıkmış) fasık kimselerdir."[375] Âyet-i Kerîmesi de bize ruhbaniyeti tavsiye etmemektedir. Çünkü ruhbaniyet ibadet için dünya lezzetlerini terk edip insalardan uzaklaşmak, nefse boyun eğmemekte aşırılık göstermektir. Oysa dinimiz itidâl üzerine olmamızı istemektedir. Sünnete uygun tasavvuf anlayışı da bunu gerektirmektedir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri insani nefsin "isti'dadı" miktarınca Hakk'ı bilme sürecini yedi aşamalı addeder. Buna tasavvuf edebiyatında etvâr-ı seb'a denir. Yani nefsin yedi tavrı ve mertebesi. Etvâr-ı seb'a Halvetiyye gibi nefsanî yani nefsin yükselişi temelli tarîkatlarda kullanılan bir tabirdir. Nakşbendiyye gibi ruhani yani ruhun yükselişi temelli tarîkatlarda ise letâif-i hamse veya letâif-i seb'a denir. İbrahim Hakkı'ya göre etvâr-ı seb'a ile letâif-i hamse aynı madalyonun iki yüzü gibi birbirine paralel aşamalar olup sadece vecih farklılığı vardır.[376]

İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'de nefsin etvâr-ı seb'asını (yedi tavrını) şöyle özetlemiştir:

1. Emmâre: Eğer bu nefs-i natıka, o hayvani nefse itaatla boyun eğip ona her halde arkadaşlık edip uygunluk gösterip onun hükmüne girerse nefs-i emmâre derler.
2. Levvâme: Şâyet dini sorumlulukları yerine getirmeye devam ederek Hakk'a tabi olur, fakat onda henüz hayvani arzulara yönelik bir meyil kalırsa ona nefs-i levvâme denir.

---

375 Hadîd, 57/27.

376 İmam-ı Rabbânî'nin öne çıkardığı latîfe kavramının sûfîler arasında yaygınlaşması ile birlikte tasavvuf eğitimi yöntemleri iki kısımda mütalaa edilmiştir. Bunlardan ilki "nefsânî yol (tarîk-i nefsâniye)" ikincisi ise "rûhânî yol (tarîk-i rûhâniye)" olarak isimlendirilir. Nefsânî yol sûfînin mücâhade ve riyazetler ile nefsini terbiye etmesidir. Bu yöntemi benimseyen sûfîler "Etvâr-ı Seb'a" olarak isimlendirdikleri insan benliğinin (nefsinin) yedi mertebesinden geçerek Hakk Teâlâ'ya vâsıl olmayı hedeflemektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Usta, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu,* 47-50.

3. Mülhime: Eğer bu meyil kendisinde gidip şehvânî nefisle mücadelede kuvvet bulduysa, kendi âlemine fazlaca meyledip ilâhî ilhamları almaya kabiliyyetli olduysa ona nefs-i mülhime denir.
4. Mutmainne: Eğer şehvânî nefsin hükmünden çıkıp kulluk makāmına ulaştıysa ve vesveseleri sakinleşip şehvetlerini tamamen aklından çıkardıysa ona nefs-i mutmainne derler.
5. Râziye: Eğer bu metrebeden de yükselerek makāmları gözden çıkarır ve bütün isteklerinden geçerek fani olursa ona nefs-i râziye derler.
6. Marziyye: Eğer bu olgunluk derecesini bulup Allah katında makbul bir kul ve insanlar nazarında gönüllerin sevgilisi bir insan olduysa ona nefs-i merziyye derler.
7. Kâmile: Eğer bütün kemal sıfatlarla muttasıf olup insanları kemale erdirmek üzere halkın arasına katılmakla emr olunduysa ona nefs-i kâmile derler. [377]

Bütün bunlar göstermektedir ki, nefsi, kalbi ve ruhu tam bir terbiyeden geçirmeden vahyin lafzı anlamlarında dolaşmak, kabuktan öze geçmemek; bal kavanozunu dışardan yalayarak tat almaya uğraşmak ya da bir sarayı sadece uzaklardan seyrederek içini anlamaya çalışmak ve onda yaşadığını sanmak gibi bir durumdur.[378]

Bu genel değerlendirmelerden sonra İbrahim Hakkı Hazretleri'nin sâliklerin manevî takâmül süreçleriyle ilgili görüşlerini inceleyebiliriz.

2.1. İRFAN YOLUNUN RÜKÜNLERİ (ERKÂN-I TARÎK-I İRFÂN)

İbrahim Hakkı hazretlerine göre benliğin arındırılmasına yönelik eğitimin birbirini tamamlayan iki yolu vardır. Bunlardan biri, riyazet ve mücahede yoluyla insanın nefsanî ve şehevî arzularını kontrol altına alarak, nefsi terbiye etmek suretiyle, kalbi beşerî ve dünyevî ihtiraslardan kurtarıp Allah'a yönelmesini sağlamaktır. Tasavvuf erbabı bu terbiye yoluna "riyazet ve mücahede yolu" adını verir. İbrahim Hakkı bu yolun "Erkân-ı tarîk-ı irfân" (irfan yolunun rükünleri) diye tabir ettiği şu altı kuralı olduğunu belirtir:

1. Yemeyi azaltmak (taklîl-i taâm).

---

[377] Ceyhan, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Etvâr-ı Seb'a (Nefsin Yedi Mertebesi)", 268.
[378] Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 113.

2. Uykuyu azaltmak (taklîl-i menâm).
3. Konuşmayı azaltmak (taklîl-i kelâm).
4. İnsanlardan ayrılıp uzlete çekilmek (uzlet-i enâm).
5. Devamlı zikir (zikr-i müdâm).
6. Tam bir tefekkür (fikr-i tamâm).

Benliğin arındırılmasının diğer bir yolu da, riya, ucüb, kibir, gurur, hased, kin, düşmanlık vb. kötü duyguları kalpten söküp atarak, onların yerine şükür, tevekkül, tefvîz, rızâ, sabır, kanaat, gibi güzel duygu ve hasletlerin kalb ve ruhta tümüyle yer etmesini sağlamaktır. İbrahim Hakkı Hazretleri bu hususu kalbin ıslahı diye niteler ve onun ne olduğunu şu ifadelerle özetler: "Kalbin ıslahı odur ki onu evsâf-ı zemîmeden (kötü vasıflardan) tahliye (arındırma) ve evsâf-ı hamîde (güzel vasıflar) ile tahliye (donatma) edesin." İbrahim Hakkı hazretleri kalbin güzel hasletlerinden özellikle tevekkül, tefvîz, sabır ve rızâ kavramları üzerinde durmaktadır.

Tasavvuf erbabı birbirinden farklı gibi gözüken bu iki yoldan birincisini "nefis tezkiyesi", diğerini de "kalp tasfiyesi" diye de adlandırmaktadır. Ancak bu yolları birbirinden tümüyle farklı olarak görmemek gerekir. Zira bunların her ikisi de, gönül terbiyesinde bir şekilde başvurulması gereken ve birbirini tamamlayan unsurlardır. Ayrıca bunların hepsi de insanın gönül ve kalp dünyasını imar etmeyi ve insanı manevî kemale ulaştırmayı amaçlamaktadır.[379]

Biz burada daha ziyade, tasavvuf büyüklerinin terbiye metodu olarak benimsemiş olduğu ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin de "erkân-ı tarîk-ı irfân" (irfan yolunun rükünleri) diye tabir ettiği riyazet ve mücahede kuralları hakkında, onun düşüncelerini özetleyerek sunmaya çalışacağız.

2.1.1. Nefsin Terbiyesine Yönelik Erkân

Kâinatta hiçbir şey, gayesiz ve tesadüfi değildir. Her şeyin bir gayesi ve kaderi vardır. Nitekim Allah Rasûlu (s.a.v.), peygamber olarak gönderilişinin bir gayesi bulunduğunu ve bunun da "mekârim-i ahlâkı tamamlamak" olduğunu açıkça ifade buyurmuşlardır.[380] Tasavvufun gayesi de ahlâkın kemâl mertebesine ulaşmak için her

[379] Türer, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Gönül Terbiyesi", 45.
[380] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 58.

hususta Hz.Peygamber (s.a.v.)' in gösterdiği yolu takip ederek, iç ve dış olgunluğu itibariyle O'nun gerçek varisi olmanın yolunu göstermektir.[381] İlimlerin ve özellikle İslâmî ilimlerin ortak gayesi, "dünya ve ahiret mutluluğu" olarak özetlenmiştir. Tasavvufun gayesi, insanı kötü ahlâktan, çirkin huylardan uzaklaştırmak, güzel vasıflarla bezemek, Allah ve Rasûlü' nün ahlâkını benimseterek Hz.Peygamber'e tam bir ittibâ ile "insan-ı kâmil" yetiştirmektir. Bir başka ifadeyle, "Müslüman için ebedî saadeti sağlamaktır. Bir kısım mutasavvıflar, bu netice ve gayeye aşk ve vecdle, bir kısmı ibadet ve zikirle, bir kısmı da riyâzâtla, erişileceğini ifade etmektedir.[382]

Sözlükte "yabani bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak" gibi manalara gelen riyâzet kelimesi tasavvuf terimi olarak nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşrû arzularından mahrum etmeyi ifade eder. İslâm'da nefsin haramlardan uzak tutulması emredilmiş, mekruh olan hususlardan sakınılması tavsiye edilmiştir. Sûfîler, sâlikin nefsini mubah olan hazlardan da mahrum ederek nefis üzerinde hâkimiyet kurması gerektiğine inanırlar. Riyâzet "nefsin şehvet denilen beden ve dünya ile ilgili arzularını kırmak, bunları etkisiz hale getirmek, nefsi aklın ve dinin tesbit ettiği sınırlar içinde tutmak" şeklinde de tanımlanmıştır. Bu anlamda riyâzet zühd, mücahede, mücadele, tahallî, nefis tezkiyesi ve tasfiyesi gibi tasavvuf terimleriyle yakın anlamlıdır. Tasavvufta, Hakk'ın emrine uymak ve akl-ı selîmin gösterdiği yolda yürümek için bütün kötülüklerin kaynağı olan nefisle[383] mücadele halinde bulunmak, ona muhalefet etmek esastır. Nefsin yeme içme ve cinsel arzularını, mal mülk, makām mevki, şan şöhret gibi dünyevî talep ve tutkularını denetim altında tutmak için yemeyi içmeyi, uyumayı, konuşmayı azaltarak zaruret ve ihtiyaç haliyle sınırlamak, diğer taraftan nefsi zor işlere koşmak, nefsin hileleri karşısında uyanık olmak riyâzetin esasını teşkil eder.[384]

Riyâzât nefsin ve tenin isteklerini kesmek asgariye indirmek ve ona zor gelen şeyleri yaptırmaktır. Az yemek mideyi doldurmamak ve bu suretle nefsi inceltmektir.[385]

---

[381] Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 24.
[382] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 58.
[383] Yûsuf, 12/53.
[384] Süleyman Uludağ, "Riyâzet", *DİA,* Ankara 2000, XXXV, 143.
[385] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 191.

Riyâzet şehvetlerle ve nefs-i emmâre ile mücadele planıdır. Az yemek, mideyi doldurmamak; bu suretle ruhun inceltmek ve rahat çalışabilmek için yapılan beden ve ruh terbiyesidir.[386]

Hakikat bilgisine ulaşmanın iki temel şartından birinin sağlam irade, diğerinin riyâzet olduğunu söyleyen İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) göre riyâzetin üç amacı vardır. Birincisi Hakk'ın dışındaki şeyleri tercih etmeyi tamamıyla terketmektir; bu riyâzete gerçek zühd yardım eder. İkincisi, kötülükleri emreden nefsin (nefs-i emmâre) hoşnutluk kazanmış ve tatmin bulmuş nefse (nefs-i mutmainne) boyun eğmesini sağlamaktır; böylece nefsânî ve dünyevî vehimlerden uzaklaşarak ilâhî olanla bağlantılı vehim ve hayallere yükselmek mümkün olur. Bu riyâzet aşamasına ibadetler yardım eder. Riyâzetin üçüncü amacı sırrın latifleştirilmesidir. Bu riyâzete mûsikî ve güzel sözler yardımcı olur ve buna ancak aşk ile ulaşılabilir. İbn Sînâ'ya göre riyâzetin bu üç hedefi gerçekleştikten sonra sâlik önce fenâ, ardından bekâ hallerine erip Hakk'ı devamlı şekilde müşâhede eder.[387]

Bu tanımlarda hemen hepsinde işaret edilen önemli hususun, nefsin isteklerine gem vurarak, onu dizginleyip belli bir olgunluğa erişmektir. Sâlikin sülûk yoluna girmesindeki amacı Allah'a ulaşmak, O'nunla yakınlık kurabilmektir. Riyazet ise bu yolda önemli bir araçtır. Araçlar bir amaç olmaksızın kullanılırsa beyhude bir çabaya dönüşür. Bu yüzden riyazetinde maça hizmet etmesi şarttır aksi halde sadece insan bedenine uygulanan bir zorlamadan öteye geçemeyecektir.

Riyazetin tanımlamalarına baktığımızda burada etken olan faktörlerin insana büyük bir zevk vermesi ve nefsine çok hoş gelmesi olduğu görülmektedir. Çünkü insan doğası gereği yeme içme, uyuma, konuşma ve insanlarla bereber olmaktan büyük haz duymaktadır. Bu haz onu yeni arayışlara sürükler ve insan böylece kısır bir döngünün içinde kalmaktadır. Kişi ya nefine esir olacaktır ya da nefsini esir alacaktır. Riyazet tamda bu noktada gereklidir. Riyazette etken faktörlere baktığımızda birbiriyle bağlantılı olması ve birindeki bozulmanın diğerine yansıması dikkat çekicidir. Aşırı yemek yiyen insanın uyuma isteğini artırması, çok konuşarak halkla gereğinden fazla samimi olunduğunda insanın hedeflerinden uzaklaşabilmesi buna örnek teşkil

---

[386] Mahir İz, *Tasavvuf Mahiyeti, Büyükleri ve Tarîkatler*, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Kitabevi Yayıncılık, İstanbul 2014, 154.

[387] Uludağ, "Riyâzet", 144.

etmektedir. İnsanın fıtrî ihtiyaçlarını hayatını idâme ettirebilmek adına sürdürmesi esastır.

İbrahim Hakkı riyazetde esas olan nefsin zevk aldığı unsurları azaltmak, onları törpülemek noktasından hereket ederek; çok yeme, çok uyuma ve çok konuşmadan oluşan üç özelliğin kalbe katılık ve sıkıntı verdiğini belirtir.[388]

Riyâzetin beklenilen sonucu vermesindeki en önemli unsurlar, nefsin arzularına gem vurmak ve bu dizginlemenin sürekli hale getirilmesidir. Bir süreliğine yoğun olarak yapılan ve sonrasında dizginleri salıveren bir anlayış maalesef ki doğru bir anlayış değildir. Nefisle olan mücadelede kişi gücü yettiği sürece, gücü yettiği oranda devam etmelidir. Bu sülûk yolcuğunda salîki başarıya götürecek önemli bir husustur.

2.1.1.1. Yemeyi Azaltmak (Taklîl-i Taâm)

İnsan nefsini azdıran şeylerin başında yeme içmede sınır tanımamak gelir. Yeme ve içmeden başka nimet bilmeyenin ilmi az, sıkıntısı çok olur. Çünkü yeme içmeye mahkûm olanlar bitki (nebat), şehvetin emrinde olanlar hayvan, ilim ve irfan emrinde olanlar ise insan mesabesinde görülür. Bu yüzden insanın amacı süflî duyguları harekete geçiren yeme ve içme peşinde koşmak değil, ulvi duygulara yardımcı olacak kadar yemektir. Nitekim Kur'ân'da: "Yiyiniz, içiniz, israf etmeyiniz. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."[389] buyrulur. Kâfirlerin yemeğe düşkünlükleri hayvanlara benzetilir: "Kâfirler, dünyada zevk peşinde koşarlar ve hayvanlar gibi yiyip içerler."[390] Bu yüzden mutasavvıflar, yemeğin insanın kendisini taşıyacak kadar olmasını, insanın taşımak zorunda kalacağı bir dereceye ulaşmamasını şart koşarlar. Azgınlığın ve isyanın genellikle tokluktan kaynaklandığını, Firavun ve Karun'un isyanın tokluk sebebiyle olduğunu belirtirler. Hz. Peygamber ve ashabının açlık ve oruca devamları tasavvuf ve tarîkat çevrelerinin bu konudaki dayanağı olmuştur. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.): "İnsanoğlu karnından daha kötü bir kap doldurmamıştır. İnsana belini doğrultacak birkaç lokma yeter." buyurmaktadır.[391]

---

[388] *Mârifetnâme*, II, 365.
[389] A'raf, 7/31.
[390] Muhammed, 47/12.
[391] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 193.

"…yeme içmeye mahkûm olanlar bitki (nebat), şehvetin emrinde olanlar hayvan, ilim ve irfan emrinde olanlar ise insan mesabesinde görülür." Tanımlamada dikkat çekici bir noktadır. Kişinin kendisini sadece yeme içmeye vermesi onu insan olma vasfından uzaklaştıracaktır. Hatta fazla yemenin bir sonucu olarak süfli duyguların harekete geçerek insanın nebat olmaktan da uzaklaşıp hayvani vasıflara bürüneceği belirtilmektedir. Dünyada zevk peşinde koşanların hayvanlar gibi yiyip içtikleri tanımlaması da yine dikkat çekicidir. İnsanla hayvan arasında ortak birtakım özellikler bulunsa da hayvan sadece nefsinin yönlendirmesine göre hareket eder. İnsan da bu zaafa sahiptir fakat ayrıntı burada gizlidir. İnsan nefsinin ihtiyaçlarını elbetteki yerine getirir ancak bu esnada dengeyi de korumalıdır. İnsan ve hayvan arasında ortak özellik olan yeme eylemi kişinin âlemdeki konumunu belirleyecek niteliktedir. İnsan yemek için yaşayıp bu hedefe yöneldikçe bir basamak daha gerileyecek ya da itidal üzere hareket edip insan olmanın gerektirdiği vasıflara sahip olup onlarla hareket edecektir.

Allah: "Biz sizi biraz korku, biraz açlık ile imtihan ederiz." buyurmuş. Âyetin sonunda: "Sabredenlere müjde var!"[392] buyurmuştur. Açlığın sıkıntısına sabredenlere güzel sevap ve mükâfat müjdeler var demektir. Yine Hak Teâla: "Onlar ihtiyaçları olsa bile başkalarına kendilerine tercih ederler."[393] buyurmuştur. Bir gün Hz. Fatıma, Resülûllah (s.a.v.)'a bir ekmek parçası getirmiş. Resülûllah, "Ya Fatıma, bu nedir?" diye sormuş. Hz. Fatıma: "Pişirdiğim ekmeğin bir parçasıdır, bu parçayı sana getirmeden ekmeği yemeye gönlüm razı olmadı." demiş. Hz. Peygamber: "Üç günden beri babanın ağzına giren ilk yiyecek budur." buyurmuştu. Başka bir rivâyette, Hz. Fatıma (ra.) arpa ekmeğinden bir parça getirmişti, denilmektedir. Bu sebeple açlık sûfîlerin vasıflarından bir vasıf, mücâhedenin erkânından bir rükûn olmuştur. Şüphe yok ki sülûk erbabı yemeği bir yana bırakmış ve hikmetin membalarını açlıkta bulmuşlardır.[394]

Açlığın insan üzerindeki etkileriyle ilgili olarak Serrâc (ö. 378/988) şu tasnifi yapar: Açlık müridler için riyazat, tövbekârlar için tecrübe, zâhidler için siyaset ve ârifler için şeref olmak üzere dört türlüdür. Sehl b. Abdullah (ö. 283/896) acıkınca güçlenir, birşeyler yiyince de zayıflarmış. Sehl açlık konusunda şunları söylermiş: "

---

[392] Bakara, 2/255.
[393] Haşr, 59/9.
[394] Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 230.

Tokluk ibtilâsına uğradığınız zaman açlık isteyiniz! Açlık ibtilâsına uğradığınız zaman da tokluk isteyiniz! Değilse devamlı bir hal üzere olursanız azgınlığa düşersiniz.” [395] Yahya b. Muaz (ö. 258/872): “Açlık nur, tokluk nâr (ateş)dır. İştah oduna benzer, ondan ateş meydana gelir, bu ateş sahibini yakmadan sönmez.”[396] diyerek bir anlamda gönül eğitimi olan tasavvuf için çok yemenin tehlikesine dikkat çeker.

İbrahim Hakkı irfan yolunun esasları arasında saydığı az yemekten maksadın aşırı istekleri olan hayvanî nefsi zayıflatıp onu akla boyun eğdirerek gururunu kırmak olduğunu belirtmektedir. Amacın yüreği ağartmak ve kalbi kötü huy ve alışkanlıklardan tasfiye etmek olduğunu çünkü açlığın insanın yüreğinin yağlarını eritip karnını azalttığında, kalbin aydınlık, temiz ve merhametli olduğunu; gönlün hayvanî nefsin kirlerinden temizlenerek cilalandığını, bu parlaklıkla zikir nurlarını ve Hakk’ın emirlerini kabul etmeye kabiliyetli olduğunu anlatmaktadır. Cilalanan kalbi bir aynaya benzeterek, o aynadan nefse nurların aks edip Rabb’inin nuruyla aydınlandıkça, nefsin karanlığının gideceğini zikretmektedir.[397]

İbrahim Hakkı insan kalbindeki bütün hastalıkların kaynağı olarak aşırı yeme isteğini göstermekte, onun yüzünden gönlün cehennem olup bütün kötü huylara kaynaklık ettiğini anlatmaktadır. Çok yeme isteğinin aklı, cahil nefsin esiri ettiğini, akıllı olan kimsenin aşırı yeme isteğini terk edip nefsini zayıflatacağını, şehvetli nefsin akla başkaldırıp Hak Teâla’ya isyan edeceğini fakat açlık kılıcının onu hakkın emirlerine itaat ettireceğini belirtmektedir.[398] Yeme eylemi insan ve hayvan arasında ortak bir özellik olsa da insanı bu noktada hayvanlardan aklının nefsine hükmetmesi ayıracaktır. Akıl nefsi kontrol altına alır ve onu ulvi duyguların bir eri haline getirirse Rabb’inin nurları ile aydınlanır, kalbi arılaşır.

İbrahim Hakkı, sülûk esnasında özellikle kalbinin uyanık kalması gerektiği için işin başında olan bir sâlik için en verimli perhizin ifrat ve tefritten sakınarak yemede orta yolu tutması olduğunu söyler[399] ve Allah’ın kullarına lütfu ile yemek hususunda dengeyi öğrettiğini bazı âyet ve kudsî hadîslerle açıklar: “Yiyin, için, fakat israf etmeyin

[395] Serrâc, *el-Lüma’*, 232.
[396] Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, 231.
[397] *Mârifetnâme*, II, 367.
[398] *Mârifetnâme*, II, 370.
[399] *Mârifetnâme*, II, 367.

çünkü Allah israf edenleri sevmez."[400] "Ey âdemoğlu! Şüphesiz ki ben şeref ve üstünlüğü bana kullukta yarattım. Hâlbuki insanlar onun sultanların kapılarının önünde istiyorlar. Nasıl elde edebilirler ki? İlmi açlıkta yarattım. İnsanlar ise onu çok yemede arıyorlar. Nasıl bulabilirler ki? Kalbin cilasının seherde yarattım. İnsanlar ise onu çok uykuda istiyorlar nasıl bulsunlar ki? Ey Âdemoğlu! Karnın tok iken ilim ve amele nasıl heves duyacaksın? Çok uyku varken kalbin cilalanması nasıl isteyeceksin? Çok konuştuğun halde hikmeti nasıl elde edeceksin? İnsanlarla bu kadar içli dışlı olmuş iken benimle yakınlığı (üns) nasıl bulacaksın? İçinde dünya sevgisi varken benim sevgimi nasıl isteyeceksin? O halde ilim ve ameli açlıkta iste. Kalbin cilasını seher vaktinde iste. Hikmeti susmakta ara, bana kavuşmayı ve benimle olmayı insanlardan ayrı kalmak da ara. Sevgimi ve rızâmı dünyayı terk etmekte ara."[401] İnsanların yeme hususunda itidal üzere olmalarını belirtmektedir. İnsanların tok iken uykuya olan meyline işaret edip uykunun ise insanı ilim ve amelden uzaklaştırdığını, kalbin cilalanmasına da engel oldğunu belirtmektedir.

Ona göre; nimetin sadece yemede içmede bilenin ilmi az, azâbı ise çoktur. Tokluk, aklın değerini azaltır, dolu mide hikmeti bozar. Açlığı olmayan, düşüncede duruluğu bulamaz. Tokluk hastalıkların kaynağıdır, açlık hissi en faydalı ilaçtır. Sürekli tok kalmak, çeşitli hastalık ve sıkıntılara sebep olur. Az yemek, az hastalık demektir. Çok yemek, hastalıkları çeker getirir, rüyaları bozar. Sürekli karnı tok tutmak, hastalıkları kendine çeker, hikmete engel olur. Yine çok yemek, kalbe sertlik ve sıkıntı, bedene hastalık verir. Hak Teâla bir kuluna yardım ve iyilik ederse, onun karnını yemekten, avret mahallini haramdan temiz eyler. Hak Teâla kime iyilik dilerse, ona az yeme, az uyuma ve az konuşmayı ilham eder.[402]

Midenin doyması, kalp başta olmak üzere bütün bedeni ve ruhu etkilemektedir. İnsan vücûdunu bir makanizmaya benzetirsek bedendeki uzuvlar ve beden-ruh arasında dişlilerin bir biri ile olan ilişkileri gibi sıkı bir ilşki vardır. Birinde ki sıkıntı diğerine hemen yansımaktadır. Varlığımızın devamlılığını sağlayan yeme eylemi amacını aşınca insan benliğini baştanbaşa etkilemektedir. Çünkü insan tokken nefsin istekleri

[400] A'râf, 7/31.
[401] *Mârifetnâme*, II, 359.
[402] *Mârifetnâme*, II, 362.

belirlemeye başlamakta, böylece yeme ve nefsin arzularından oluşan halka genişleyerek insanı arzularının kölesi haline getirmektedir.

Açlığı insanı türlü sıkıntılardan hastalıklardan kurtan bir ilaç olarak değerlendiren İbrahim Hakkı'ya göre; "Az yemek az uyumayı gerektirir. Az uyumak az konuşmayı gerektirir. Tokluk hastalıkları çağırır. Hastalıklar ise elem ve üzüntüleri çağırır. Tokluk bütün hastalıkların kaynağıdır. Açlık ise bütün şifaların kaynağıdır. Vesvese ve vehim ateşleri, hatta bütün insanların nefislerinin ateşleri açlık ile söner."[403] "Yemeği o kadar ye ki o seni taşısın. Sen onu taşıyacak kadar yeme. Yemeği öyle ye ki sen onu yemiş ol. Onun seni yiyeceği kadar yeme. Eğer sen yemeği yersen hepsi ruha aydınlık olur. Fakat o seni yerse, yediklerinin hepsi duman olur."[404] "Açlık iki kısımdır. Biri isteğe bağlı açlıktır ki tasavvuf yoluna giren dervişlerin açlığıdır. Diğeri zorunlu açlıktır ki hakikat mertebesinde olanların (muhakkık) açlığıdır. Çünkü hakikat mertebesinde olan kişi nefsini aç kalmaya zorlamaz, fakat üns makāmında ise, bazı kere yemeğini azaltır. Eğer heybet makāmında ise fazla yemek yer."[405] İsteğe bağlı açlık kendini ahiret yoluna adayan ve dünyadan el etek çekenlerin açlığıdır. Zorunlu açlık ise, hakikate erenlerin açlığıdır.

Yeme hususunda itidalli olmayı tavsiye eden İbrahim Hakı çok yemenin zararlarını şu on madde ile sıralamıştır:

1- Çok yemede, kalbin katı ve duygusuz olması ve nurunun sönmesi vardır.
2- Çok yeme, azaların kargaşa ve heyecanına, atıklara ve bozulmalara sebep olur.
3- Çok yemede, anlayış ve ilim kıtlığı vardır.
4- Çok yenildiğinde az ibadet olur.
5- Çok yemede ibadet tadını kaybetme vardır.
6- Çok yemede harama düşme tehlikesi vardır.
7- Çok yemede kalpte meşguliyet, bedende sıkıntı vardır.
8- Çok yemeden dolayı, ölüm anı sıkıntıları ve can çekişme anları çok zor geçer.
9- Çok yeme de ahirete eksiltme vardır.

---

[403] *Mârifetnâme*, II, 365.
[404] *Mârifetnâme*, II, 372.
[405] *Mârifetnâme*, II, 380.

10- Çok yemede utanç ve ayıplanma vardır. [406]

İbrahim Hakkı'ya göre açlık, insanı bu dünyadan alıp ancak kâmil insanların, peygamberlerin ve meleklerin müşahede edebildiği âleme çıkaran bir anahtardır. O az yemeyi tıbbi birtakım yararlarından daha çok, nefsin hayvanî ve şehevî isteklerini zayıflatıp, ona aklın ve iradenin hâkimiyetini sağlaması, insana alçak gönüllülük, kalp hassasiyeti, gönül ferahlığı ve ilahî saltanatla temas kurma halleri kazandırmada yardımcı olması nedeniyle önem vermiştir.

2.1.1.2. Uykuyu Azaltmak (Taklîl-i Menâm)

İbrahim Hakkı Hazretleri'ne göre irfan yoluna sülûk eden kimsenin riayet etmesi gereken ikinci kural ise, az uyumak ve geceleri daha çok ibadet, zikir ve tefekkürle geçirmektir. Kur'ân'da geceleyin sıcak yatağından kalkıp rablerine korku ve ümitle dua edenlerle seher vakitlerinde uyumayıp istiğfar ile meşgul bulunanlar ve gecenin pek azında uyuyup sabahın erken saatlerinde istiğfar edenler övülmekte, uzun gecelerde tesbih, geceleyin teheccüd namazı teşvik edilmektedir: "Sabreden, dürüst olan, huzurda boyun büken, hayra harcayan ve seher vaktinde Allah'tan bağış dileyenler (içindir)."[407] "Geceleri rablerine secde ederek ve kıyam durarak geçirirler."[408] "Ey örtünüp bürünen (Rasûlüm!) Birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl yahut bunu biraz azalt ya da çoğalt ve Kur'ân'ı tane tane oku."[409]

İbrahim Hakkı irfan yolunun esasları arasında saydığı az uyumanın Mevlâ'ya yönelmede çok önemli olduğuna değinerek; avâmın uykusunun, gaflet ve kendini kaybetme, gafletin ise gönülde bir karanlık olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre arzusu Kayyûm-ı lâ-yenâm'la birlikte olmak olan tâlib-i irfân için gece uyumak haramdır. Çünkü onun arzusu Kayyûm-ı lâ-yenâm'la birlikte olmaktır. Ârifin uykusu müşahede ve murakabedir. Sâlik ancak az uyku ile gönlünü uyanık tutup sülûkte yol alabilir.[410]

---

[406] *Mârifetnâme*, II, 375-379.
[407] Âl-i İmran, 3/17.
[408] Furkan, 25/64.
[409] Müzemmil, 73/1-4.
[410] *Mârifetnâme*, II, 389.

"Saadetimizin sermayesi gecelerdir. İnsanlardan uzaklaşmamız (uzlet), dost ile baş başa kalmamız gecelerdedir (Halvet). Gece, âşıkların dert arkadaşı, âriflerin sırdaşıdır. Gece, âşıkların derdi artar. Gece âriflerin başı düşüncelere dalar. Gece, kâmil insanın saadeti ve kalbinin semasına nüzul eden güneştir. Her gece o güneş doğar, fakat halkı uyku denizi alır. Seherlerde her istek elde edilir. O vakitte kör gibi uyumak anlaşılmaz bir şeydir. Seher vakti mübarek bir zamandır. O saatte uyanık olan saadet ehlindendir. Seher vakti âşıklar uyumaz. Ârifler gönülden uzağa gitmez. Seher vakti rahmet kapıları açılır. O vakitte uyanık olan, can zevki ve düşünce temizliği bulur."[411]

İbrahim Hakkı seherde uyanık olmayı iki kısımda incelemiştir. Biri, gözlerin uyanık olması; diğeri, kalbin uyanık olmasıdır.[412] Gözün uyanık olması, gaflete izin vermemek, her şeye hikmetle bakmaktır. Kalbin uyanık olması ise; gaflet uykularından uyanmak, Hakk'ı zikirden uzak kalmamasıdır. Aslında beden gözü ve kalb gözü arasında sıkı bir bağ vardır. Beden gözü olması gerektiği gibi müşahade ettiği ve mâsivâya kapandığı oranda kalb gözü açılacak ve Hakk'ı unutmayacaktır. "...Doğrusu gözler kör olmaz, ancak sînelerdeki kalpler körelir."[413] âyeti bizlere asıl körlüğün başda bulunan gözlerde değil kalbinin derinliklerinde saklı olan gönül gözünde olduğunu belirtmektedir. Gözleri âmâ olduğu halde kalbi gören (hisseden) ya da gözleri gördüğü halde kalbi gerçeği görmekten uzak olan çok insan vardır. İnsan acak kalbiyle görebildiği oranda hakikati kavrayabilecektir.

İbrahim Hakkı, az uykunun mübarek insanların bir özelliği olduğuna işaret etmekte ve bir cariyenin efendisi ile olan sobetini aktararak, cariyesinin "Ya sen hiç utanmaz mısın ki hiç uyumayan Mevlâ huzurunda yatıp uyuyorsun?" sözü üzerine bir daha yatak ve yorgana girmeyen efendinin az uyku ile evliyâ mertebesine ulaştığını anlatmaktadır. Ona göre evliyâ yoluna giden kişiler üç alışkanlıkla giderler; çok acıktığında az bir şey yiyerek, çok uykusu geldiğinde azıcık uyuyarak ve gerektiğinde çok az konuşarak.[414]

İbrahim Hakkı uyku lezzetli bir nimet olsaydı cennette olurdu diyerek, fazla uykunun kişiye tembellik verdiğini, ilim ve hikmetten mahrum bıraktığını belirtmekte,

---

[411] *Mârifetnâme*, II, 391.
[412] *Mârifetnâme*, II, 404.
[413] Hacc, 46/22.
[414] *Mârifetnâme*, II, 393.

“…geceleyin sizi öldüren (öldürür gibi uyutan)…”[415] âyetiyle uykunun ölümle kardeş oluğuna vurgu yapmaktadır. Ârifin uykusunda Hakk’ın huzurunda olduğunu ve uykusununda Hakk’a yöneliş olduğunu bildirmektedir.[416] Kişinin sevdiğine kavuşmak ümidi ile yaptığı yolculukların tüm meşakkatlere rağmen kişiye huzur verdiğini düşünürsek tüm arzusu Allah’a kavuşmak olan sâlikinde bu yönelişten lezzet duyacağı açıktır.

Uykunun ihtiyaçtan fazlasının zarar olduğunu anlayan sâlik, bu şuurla hareket ederek, kendisini bundan müstağni kılmanın yollarını keşfedecektir. Uyanıklık nefsin mârifete ermesine vesile olan çok önemli esaslardan biridir. Uyanık insan nefsine muhalefet etmeyi başaracak, vaktini zikir, tefekkür ve murakebe ile geçirecektir. Buna bağlı olarak da manevî yönden güçlenecek, Allah’ a yakınlığı artacaktır. Bu da sâliki mârifete erdirecektir.

2.1.1.3. Konuşmayı Azaltmak (Taklîl-i Kelâm)

Konuşmak insanın terazisidir; fazlası ziyan, azı vakar ifadesidir. Dilini tutan kötülüklerden kurtulur. Lüzumsuz konuşma kişinin ayıplarını ortaya koyar ve kişiliğini küçültür; dilini tutup kalbini söyletenin günahları az, kalbi rahat olur.[417]

Fazla konuşmak, özellikle içini dökercesine, özene bezene, kontrolsüz konuşmak, yüksek sesle ve kahkaha atarak lakırdı denizine dalmak veya hiddetlenerek köpürmek insanı tüketir. Kontrol kaybedilir, iç ahenk bozulur. Bir sûfî için bundan büyük felaket düşünülemez. Konuşmak, sadece maddesel gücü zayıflatmakla kalmaz insan şahsiyetine canlılık, etkenlik veren manyetik gücün dağılmasına, hatta tükenmesine sebep olur. Manyetik etkisi güçlü insanların ana vasıflarından birisi de az konuşmasıdır.[418]

İbrahim Hakkı’ya göre benliğin arındırılmasında yerine getirilmesi gereken kurallardan biri de az konuşmaktır. Az konuşmak insanı her belâdan kurtarır. Dil insanın terazisidir, yani değeri onunla ölçülür. Yine az konuşmak vakar alâmetidir. İnsan sustuğu sürece sözü onun hükmü altındadır, konuştuğu anda ise o sözünün mahkûmu olur. Az konuşan başkalarının kınamalarından emin olur. Susması uzun

---

[415] En’âm, 6/60.
[416] *Mârifetnâme*, II, 395.
[417] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 194-195.
[418] Öztürk, *Kur’an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 319.

olanın kadri cemîl olur. Konuşmayarak başkasının ayıplarını örten kişinin ayıpları örtülür ve başkaları tarafından sevilir. Dilin susması emniyet ve güven, kalbin susması ise irfan vesilesidir. Bu nedenle Ârifler faydasız ve boş şey konuşmazlar. Onlar bir konuşurlarsa, iki sükût edip dinlerler.[419]

Dilin tehlikesi çoktur. Çünkü o şaşmadan hedefe varan oktur. Diş, taş gibidir. Dil, çakmak gibidir. Söz ateş gibidir; söyleyen ahmaktır. Dinleyen ya pamuk dükkânı ya da baruthanedir. Buna göre barut ve pamuğa çakmak çakan akılsızdır. Üç şey bütün bela ve musibetleri davet eder: biri, alay ve eğlence; biri, şaka ve diğeri saçma sapan sözlerdir. Gıybet edenin ve laf taşıyanın azabı şiddetli olur. Böyleleri insanlardan ve insanların Rabb'inden uzak olur. Çok konuşma, dostluğa zarardır. Lüzumsuz konuşma ayıpların ortaya çıkmasına ve kalplerdeki düşmanlıkların artmasına sebep olur. Acı söz söyleyenden dostları bile nefret eder. Dostların gıybetini etmek rezalettir ve her bakımdan utanç vericidir.[420]

İbrahim Hakkı susmayı ilimlerin en faziletlisi olarak değerlendirmektedir. Dilin konuşarak gönlü susturacağını dilin susması halinde gönlün hikmet söyleyeceğini belirtmektedir. Dilin susmasını kelimeleri terk olarak nitelendirirken kalbin susmasını itiraz ve Hakk'tan yüz çevirmeyi terk etmek olarak nitelendirmektedir. Kişi Hakk'tan yüz çevirmeyi bıraktığı vakit ona yaklaşmaktadır.[421]

İbrahim Hakkı Hazretleri dilin suskunluğunun gece uykusuzluğundan kaynaklandığını gece uyumayıp ibadet eden kimsede konuşma isteğinin bulunmayacağını belirtmektedir.[422] Çünkü geceyi Allah'a ibadet ederek, kulluk ederek geçiren kişi gündüzün meşguliyetlerine ilgi duymaz.

Kalbi bir deniz, dili de kıyıya vuran dalgalar olarak düşünürsek dalgalar herseferinde kıyıdakilerle dönerler denize yani dilden çıkan her söz, kalpte ma'kes bulmakta, onu muhakkak etkilemektedir. Eğer dil gerktiği yerde gerektiği kadar konuşmazsa hem amacından uzaklaşır hem de kıyıya vuran dalgalar misali beraberinde getirdikleri ile kalbi kirletir, kalpteki hikmet nurunu söndürmüş olur.

---

419 *Mârifetnâme*, II, 409.
420 *Mârifetnâme*, II, 410.
421 *Mârifetnâme*, II, 412.
422 *Mârifetnâme*, II, 424.

2.1.1.4. İnsanlardan Uzaklaşmak (Uzlet-i Enâm):

Uzlet Arapça, halka karışmamak, onlardan ayrı yaşamak, inzivaya çekilmek anlamlarındadır. Tasavvufî anlamda günaha girmemek, daha çok ve daha ihlasla ibadet etmek için toplumdan ayrılıp ıssız ve kimsesiz yerlere çekilmek, tek başına yaşamak. Buna halvet, inziva, vihdet adı da verilir.[423]

Tasavvufî anlamda halvet iki anlama gelir: biri, ne bir meleğin ne de diğer herhangi bir kimsenin bulunmadığı bir halde ve yerde hak ile sırren (manen) konuşmak, ruhen sohbet etmek ve diğeri mâsivâdan ilgiyi kesip tamamen Allah'a yönelmek ve kendini ibadete vermektir. [424]

Ortak bir amaca hizmet eden ve çoğu zaman birbirinin yerine kullanılan halvet ve uzlet arasında bazı ince farklar vardır. Uzlet daha genel, halvet ise daha özel bir anlamı ifade etmektedir. Uzlette kalbin Allah'a yakınlığı esas alınırken; halvette maddi varlık olarak insanlardan uzaklaşmak esatır. İbrahim Hakkı halveti uzletin en ileri noktası olarak nitelendirmektedir.[425]

Uzlet inkıtâ ve inzivâ suretiyle halka karışmaktan (ihtilât) uzaklaşmaktır. Uzletin esas maksadı nefsi terbiye ve ıslah edip Hak Teâlâ'nın yakınlığını kazanmaktır. Bu niteliği taşımayan uzlet ve halvet hayatına itibar edilmez. Allah'a ait yalnız ve tek olma (ahad-vitr) sıfatının tecellisine mazhar olanlar halk içinde iken de daima uzlette ve halvette bulunur. Uzlet âbid, zâhid ve ârifler arasındaki ortak bir değerdir. Ancak âbid ve zâhidler daha çok toplumdan yüz çevirip âhirete önem verirken ârifler ve âşıklar Hakk'a gönül vermek için uzlete çekilir.[426] Tasavvufi hayatın gayeside her şeyden arınarak sadece Allah'a yönelmek ve Hakk ile olmaktır. Halvete girmenin düsturlarından biri olan Hakk'tan ancak Hakk'ı talep etmek de bu noktada önem arz etmektedir.

Halvet, safvet ehlinin sıfatı; uzlet, vuslat ehlinin emmâresidir. Başlangıç halinde bulunan bir müridin hemcinsinden ayrı (uzlet halinde) yaşaması, nihâyet halinde, üns mertebesini gerçekleştirdiği için halvet halinde bulunması şarttır. Uzleti tercih eden bir

---

[423] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 364.
[424] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 156.
[425] *Mârifetnâme*, II, 453.
[426] Süleyman Uludağ, "Uzlet", *DİA,* Ankara 2000, XLII, 256.

kimse için hak olan şey, halktan ayrı yaşamaktan maksadın insanların şerrinden selamette olmak değil, insanların kendi şerrinden selamette bulunmalarına inanmasıdır. Bu iki şıktan ikincisi kendini hor ve hakir görmenin, birincisi ise halkta bulunmayan bir meziyete sahip olmaya inanmanın neticesidir. Nefsini hor ve hakir gören mütevazı, kendisine herhangi bir kimseden üstün olduğuna kâni olan ise kibirli olur.[427]

İbrahim Hakkı irfan yolunun esasları arasında saydığı halvet ve uzlet hakkında şunları söylemektir:

"Halktan uzak olan Hakk'a yakın olur. İnsanlara yabancılaşan Rabb'ine ünsiyet bulur. Melekût âlemi hakkında bilgi sahibi olmak, insanlardan ayrı kalmaya bağlıdır. İnsanlardan ayrı kalmak, en hayırlı huydur. İnsanlardan ümidini kesmek, onlara yalvarmaktan daha hayırlıdır. Rahatlık tenezzühte, selamet yalnız kalmadadır. Yalnızlığın meyvesi, Allah ile beraberliktir. Halka yabancılaşan yüce dergâhın müdavimi olur. Dünyayı bilen ondan yüz çevirir. İnsanları anlayan yalnız kalır. İnsanlardan uzak duran hakkın huzuru ile mesut olur. İnsanlardan alakayı kesmeyen Rabb'ine ulaşamaz. İnsanlardan uzak durup kalbi (Allah) ile meşgul olana müjdeler olsun."[428] İbrahim Hakkı uzletin kişiyi Rabb'i'ne manen yaklaştırdığını ve Rabb'i ile daimi bir ünsiyet kurduğunu belirtmektedir. Melekût âlemini bilmek, ilâhi huzurda bulunabilmek uzletle mümkündür. Uzlet Hakk'ı bilmek, Hakk'ı bulmaktır.

"İnsanlardan ayrı kalan kötülüklerinden emin olur. İnsanları anlayan onlara güvenemez. Her bildiğini herkese söyleyemez. Halka ihtiyacını arz eden mahrum ve rezildir. İnsanlardan bir şey istemeyenin rızkı bol ve değeri yüce olur. İnsanlara karşı tok gönüllü olan, Hak Teâlâ ile zengin olur. İnsanlardan geri duran Mevlâ'nın dostluğunu bulur. Dünya varlıklarının zilletine katlanan, takva elbisesinden soyunmuş olur. Halktan ve kendinden utanan Hakk Teâlâ'dan hayâ etmiş olur."[429] İnsanları anlayan, onlardan uzak kalmayı tercih etmektedir. Çünkü onlarla meşgul olmak, kişiyi hedefinden uzaklaştırmaktadır. Ancak insanlardan uzak duranların Hakk'ın dostluğuna erişebileceğini belirtmektedir.

"İnsanlar nazarında makām-mertebe isteyen, Allah nazarında bir mertebe kazanamaz. Nitekim "İnsanların rızâsından memnun olan, Hakk'ın rızâsından mahrum

[427] Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 197.
[428] *Mârifetnâme*, II, 432.
[429] *Mârifetnâme*, II, 435.

olur." denilmiştir. Çünkü halkın övgüsü ve yergisi, ağızlarından çıkıp havaya karışan birer soluktur. Öyleyse, insanların övgüsü ve yergisine önem veren kimse, onların herhangi bir şeyi kabulü veya reddetmesine güvenip değer vererek Hak Teâlâ'dan gaflet ile yüz çevirmiş olur. Böylece cehalet ve gafletin karanlıklarında şaşkın kalmış olur."[430] İbrahim Hakkı Hazretleri uzletin insanı Mevlâ'nın mârifetine götüreceğini, kendisine yakın olan Rabb'inin nazarını dikkate almayıp kendinin uzağı olan kulların görüşünün dikkate alınmaması gerektiğine işaret etmektedir. Oysa sülûk eden sâlik Rabb'inden başkasına yönelmemektedir.

İbrahim Hakkı uzletin evliyânın âdeti ve tam huzur sebebi olduğunu, istediğine kavuşmaya vesile olduğunu belirtmektedir.[431]

"İrfan yolunun yolcusuna insanlardan ayrı kalmak, iki şey için lazımdır. Birinci sebep, insanlar Mevlâ'nın mârifetini isteyen kişiyi zikrinden ve fikrinden meşgul edip hakka yönelmesine engel olurlar. İnsanlardan ayrı kalmak için ikinci sebep şudur ki: insanlar mârifet yolcusunun huzur halini bozar. Çünkü insanlar ile birlikte olan İrfan yolcusuna, hatta irfan sahibine halk tarafından gösteriş ve süslenme çağrışımları gelir, kalp huzuru gider. Nitekim "insanların görmesi, gösterişin yaygısıdır" denilmiştir."[432] İbrahim Hakkı uzletin Hakk'a yönelmeye yardımcı olduğunu, kişinin insanlarda uzak kalarak tam bir huzur içinde zikir ve fikrinde Hakk'a yöneldiğini belirtmektedir.

İbrahim Hakkı, halktan uzak kalan ârifleri ikiye ayırarak sınıflandırmıştır. Birinci sınıftakiler, ilim ve hikmet yönünden halkın, kendilerine ihtiyacı olmayanlar. Bunlar Allah'ı anmanın zevkini evlerinde uzlette tatmaktadırlar. Yalnızca beş vakit namaza, Cuma namazına ve faydalı ilim meclislerine katılmaktadırlar. İkinci gruptakiler, ilimde doruk noktasıdırlar ve halkın onlara ihtiyaçları vardır. Böylelerinin uzlete çekilmesi zordur çünkü insanlar arasında olup ilim yaymaları gerekmektedir.[433]

İbrahim Hakkı uzleti iki kısıma ayırmaktadır. Biri müridlerin yalnızlığı, diğeri hakikat ehlinin yalnızlığıdır. Sâlikin uzletinin, bedeniyle yabancıların arasına katılmamak olduğu ve hakikat ehlinin uzletinin ise bu âleme kalben yönelmemektir.

---

[430] *Mârifetnâme*, II, 437-438.
[431] *Mârifetnâme*, II, 440.
[432] *Mârifetnâme*, II, 443-444.
[433] *Mârifetnâme*, II, 446.

Çünkü hakikat ehinin kalbinde Hakk'tan bir başkasına yer yoktur. Kişi kendi nefsinden dahi uzlete çekilmektedir.

İrfan yoluna giren (sülûk eden) ve Hz Allah'ın huzuruna giden yakîn ehli; insanlardan ve kendi nefsinden uzaklaşarak, karanlık ve dar bir mekânda kendi köşesine çekilip halvetnişîn olur. İnsanlardan hem dış görünüşüyle hem de kalbi ile uzak olduğu kadar Mevlâ'sına yakın olur.[434] İbrahim Hakkı uzletin en ileri hali olarak kabul ettiği halvet aslında kişinin kendi nefsinden de uzlete çekilmesidir.

2.1.1.5. Daimi Zikir (Zikr-i Müdâm)

Sözlükte "bir şeyi anmak, hatırlamak" anlamındaki zikir (zikr) kelimesi (çoğulu zükûr, ezkâr) dinî literatürde "Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş" anlamında kullanılır.[435]

Sûfilerin dinin temelini oluşturan iki şeyden biri (fakr-zikr) olarak nitelendirdiği zikr Tanrı'nın hatırlanmasıdır. Tanrı, ulaşılması, keşfedilmesi ya da icat edilmesi gereken bir şey değildir. Tanrı'nın sadece hatırlanması gerekir. Gereken tek şey bir uyanıştır. Buna zikr denir.[436]

Kuşeyrî'ye göre zikir Hakk Sübhânehu ve Teâlâ'ya giden yolda kuvvetli bir esastır, hatta bu yolda temel şart zikirdir. Devamlı zikir müstesna, başka bir şekilde hiçbir kimse Allah'a ulaşamaz. Zikir iki nevîdir: dilin zikri, kalbin zikri. Kul, hem dille hem kalple zikir halinde olursa sülûk halindeki vasfı itibariyle kemâle ulaşmış olur.[437]

Hakiki zikir, zikir Esnasında mezkûr (yani zikredilen Allah)tan başkasını unutmaktır. Nitekim: "Unuttuğunda Rabb'ini zikret!"[438], buyurulmuştur. Bu, "Allah'tan başkasını unuttuğun zaman O'nu zikretmiş olursun.", manasına gelir.[439] Zikir dışındaki ibadetlerin hiçbiri Allah ile kul arasındaki perdeleri tamamen kaldırmıyor. Secdede bile

---

[434] *Mârifetnâme*, II, 454.
[435] Reşat Öngören, "Zikir", *DİA,* Ankara 2013, XLIV, 409.
[436] Osho, *Sır (Sûfizm Üzerine Konuşmalar), (Çev.:Deva Chandra),* Butik yayıncılık, İstanbul 2010, 310-314
[437] Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 301.
[438] Kehf, 18/24.
[439] Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 157

bu perdelerin bir kısmı durmaktadır. Allah kul arası bütün perdelerin kalktığı an; zikir anıdır.[440]

İbrahim Hakkı, Allah'ı zikretmenin faydaları ve ne gibi anlamlar ifade ettiği hakkında şu değerlendirmeleri yapar: "Zikrullâh, irfan yolunun esası, Allah (c.c.) ile ünsiyet kurmanın ve ona vuslatın vesilesidir. Zikrullâh, kalplerin sıfatı, imanın alâmeti, ibadetin özü ve irfan kapısının anahtarıdır. Zikrin en faziletlisi de, Lâ ilâhe illallâh'ı sessizce huzur-ı kalple tekrar etmektir. Zikrullâh, kalplerin nuru, ruhların gıdası ve huzuru, basiretlerin cilası, akılların ve sırların nuru, kalplerin hayatı ve Allah'a mülâki olma vasıtasıdır. Kalpler onunla her türlü kirden arınır ve salâha kavuşur. O, amellerin en faziletlisi ve hallerin en güzelidir. Devamlı zikirle kalbi mamur olanın fiilleri ve ahlâkı güzel, ruhu mesrûr olur. Zikrullâh her derde devâ, zikr-i mâsivâ ise devasız belâdır. Kim Hakk'ı zikrederse, Hak da onu zikreder. Hakk'ı unutanın kalbi katı olur. Hakk'ı çokça zikredenin ise kalbinden mâsivâ mahvolur gider. Zikri devamlı olanın kalbi uyanık olur. Zikri Allâh olanın fikri de Allâh olur. Zikrullâh, mârifetullâh ve muhabbetullâhın sermayesi, devlet ve saadetin kimyasıdır. Zikrullâh ya dil, ya kalp, yahut da ruh ile olur. Zikir dilden kalbe, oradan da ruha vasıl olduğunda, o kimse havâss-ı evliyâdan olur ve onun bütün azaları daimî zikir halindedir. Bir kimsenin gönül hanesinde yanan zikrullâh ateşi, orada mâsivâ bulursa, onu yakar ateşe çevirir; orada cehalet zulmeti (karanlığı) bulursa, onu yok edip mârifet nuruna dönüştürür; eğer orada nur bulursa, nûrun alâ nûr (nûr üstüne nûr) olur, yani zikrin, zâkirin ve mezkûrun nuru o gönül hanesinde bir araya gelir. Zikr-i daimî ile zikreden kişi öyle bir makāma ulaşır ki, onun kalbinde ledünnî ilimler inkişaf eder ve onlarla lezzet bulur. Akabinde Cenâb-ı Hak o kimseyi kendi muhabbetine cezbeder ve o kişi bu yüce davetle kalbindeki ledünnî ilimlerle meşgul olmaktan da uzaklaşarak, muhabbet caddesinden sapmadan huzur yoluna gider."[441].

Zikir kalpte sürekli hale gelince, murakabe için içsel bilinc açılır, Allah bilincini ve Allah aşkını ihtiva etmeyen her şeyi reddeden bir kalp haline gelir. Zikir kalp alanına tamamen yerleşince, kalp samimiyet, barış ve huzuru yakalar.[442]

---

[440] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf,* 301.
[441] *Mârifetnâme*, II, 467-485.
[442] Kayıklık, "Tasavvuf Psikolojisi", 261.

2.1.1.6. Tam Fikir (Fikr-i Tamâm)

İbrahim Hakkı hazretlerine göre, Cenab-ı Hakk'ın yaratmış olduğu varlık âlemindeki düzen, intizam ve güzellikler üzerinde tefekkür ve tezekkür etmek de mârifet-i ilahîye ulaşmada, yani ruhun ulvî âlemlere yönelmesinde önemli bir vasıtadır. Çünkü Allah'ın yarattıklarında ki eşsiz güzellikleri düşünmek ve her şeyde onu hatırlamak, O'nu tanımaya ve bilmeye götürmektedir. Yine tefekkür, gönül âlemine aydınlatan bir lambadır ki, akıl iyi ve kötüyü ayırt etmede ona muhtaçtır. Tefekkür, gönülde olan mârifeti vâridâta hazırlamadır. Kalbi gaflet denizine düşüp boğulmaktan muhafaza etmedir. Halin faydalarının gelebilmesi için kalbi temizlemedir. Celâl sahibi Yüce Allah'ın denetim ve gözetiminin (murâkabe) başlangıcıdır. Hakikat ağaçlarının bahçesi ve ince mana nurlarının doğuş yeridir. Eşyanın hakikatlerinin aynası ve ince manalarının terazisidir. Hikmet pınarlarının kaynağı ve mârifet cevherlerinin madenidir. Hikmet kuşlarının kafesi ve ibret nazarının tecrübesidir. Manen gelen düşünce ve duyguların ruhudur, -nadiren olsa da-yapılan kötülüklerin ayıplayıcısıdır. Arzu edilen mârifeti istemek ve Mevlâ'nın yüce delilleri ile neşelenmektir. Gönülde hazır duruma getirilmiş gaybı, ruh ile görmektir. Tefekkürün neticesi mârifetullâh ve muhabbetullâhtır."[443]

Hazret kalbe gelen düşünceler (havâtır), manevî izlerin Hak Teâlâ onları kulun kalbinde yaratıp ortaya koyduğu; o eser ve izlerin kulu, yapmaya ve yapmamaya sevk eden bütün düşüncelerin kulun kalbine Allah katından inip geldiğini belirterek bu gelişin ya vasıtalı ya da vasıtasız olacağını; vasıtalı olan ya şeytan vasıtasıyla veya tabiat aracılığı ile olacağını belirtmektedir. Eğer havâtır kalpleri evirip çeviren Allah'tan aracısız olarak gelirse, ona sadece hâtır dendiğini; hâtırın, ibadet ve mücâhedenin arkasından gelmesini, Allah'ın ikramı olduğunu ve buna tevfîk, hidâyet, lâtif ve inâyet olarak adlandırıldığını belirtmektedir.[444]

İbrahim Hakkı hazretleri, özellikle kalbin muhafazasında tefekkürün önemine işaret ederek, ölüm hadisesi, ahiret hayatı, dünyanın geçici ve aldatıcı oluşu vs. üzerinde bolca tefekkür etmek gerektiğini, insanın kendini daima muhasebe ve murakabe etmesi icap ettiğini hatırlatır. Bu vesileyle, kalbin kötü duygulardan nasıl muhafaza edileceği,

[443] *Mârifetnâme*, II, 500.
[444] *Mârifetnâme*, II, 502.

kalbe gelen duyguların kaynağı ve bunların hayır veya şer oluşlarının alametleri, kalbi muhafaza etmenin bedeni muhafazadan çok daha önemli ve gerekli olduğu, kalbin afetleri ve özellikleri ile kurtuluş çareleri vb. hususlar hakkında geniş izahlar yapar.

2.1.2. Kalbin Tasfiyesine Yönelik Erkân

Mutasavvıflar insanların fiillerini beden ve kalbin fiilleri olarak ikiye ayırmışlar, bedenin fiillerini zâhirî ameller, kalbin fiillerini, bâtınî ameller diye adlandırmışlardır. Bedenle ilgili fiillere uygulanan farz, haram, mekruh, mubah gibi şer'î hükümler tasavvufta aynen kalbin fiillerine de uygulanmış ve bunlara bâtınî hükümler denilmiştir. Bu nedenle tasavvufun bir bakıma bâtınî fiilleri ve bunlara ilişkin şer'î-bâtınî hükümleri tesbitten ibaret olduğu söylenebilir.[445]

İnsanın davranış ve amellerinin kökeni ya da çıkış noktası; kalbindeki ya da hissiyatındaki eğilimlerdir. Bu eğilimler; ruhun ihtiyaç ve duyarlılığından kaynaklanmaktadır. İbrahim Hakkı hazretleri de insan kalbindeki eğilimlerin müsbet çizgide gelişmesi ve ortaya çıkması için kalbî fiiler denilen davranış biçimlerini birbirini tamamlayan unsurlar olarak değerlendirmiş ve ebedi saadetin hâsıl olması için şu sürecin takip edilmesi gerektiğini söylemiştir:

"Ârif herkesi, her şeyi ve kendi benliğini terk edip enaniyet tepesinden inerse o zaman mutlaka kalp âlemine girer. Daha sonra hayal bineğine binip *tevekkül* dağlarından inerek *tefviz* sahrasını geçip *sabır* meydanını seyredip gider. Nihâyet rızâ bahçelerine gelerek irfan gülistanına ulaşır. Sonra sevgi meclisine girip ünsiyet ve huzur muhfeline dahil olur. Sonra gönül rahatlığı (inbisat) yaygısı üzerine çıkıp münâcât ve Allah'a manevî yakınlık (kurbiyet) derecelerine ulaşır. Ardından beğenilen ahlâk (âhlak-ı hamide) sıfatına bürünüp ve esma kaftanını giyip bu kerametlerin yüceliklerine ve makāmların lezzetlerine erişerek, ömrü oldukça bu haller içinde nimetlenip durur."[446]

2.1.2.1. Tevekkül

Tevekkül Arapça güvenme, bel bağlama, vekil tayin etme, havale etme manalarına gelir. Tasavvufî bir terim olarak ise Allah'ın katında olana güvenip halkın

---

[445] Süleyman Uludağ, "Kalb", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 231.
[446] *Mârifetnâme*, III, 16.

elinde avucunda olan şeye göz dikmemek; vaat edilene güvenme; her halükarda yalnızca Allah'a sığınma; kalbin hakka itimadı; vesvese, endişe ve rızık kaygısı halini yok edip, insanın huzuru ve rahata kavuşturan Mevlâ'ya güven hali; Hakk'ın inâyet ve vadini yeterli görüp nefsin tedbiri terk etmesidir. Terk-i tedbir, terk-i ihtiyardır.[447]

Tevekkül yüce bir makāmdır. Allah Teâlâ tevekkülü emretmiş, onu imanla birlikte zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: "Eğer mü'min iseniz Allah'a tevekkül ediniz." "Tevekkül ehli olan kimseler Allah'a tevekkül etsin." Bir başka yerde de şöyle buyurmuştur: "Mü'minler Allah'a tevekkül etsin." Bu âyette Allah Teâlâ, mütevekkillerin tevekkülünü, mü'minlerin tevekkülünden daha has kılarak onları havastan saymıştır.[448]

Gazâlî'ye göre tevekkül; sahibi Allah sevgisi ile şereflenmiş, mensubu Allah'ın desteği ile müjdelenmiş olan rütbe ne yüce bir rütbedir. Yetkili koruyucusu, destekleyicisi, seveni ve gözeticisi Allah olan kimse, hiç şüphesiz, büyük bir kurtuluşa ermiştir. Çünkü sevilen azaba çarptırılmaz, sürülmez, kovulmaz.[449]

Sabra sarılan tevekkülle yüz yüze gelecektir. Tevekkül, Allah'ı vekil etmektir. Yalnız unutmamak lazımdır ki bu vekil etme (tevkil), işin yapılması için değil, tarafımızdan yapılan işin sonucunu Allah'ın belirlemesi içindir. Bu manada vekil olma hakkı sadece Allah'ındır. Tevekkül bütün kudreti nefse tanımamayı hedef alan bir keyfiyettir. Kulun, sırt üstü yatmasına tevekkül denmez. İstenen, Allah'ın her şeyin üstünde hüküm ve egemenlik sahibi olduğunu kabulü sağlamaktır.[450]

İman ile tevekkül doğru orantılıdır. Yani imanı güçlü olanın tevekkülü güçlü ya da tevekkülü güçlü olanın imanı güçlüdür. Biri güçlenirken diğeri de güçlenir, biri zayıflarken diğeri de zayıflar. Aynı şekilde tevekkül, şüpheyle de ters orantılidir. Tevekkülün güçlü olduğu yerde şüpheye yer bulmak zor iken, şüphenin güçlü olduğu yerde de tevvekkülü barndırmak zordur. Bu bağlamda içselleştirilmiş bir tevekkül, tevhidi gerçekleştirmek demektir. Çünkü yaratılmış bir varlığa güvenmek ya da ondan korkmak İslam inancına uygun değildir. Tevekkülün bu yönü sûfi psikolojisinin temel

---

[447] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 357-358.
[448] Serrâc, *el-Lüma'*, 50.
[449] İmam-ı Gazâlî, *Mükâşefetü'l Kulûb(Kalplerin Keşfi)*, 439.
[450] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 167-168.

gerçeklerinden biridir. Her duygu ve düşünce, tali bir sebep olmadan ihlâsla Allah'a yöneltilince, artık ne insanlar ne de diğer varlıklar insana kötülük yapabilir.[451]

Yukarıda ki tanımlarda da gördüğümüz gibi tevekkülün temeli güvendir, teslimiyetir, Alah'ın hükmünü kabuldür. Aslında biz insanlar yaşadığımız bu hayatta birer öğrenciyiz. Kimimiz sorumluluklarının farkında ödevlerini, görelerini yerine getirip ve sınav sonucunda öğretmeninden not almayı bekleyip, buna razı olmaktadır. Kimimizde sorumluluğunu bilmeden avare yaşayıp boş bir şekilde sınava girip sonra takdir öğretmenin demektedir. Oysa boş bir sınav kâğıdına öğretmenin takdiri elbette olamayacaktır. Bize düşen sorumluluğunu bilen bir öğrenci edasıyla Allah'ın hükümlerine itaat ederek bir yaşam sürmek ve Hakk'ın takdirine teslim olmaktır.

İbrahim Hakkı tevekkülü halktan uzaklaşıp tam olarak Hakk'a güvenmek; halkın elinde olandan ümidi kesip Allah katında olana itibar ve itimat etmek; tedbiri bırakıp takdir edileni kavramak; kerîm olan Allah'ın vaadine tam bir itimatla güvenmek ve gelecek için hazırlık yapmayı terk etmek; Allah'tan gayri her şeyi (mâsivâ) terk etmek; Hakk'a itimat edip O'nunla yetinmektir ve üzerine düşen her sorumluluğu yerine getirmek gibi birçok şekilde tanımlamaktadır. Tevekkülün korku ve ümit bağlamında hiç kimseden bir beklenti içinde olmamayı ve rızık isteme hususunda hazinedar olarak Hak Teâlâ'yı tercih etmeyi gerektirdiğini belirtmektedir.[452] İbrahim Hakkı tevekkülü tedbiri bırakıp takdir edileni kavramak diye tanımlıyor ancak bundan kasıt hiçbir önlem almamak değildir. Elbette kişi karlı bir havada otomobilini yazlık lastikleri ile kullanırsa tam bir tedbirsizlik olur. Ancak kışlık lastiklerini taktıktan sonra güvenmesi gereken lastikler değil Allah'ın takdiridir. Burada önemli olan Allah'tan başka kimseden ümit etmemektir.

İbrahim Hakkı Kur'ân'da kırk yedi yerde geçen[453] tevekkül kavramını bazı âyetlerle de açıklamaktadır:

"Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven (tevekkül et). Çünkü Allah kendisine dayanıp güvenenleri sever."[454]

"Allah bize yeter, O ne güzel vekildir."[455]

---

451 Kayıklık, *Tasavvuf Psikolojisi*, 143.
452 *Mârifetnâme*, II, 528-529.
453 Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, 172.
454 Âl-i İmrân, 3/159.

“Sen onlara aldırma ve Allah’a dayan (tevekkül et); sana vekil olarak Allah yeter.”[456]

“De ki: Allah’ın bizim için yazdığından başkası bize asla erişmez. O bizim Mevlâ’mızdır. Onun için mü’min ler yalnız Allah’a güvenip dayansınlar.”[457]

“ (Ey Muhammed!) yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter. O’ndan başka ilah yoktur. Ben sadece O’na güvenip dayanırım. O, yüce arşın sahibidir.[458]

“De ki: O, benim Rabb’imdir. O’ndan başka ilah yoktur. Sadece ona tevekkül ettim ve dönüş, ancak O’nadır.”[459].”[460] İbrahim Hakkı tevekkülün temelinde Allah’a dayanmanın olduğuna da işaret etmektedir. Kişi tevhîd inancının gereği olarak Allah’tan başkasından meddet ummamalıdır. Çünkü Allah’ın her şeye gücünün yettiği ve O’ndan başka ilah olmadığı gerçeğine inanmaktadır. Bu hususta ihlas ile hareket etmelidir.

Hazret tevekkül hususunda şu kudsî hadîse de yer vermektedir: “Ey âdemoğlu, bana sımsıkı sarıl, sana hidâyet vereyim. Bana tevekkül et, sana yeterim. Eğer benden başkasını tevekkül edersen, yerin ve göklerin (rızık) sebeplerini senden keserim. Ey âdemoğlu, bütün cihana bütün tarih boyunca bir bak; benim rızâm uğruna gayrıdan alakayı kestiği halde yüceltmediğim, bana tevekkül ettiği halde kendisine yeterli gelmediğim kimse var mı? Ben senin günbegün kıldığın namazına razıyım, sen de benim sana günbegün verdiğim rızka razı ol. Ey âdemoğlu, eğer senin rızkını ben üstlendiysem; rızık konusunda bu derece özen göstermen ve endişelenme niye? Her şey benim takdir edip dilememle olacaksa; bu sabırsızlık, bu telaş niye? Ey âdemoğlu, bana gel, bana tevekkül etmenden ve takdirine razı olmandan daha faziletli bir amelin yoktur.”[461] Bu hadîste en dikkate çekici nokta şudur ki kişiler rızıkları için kaygılanmaktadırlar. Bunu yaparkende gelecek adına kaygı duymaktadırlar. Hâlbuki ibadetlerini yerine getirirken ancak o gün ibadetini yapıp yarın Allah’a kulluğumun gereği şu ibadetleri yapabilecekmiyim kaygısını yaşamamaktadır. Rabb’imiz kişinin günlük olarak ibadetlerini yapmasına razı iken kişi O’ndan yarının rızkınıda

---

455 Âl-i İmrân, 3/173.
456 Nisâ, 4/81.
457 Tevbe, 9/51.
458 Tevbe, 9/129.
459 Ra’d, 13/30.
460 *Mârifetnâme*, II, 524-525.
461 *Mârifetnâme*, II, 524-526.

istemektedir. Bu henüz pişirilmemiş ya da hiç pişirilmeyecek olan bir yemekten ne kadar yiyebileceğim diye düşünmek gibidir. Oysa aşçı başı veya annemiz bizim için gerekli olan yemeği pişirecektir. Bize düşen sabırla zamanını baklemektir.

Tevekkül, ne iş ve kazanç peşinde koşturmadır ne de kazancı ve çalışmayı terk etmektir. Belki tevekkül Cenab-ı Hakk ile huzura erip kalbini ona bağlamaktır.[462] “Doğrusu insan için çalıştığından başkası yoktur.”[463] âyeti gereği kişi üzerine düşeni yapmalıdır. Bir çiftçi nasıl tarlasını sürmeden, tohumunu ekmeden, sulamadan bol hasat isteyebilir? Ancak gerekli çalışmalrı yaptıktan sonra Allah’a dayanıp güvenmelidir. Kalbi tam bir teslimiyet halinde olmalı içinde şüpheye yer vermemelidir.

İbrahim hakkı hazretleri rızık ve diğer ihtiyaçlar da Allah Teâlâ’ya tevekkül etmenin, iki sebeple vacip olduğunu belirtmektedir. Birincisi: Allah’a kulluk ve huzur için, her şeyi gönülden çıkartmaktır. Çünkü hakka tevekkül etmeyen, rızkını kazanma ve ihtiyaçlarını temin etme ile uğraşırken ibadet ve huzurdan uzak olmaktadır. Bu meşguliyet insanın ya zahiri veya batınıyla olmaktadır. Zahiri meşguliyet rızık peşinde koşanlar da olduğu gibi alışverişle, el emeği ile ve hizmet etmekle olmaktadır. Gönlüyle (batînı) meşguliyet, kalbi dünyaya bağlı olan zahidler gibi, nefsini arzusuyla, kalbin düşünmesi ile ve aklın gerekli hazırlıkları ile olmaktadır. Hâlbuki ibadet ve huzurun ancak, bedenin isteklerinden vazgeçmek ile ve Allah’ın huzurunda olma şuuru (ferâğ-ı cism ve huluvv-i bâl) ile elde edilebilmektedir. Bedenin isteklerini terk etme ve gönlü zararlı şeylerden temizleme ise, ancak tevekküle ehline nasip olmaktadır. İkincisi: Kişi tevekkülü terk etmenin kendisi için büyük günah ve büyük tehlike olduğunu bilmelidir. Çünkü Allah Teâlâ canlıların rızıkları ile birlikte yarattığını duyurmuştur. “Sizi yarattı ve rızkınızı verdi.”[464] âyeti bu durumun bir kanıtı niteliğindedir. Bununla beraber Allah va‘d ile yetinmeyip rızka kefil olduğunu da duyurmaktadır. “Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki onun rızkı Allah’a ait olmasın.”[465] âyeti bu kefiliyeti açıklamaktadır. Daha sonra bu konuda kefillikle de yetinmeyip yemin ederek: “Göğün ve yerin Rabb’ine yemin olsun ki bu va‘d, tıpkı sizin konuşmanızın sabit olduğu gibi bir gerçektir.”[466] âyetiyle tevekülün önemini bir kez daha belirtmektedir. Ardından bu

[462] *Mârifetnâme*, II, 530.
[463] Necm, 53/39.
[464] Rûm, 30/40.
[465] Hûd, 11/6.
[466] Zâriyât51/23.

âyette belirtilen hususla da yetinmeyip tevekkülü emrederek bunu terk edeni uyarmaktadır: "Öyleyse sen ölmeyen o mutlak hayat sahibi Allah'a tevekkül et!"[467] başka bir âyette ise "Gerçekten inanmış iseniz Allah'a tevekkül edin."[468] âyetleri ile de tevekkülün bir mümin için zorunluluk olduğunu belirtmektedir.[469] İbrahim Hakkı'nın bu açıklamaları bize tevekkülün Allah tarafından kullarına emredildiğini göstermektedir. Sâlikte Sülûk ederken kalbi masivadan arındırarak Allah'a yönelmektedir. İşte bu noktada tevekkül sâlike önemli bir yardımcı olacaktır. Çünkü Allah'a tevekkülü vacip kılan sebeplerden sayılan "Allah'a kulluk ve huzur için, her şeyi gönülden çıkartmak" sâlikin hedefine ulaşmasını kolaylaştıracaktır.

"Tevekkül lafzı vekâlet kökünden olup tef 'ul babına aktarılarak "tevekkül" olmuştur. Bir kimseye tevekkül etmek, onun işlerini yapma ve yoluna koyman hususlarında vekil mertebesinde kabul etmektir. Bu vekil, müvekkilden herhangi bir emir gelmeden ve (nasıl yapıldığını takip ederek) özen göstermesine mahal bırakmadan o işi yerine getirir."[470] Günümüzde avukatlara verilen vekâletler ile tam bir teslimiyet sağlanırken, müvekkil olarak ona güvenmekten başka çaremiz yok denirken, her şeyi yoktan vareden Allah'a teslimiyette neden bu kadar direndiğimizi anlamak mümkün değildir. Üstelik bunun için Rabb'imiz bizden ücret talep etmediği gibi bizim takibimize ihtiyaç kalmadan işleri yoluna koymakta ve bize bunun huzurunu vaad etmektedir. Bize düşende müvekkil olarak vekilimize tabii olmaktır.

İbrahim Hakkı'ya göre, rızık konusunda dört husus üzerinde düşünüp kafa yoran ve gereğince amel eden kişi kendi rızkı hususunda kalbine gelebilecek üzüntü ve kederlerin hepsinden kurtulmuş olmaktadır.

Birincisi: Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de bütün mahlûkatın rızkını kendi üzerine almakla elbette senin de rızkını üzerine alıp ve rızık konusunda sana kefil olmaktadır. Rabb'ü'l-Âlemîn Hazretleri Kur'ân-ı Kerîm'de azamet ve şanı ile kişinin rızkına kefil olmuş iken, rızkını kişiye vadedip bu konuda yemin etmişken, kişi O'nun vadine neden itimat etmemektedir? Kişi nefsin tesiriyle kalbi sıkıntı içinde kalıp hep rızık konusunu

---

[467] Furkan, 25/58.
[468] Mâide, 5/23.
[469] *Mârifetnâme*, II, 533-535.
[470] *Mârifetnâme*, II, 537.

düşünmekten neden vazgeçmemektedir? Hazret bunu büyük bir musibet ve en büyük saygısızlık olarak nitelendirmektedir.

İkincisi: Kişi Allah'ın taksiminin hak olduğunu ve değişmediğini yakînen bilirse, buna rağmen hızla ve endişeyle rızık peşinde koşarsa, dünya ve ahirette rezillik ve zilletten, meşakkat ve hüsrandan başka ne elde edebilir?

Üçüncüsü: Kişi bilir ki rızık sadece geçinmek ve yaşamak için gereklidir. Hayat ile rızık kendisinden sual olunmayan Yüce Allah'ın lütfudur ve ikisi birbirinden ayrılmaz. Nitekim kullarının hayatı Allah'ın kudret elinde regaip hazinesinde olduğu gibi rızık da O'nun katındadır. Kul onu bilmez, Mevlâ'sı nasıl dilerse öyle tertip ve takdir etmektedir. Durum böyleyken, kişi nasıl bir kuldur ki Allah'ın takdirine karşı sükûnet ve teslimiyet içinde değildir?

Dördüncüsü: Hak Teâlâ, kulun rızkına kefil olmuştur. Ancak bu kefalet beslenme, gelişme, büyüme ve koruma hususunda gerekli olan rızkı ihtiva etmektedir. Rızık hususunda Allah'a tevekkül etmenin manası budur ki bünyenin hayatiyetinin devamıdır.[471] Bu dört huşu kişi için huzur ve sükûnetin reçetesidir. Hasta şifa bulmak istiyorsa bu reçeteyi uygulamalıdır.

"Tevekkül Allah'a güvenmektir. Şu halde kim dünya ve ahiretin Allah'ın mülkü olduğunu yakinen bilir, her şeyi O'nun yed-i kudretinde bulur ve herkesin kendisi gibi aciz ve zavallı olduğunu görürse ve bilirse herkesin rızkını Allah Teâlâ verir. Şüphesiz böyle düşünen kişi tevekkül makāmına erişmiş olur."[472] İbrahim Hakkı, Allah'a dayanmanın önemini dile getirmiştir. Görüldüğü gibi kul, gerekli önlemleri alıp sağlam bir niyetle yola çıktığı zaman Rabb'inin kendisinden beklentisini de yerine getirmiş; kaygılarından ve korkularından kurtulmuş olur.

İbrahim Hakkı'ya göre tevekkül makāmında sebat edip duran kişi önce tefviz, sonra sabur ve sonra da rızâ makāmına oradan da muhabbet makāmına erer.[473]

---

[471] *Mârifetnâme*, II, 546-548.
[472] *Mârifetnâme*, II, 551.
[473] *Mârifetnâme*, II, 552.

2.1.2.2. Tefviz ve Teslim

Tefviz lügatte teslim ve tevekkül anlamlarına; tasavvufî anlamda ise kulun, tüm işlerini Mevlâ'sına havale etmesi ve O'nun yaptığı her işi gönül hoşluğu ile karşılaması, hiçbir hususta ne dil, ne de kalpte O'na itiraz etmemesi, sızlanmaması, içinde bir rahatsızlık dahi hissetmemesidir. Tefviz tevekkülün en mükemmel şeklidir.[474] Herevî tefvizin tevekkülden daha ince bir işarete ve anlama sahip olduğunu çünkü tevekkülün, sebebin vukuundan sonra, tefvîzin ise sebebe başvurmadan önce olduğunu söylemektedir.[475]

Tefviz, dünya işlerinden hiçbirisi hakkında bir tercihte bulunmayıp Mevlâ'nın tercihine teslim olmaktır. Tefvîz, itirazdan uzak durmak ve halkın kusurlarını görmezden gelmektir. Tefvîz Allah'ın takdir ettiği hükmünün gerçekleşmesi olan kazanın gelişinden önce, teslimiyet ise kazanın gerçekleşmesinden sonra meydana gelir. Tefvîz bilinmeyen işi işleyenine vermektir ve bu, rızânın başlangıcıdır. Tefvîz, tedbir ve ihtiyarı terk edip kazanın gelişini beklemektir. Tefvîz, muradı terk edip Allah'ın kazasını beklemektir. Her an Hak'tan gelecek olana teslimiyet ve rızâ göstermektir. Tefvîz, tedbiri ve arzulara (hevâ) uymayı terk edip her işte Hakk'a sığınmaktır.[476]

Tefvîz ehli (müfevviz) odur ki kendi nefsinden ümidini kesmiş ve her durumda Allah'a sığınmıştır. Tefvîz ehli odur ki, kendi güç ve kuvvetinden uzak olup her konuda hükmü Allah'tan bilir. Herkesi kendisi gibi âciz kabul eder, her hususta tedbiri Rabb'ine bırakır. Tefvîz ehli kalbinde sükûnet bulur, dava sıkıntılarından kurtulmuş olur. Tefvîz bedende teslimiyet, gönülde huzur, kalpte rızâdır. Tefvîz, darlıkta ve bollukta halktan yüz çevirip Hakk'a yönelmektir. [477]

İbrahim Hakkı'ya göre tefvizin üç alâmeti vardır. Birincisi, tedbiri takdire verip sükûnet bulmaktır. İkincisi, irâde ve ihtiyarı Allah'ın tedbirine bırakıp beklentisiz olmaktır. Üçüncüsü, her an kazaya boyun eğmektir. Tefvîz, Allah'ın kulunu başarıya ulaştırmasının (tevfik) ve ikramının meyvesidir; rahat ve selâmetlik sebebidir. "Allah'a

---

[474] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 350.
[475] Hace Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sairîn (Tasavvufta Yüz Basamak)*, (Çev.: Abdurrezzak Tek), Emin Yayınevi, Bursa 2008, 95.
[476] *Mârifetname,* II, 557-558.
[477] *Mârifetname,* II, 558.

hamd olsun ki hüznü benden giderdi."[478]ayetini referans göstererek işini Allah'a ısmarlayan kişinin iki cihanda saadet bulacağını belirtir. İbrahim Hakkı'ya göre kim ki işlerini Allah'a ısmarlarsa, o daha dünyada iken irfân cennetine girer. [479]

Tefviz, saadet ve selamet sermayesi, Allah'ı bilme nimetinin en önemli sebebidir. Kulun bütün işlerini Allah'a havale etmesi ve O'na teslim olması kalbe güven, ruha sükûn verir. Her işte Allah'a güvenip teslim olan daima hayır görür ve felah bulur. İşini Allah'a havale edenin yardımcısı O'dur. Tefvizin manası, yaratıkların her işini bilen ve hepsini terbiye eden Cenab-ı Hakk'a teslim olmaktır.[480]

Teslimiyet tasavvuf ıstılahında Allah'ın emrine boyun eğme ve hoşa gitmese bile itirazda bulunmama, kaderin tecellisini rızâyla karşılama, mukadderatı kabullenme, başa gelen bela sebebiyle zahiren veya bâtınen değişmeyip sebat göstermektir.[481]

Teslimiyet ise Allah'a boyun eğmektir (inkiyad). Teslimiyet kazaya rızâ, belâya sabır, nimetlere şükürdür. Teslimiyet, musibet şerbetini ahlayıp inlemeden ve yalvarıp yakarmadan içmektir. Teslimiyet sıkıntı (mihnet) ve esenliği, hastalık ve üzüntüyü, yükseliş ve düşüşleri, yani her türlü hâli eşit görmektir. [482]

Tedbirde kusur etmeyip takdire boyun eğmeyi, ilahî irade ve emre bağlanmayı ve olacağı sükûnetle beklemeyi tefvizin alâmetlerinden sayan İbrahim Hakkı, kaderin tecelli etmesi ile sakınmanın kalkacağını ve kaderin karşısında sakınmanın fayda vermeyeceğini söyler. Rahatlık, huzur ve selamet bahşeden tefviz duygusunu, muvaffakiyetin kerameti olarak niteler.[483]

İbrahim Hakkı teslimiyet, sıkıntılar peş peşe gelmeye başladığında, değirmenin alt taşı gibi olmak şeklinde tanımlar. Ona göre teslimiyet, iki şekilde olur: Bunlardan biri zorunlu (izdırarî), diğeri ise bilinçli olarak o hâli tercih etmeye dayalıdır (ihtiyarî). [484]

---

[478] Fâtır, 35/34.
[479] *Mârifetnâme,* II, 558-559.
[480] Kadir Özköse, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 359.
[481] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* 354.
[482] *Mârifetnâme,* II, 559.
[483] Özköse, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı", 358.
[484] *Mârifetnâme,* II, 559.

Izdırarî teslimiyet odur ki kişinin kazaya muhalefet etmeye gücünün yetmeyeceğini bilmesidir. Çaresiz kalıp mecbûren başa gelen şeylere teslim olmasıdır. İhtiyari teslimiyet odur ki kişinini mülk ve tedbir sahibinin, ancak âlemlerin Rabb'i Allah olduğunu yakinen bilmesidir. Mülkün hakiki sahibine teslimiyet emredildiği zaman, muhabbetle ve gönülden isteyerek onu seçip Hazret-i Mevlâ'ya teslim olmasıdır. Nitekim bir işi sahibine teslim eden, o işin sıkıntılarından kurtulur ve selâmette olur. Kim ki işi yapanın ve sahibinin Hak teala olduğunu idrak ederse, o kimse şunu yakinen bilir ki binayı yapan o işin durumunu binadan (veya orada oturandan) daha iyi bilir. Sahibi, mülküne ondan daha merhametlidir. Bu sebeple O'na tevekkül edip işleri sadece O'na ısmarlar. Teslimiyet ile rızâ makāmına ulaşır. [485]

Huzur ve rahat, işleri Allah'a ısmarlamada (tefvîz), selâmet teslimiyettedir. Allah'ın fiilleri hep hayırlı olur ve buna teslim olan kurtuluşa erer. Teslimiyette selâmet, tedbirde ise pişmanlık vardır. Kim ki tedbiri ve inadı terk ederek, teslimiyete meyleder ve Allah'a boyun eğerse (inkıyad), zahidler makāmına ulaşır ve herkesin elde etmek istediği merâma nail olur.[486]

Teslim makāmındaki kul tüm ihtiyaçlarını Allah'a arzeder. Tüm yakarışlarını O'na yöneltir. Başkasına yüzsuyu dökmekten imtina eder. Arzu ve beklentilerinde inat etmez. Gerçekleşmeyen beklentilerine aldırmaz. Hak'tan geleni reddetmez. Hakk'ın irade kıldığı işlerin zamanında gerçekleşeceğini bilir ve yersiz telaşa kalkışmaz. Gönlünde gam ve kedere yer vermez. İşlerini Allah'a havale eder ve Rabb'i ile huzur içinde olur. Hakk'ın adaletine güvenir, teslim olup cehennemden azad olur ve asla sabretmekten usanç duymaz.[487] Çünkü teslim, ilâhî emre boyun eğmek, kazaya rızâ göstermek, belaya sabretmek, nimete şükretmektir. Teslim, zorlukla rahatı, hastalıkla sağlığı, düşkünlükle ikbali yani her hali eşit görmektir.[488]

İbrahim Hazkkı Hazretleri kalb ile onu döndüren (Mukallib) arasındaki en büyük perdenin, nefsin tedbiri ile meşgul olmak ve sebepler konusunda âciz olan kullara itimat edip güvenmek olduğunu belirtmektedir. Geçmiş işlerin hasreti ve gelecek işlerin düzenlenmesi kaygısıyla yaşanılan bir hayatın mevcut durumun bereketini gidereceğini,

---

[485] *Mârifetnâme,* II, 559.
[486] *Mârifetnâme,* II, 560.
[487] İbrahim Hakkı, *Mârifetname,* I, 149.
[488] Özköse, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı", 358.

Allah'ın hükümlerine teslim olan ve kazasına râzı olanın hakikatte tam bir teslimiyete ulaşmış olacağını bildirmektedir. Hazret teslimi cennet, itirazı ise cehennem olarak değerlendirmektedir. Yine teslimiyeti dostluk, tedbir ise belâ olarak niteler. Kulun yapması gerekenin sahibine boyun eğmekolarak belirtmekte ve teslimiyeti Müslüman'ın şânı olarak nitelendirmektedir. [489]

Tevekkül sahibi kişi, Rabb'inin vaadiyle huzur bulur. Tefviz ehli olan kişi, O'nun hükmüne razı olur. Teslim sahibi ise O'nun ilmiyle iktifa eder. Tevekkülü başlangıç, teslimi orta, tefvizi de nihayet makāmı olarak gören Erzurumlu İbrahim Hakkı, tevekkülü müminin, teslimi evliyânın, tefvizi de muvahhidin sıfatı olarak beyan etmiştir. Bir diğer yaklaşımına göre, tevekkül avâmın, teslim havassın, tefviz havâssü'l-havâssın sıfatıdır.[490]

İbrahim Hakkı Hazretleri teslim ve tefvizi hasta ve doktor misali ile açıklar. Ona göre kişinin uzman bir doktora gidip; onun işine vakıf ve merhametli bir doktor olduğuna inansa, her şeyiyle doktorun tüm tedavi ve önerilerine güvenerek itirazsız ona teslim olur. Doktoruna teslim olan hasta gibi kişinin Allah'ın kudretine, yaratan ve rızık verenin yalnız O olduğuna inanması tefvîz makāmının gereğidir. Hastanın kendisini doktoruna teslim ettiği gibi kulun da bütün işlerinde kendisini Allah'a teslim etmesi teslim makāmının esasıdır. Doktorun maharetine ve şefkatine inanan, bütün öğütlerini yerine getiren bir hasta gibi kulun da Cenâb-ı Hakk'ın el-Hakîm ve er-Rahim olduğunu bilmesi, bela ve nimetleri içten kabul edip şükretmesi, emrine tam bir itaatle bağlanıp yerine getirmesi de rızâ makāmının gereğidir.[491]

2.1.2.3. Sabır

Arapça dayanma, dayanıklılık anlamlarına gelen sabr tasavvufî bir terim olarak başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka hiç kimseden şikâyetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak, kendini acındırmamak anlamlarına gelir. Kul karşılaştığı sıkıntı ve belaların verdiği üzüntüyü yalnızca Allah'a arz eder ve ondan inayetini ister.

---

[489] *Mârifetnâme,* II, 560.
[490] Özköse, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı", 366.
[491] *Mârifetnâme,* II, 581-582.

Sabır tasavvufta bir makāmdır. Sabredenlerin muratlarına ereceklerine, zafere ulaşacaklarına inanılır.[492]

Sabrın karşıtının ceza‘ (telâş, kaygı, yakınma) olduğu belirtilmektedir. Sabır akıl ve zekânın, ceza‘ âcizliğin bir ifadesi sayılmıştır. Buna göre, düşünen bir kimse haramlardan sakınma konusunda gösterilen sabrın Allah'ın azabına sabretmekten daha kolay olduğunu bilir. Sabır "nefsi telâştan, dili şikâyetten, organları çirkin davranışlardan koruma, nimet haliyle mihnet hali arasında fark gözetmeyip her iki durumda sükûnetini muhafaza etme, Allah'tan başkasına şikâyette bulunmama" şeklinde de târif edilmiştir.[493]

Sabır, dinin makāmlarından bir makām ve sâliklerin uğrak yerlerinden bir konaktır.[494]

Kuşeyrî'ye göre Allah için sabır meşakkattir, Allah ile sabır (sabr bi'llah) O'ndan bir yardımdır (bekâdır). Allah'ta sabır, belâdır, Allah ile sabır (sabr maa'llah) vefâdır, Allah'tan (uzak kalma da) sabır cefâdır.[495]

Kelâbâzî (ö. 380/990) sûfîlerin sabır konusundaki görüşlerini aktarırken bir sûfînin "Sabır, sabırda sabretmektir." sözünü aktarır. Bu söz, sabrederken bir çıkış kapısının açılmasını beklememek, manasını gelir. (Sabredeceksin, fakat sabretmek içinde sabredeceksin, sabrım gayesi başka bir şey değil, yine sabır olacak.) Sehl'e göre, "Sabır bir temizleyicidir, eşya onunla temizlenir". Yani, belâ ve musibete sabreden insan günah ve kibrinden temizlenir demiştir. Kasacası sabır insanı her türlü kötü durumdan koruyan bir kalkan ve olgunlaştıran bir eğitici gibidir.[496]

İnsanlar herhangi bir olumsuzlukla karşılaştıklarında genelde öncelikli olarak duygusal tepkilerde bulunma eğilimindedirler. Kızmak, öfkelenmek, bagırmak, bir nesneyi tekmelemek, küfretmek vb. Sabrın önemi bu ilk tepki esnasında ortaya çıkar. O nedenle
sabrın zorlukla karşılaşılan ilk anda gösterileceği ifade edilmiştir. Sûfi yolunda insanların

---

[492] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 302.
[493] Mustafa Çağrıcı, "Sabır", XXXV, 337.
[494] İmam-ı Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn,* (Terc.: Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul 2011, IV, 119.
[495] *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 269.
[496] Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 145-146.

imtihan dünyasında karşılaştığı sıkıntı ve zorlukları sızlanmaksızın kabullenmesi, bu sorunlarla başa çıkma sürecinde sabırl olması, kişinin ahlaklı ve erdemli olmasının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Sûfi yolunda kişi olumsuzluklara sabır ve teenni ile karşılık verdikçe manevî olgunlaşma sürecinde ilerler. İlerledikçe de bu tür olumsuzlukları daha farklı boyutlarda anlamlandırmayı öğrenir.[497]

İbrahim Hakkı, sabrın; nefsi isteklerinden yasaklayıp engellemek, nefsin hazlarından mücahede ile çıkıp gitmek, nefsin çocuksu isteklerinden kurtulma hususunda azim ve kararlılığı devam ettirmek olarak tanımlamaktadır. Müelifimiz sabır iki kısımda müteala etmektedir; biri istenmeyen hallere sabır, diğeri sevgiliden ayrı kalmaya sabırdır. Başa gelen musibet kadar kalbe sabır nüzul ettiğini; musibetlere sabretmenin, insana bağışlanan ilâhî mevhibelerin en alasına erişmek olduğunu; ilmin fayda sağladığı, sabırın ise belaları uzaklaştırdığını belirtmektedir. Sabr-ı cemili, büyük mükâfat olarak değerlendirmekte; sabırı, kalplerdeki ayıpları örten perde olarak görmektedir.[498]

İbrahim Hakkı Hazretleri Allah'ın kullarına inâyetiyle sabrı öğretip teşvik ettiğini Kur'ân-ı Kerîm'den bazı âyetlerle delillendirmiştir:

"Ey iman edenler! Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin. Muhakkak Allah sabredenlerle beraberdir."[499]

"Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey peygamber!) Sabredenleri müjdele! O sabredenler, kendilerine bir bela geldiği zaman "Biz Allah'ın kullarıyız ve biz ona döneceğiz" derler. İşte Rab'lerinden bağışlamalar ve rahmet hep onlaradır. Ve doğru yolu bulanlar da onlardır."[500]

""Yine onlar, Rab'lerinin rızâsını isteyerek sabreden ve namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli ve açık olarak (Allah yolunda) harcayan ve

[497] Ayten, "Allah'ın Ahlakıyla Ahlaklanmak Manevi Gelişim ve Olgunlaşma: Erdemleri Yaşama ve Güzel Ahlak", 176.
[498] *Mârifetnâme*, II, 588-589.
[499] Bakara, 2/153.
[500] Bakara, 2/15-157.

kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. İşte onlar var ya, dünya yurdunun (güzel) sonu sadece onlarındır.”[501]“Sabret! Senin sabrında ancak Allah'ın yardımı iledir.”[502]”[503]

Her konuda sabırlı davranmak iki sebepten dolayı gerekli görülmüştür: Birincisi, ibadet etmek ve huzura ermek için sabır gereklidir. Çünkü ibadet ve huzurun başlangıcı ve temelinin sabır ve tahammül olduğu bilinmiştir. Sabırlı olmayan ibadet ve huzurdan bir şeyi elde edemez. Çünkü bu dünya elem, keder, sıkıntı ve meşakkat yeridir. Ve yaşadığı sürece insanın bir takım sıkıntı ve meşakkatler ile karşılaşması kaçınılmazdır.[504]

İbrahim Hakkı müstakil bir eser olarak kaleme aldığı *Cilâu'l-Kulûb* isimili eserinde Allah (c.c) yolundaki kişinin, kalbini Allah (c.c)'ın imtihanına karşı sabırsızlıktan temizleyerek Allah'ın mahlûkatının eziyetine karşı hilm ve sabırla yaşaması gerektiğini belirtmektedir. İbrahim Hakkı'ya göre insan, kendisine cefanın yaratılandan değil Allah'tan geldiğini bilmelidir. Çünkü bunlar, Allah'ın imtihanlarıdır. Yaratılanlar ve sebepler bir asa gibi O'nun elindedir. Allah, imtihanı insanı terbiye etmek için yaratmıştır. Allah, kendi davetine icabet edilsin diye insanı huzuruna çağırıyor. Eğer nankör nefis imtina ederse Allah (c.c) onu imtihan asası ile güder O'nun cefası insana vefadır. Tasarruf sahibi Allah olduğundan, hiçbir şey, insanların elinde değildir. El-Mu'tî, el-Mâni', ed-Dâr, en-Nâfî' o Allah (c.c)'tır. İnsan, akılsızların sohbetini onların eziyetlerine katlanmak suretiyle Allah (c.c)'ın takdirinin de yardımıyla rızâ makāmına ulaşmak için ganimet bilirken; insanların bazısını da ne düşman ne de dost olarak görmemelidir. Çünkü insanın düşmanı, kendi nefsidir ve dostu da Allah (c.c)'tır. İnsan her an O'nu anarak imtihanına sabretmeli ve kalbini sabırla O'nun hükmüne teslim ederek O'nun dostluğunun huzuruna varabilmelidir. [505]

İbrahim Hakkı sabrı acı ve faydalı bir ilaç olarak değerlendirmiş, (acısına katlanıp) içene bütün faydaları sağlayacağını ve her türlü zararı ortadan kaldıracağını belirterek kişinin nefsini zorlayarak bu ilacı faydalarından dolayı içeceğini belirtir. Sabırı dört kısma ayırır:

---

[501] Ra'd, 13/22.
[502] Nahl, 16/96.
[503] *Mârifetnâme*, II, 585-586.
[504] *Mârifetnâme*, II, 591.
[505] Bülent Akot, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın “Cilâu'l-Kulûb” Adlı Risâlesi ve Tahlili”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1 (2012), 170.

1-Allah’a itaat hususunda gösterilen sabır

2-Günahları terk etme de gösterilen sabır.

3-Dünyanın gereksiz işleri (ne meyledip aldanma) hususunda gösterilen sabır.

4-Bela ve zorluklar karşısında gösterilen sabır. Bu saydığımız dört hususa sabredip katlanan kişi nice faydalar elde eder ki bunlardan Allah’a itaat, kişinin menzil-i maksuduna ermesi ve istikamet yaşayarak büyük mükâfatlara nail olmasıdır. Günahlardan ve belalardan iki cihanda kurtulmasıdır. Ayrıca dünyada maruz kalabileceği geçim sıkıntısı gibi zorluk ve meşakkatlerden kurtulup rahat bulmasıdır.[506]

2.1.2.4. Rızâ

Sözlükte “hoşnut ve memnun olmak, tasvip etmek, beğenmek” anlamındaki rızâ kelimesi dinî ve tasavvufî hayatın temel kavramlarından biridir. Kur’ân’da ve hadîslerde rızâ kavramı üzerinde önemle durulmuş, mü’minler Allah’ın rızâsını kazanmaya teşvik edilmiş, rızâ mertebesine ermenin en büyük mutluluk olduğu ifade edilmiştir. Tasavvufun ilk dönemlerinden itibaren rızâ kavramına özel bir önem verildiği görülmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî’ye göre rızâ, “ilâhî iradeye tâbi olduğu için kulun kendi iradesini ve tercihini terketmesidir.” Ebû Süleyman ed-Dârânî ancak bedenî arzularından sıyrılan kişilerin rızâ mertebesine erebileceğini söylemiş, İbrâhim b. Muhammed en-Nasrâbâdî, rızâ mertebesine ulaşmak isteyenlerin Allah’ın razı olduğu hususlara sıkıca sarılmalarını tavsiye etmiştir.[507]

Serrâc’a göre, “Allah onlardan, onlar da Allah’tan razı oldular”[508]. “Allah’ın onlardan razı olması her şeyden büyüktür.”[509] âyetlerinde de görüldüğü gibi gibi Allah Teâlâ kendi rızâsını kulların rızâsından önce zikretmiştir.[510]

Kaderin üzücü tecellîlerine, neşelendirici tecellîleri kadar memnun olmak en iyi rızâ halidir. Rızâ mutlak iyimserlik, demektir.[511]

---

[506] *Mârifetnâme*, II, 595.
[507] Uludağ, “Rızâ”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 56.
[508] Maide, 5/119.
[509] Tevbe, 9/72.
[510] Serrâc, *el-Lüma’*, 52,
[511] Kelâbâzî, *Ta‘arruf*, 155.

İnsanın isteğine uygun olmayan çeşitli bela ve musibetlerde sabırdan başka bir şey olmaz. Bu gibi hallerde rızâ diye bir şey düşünülemez, diyenler, muhabbeti inkâr yönünden gelmiş olurlar. Allah'ı sevmeyi ve onun sevgisi ile meşgul olmayı kabul eden, rızâyı inkâr demez. Çünkü seven, sevdiğinin her yaptığına razı olur.[512]

Böyle bir insan için kâinatta ikilik, kötü, çirkin, acı, gam kalmaz. Aynı şekilde günah-sevap endişesi de ortadan kalkar. Çünkü artık kul Allah'ta fani olmuştur. Sabır, şükür ve tevekkülle olgunlaşan insanın olgunluğunun göstergesidir rızâ. Sabır ve tevekkülü gerçekleştiren kul, feryat ve şikâyetten kurtulup sükût ve hoşnut olma devresine girecek ve huzura ulaşacaktır. Bu erişe tasavvufta rızâ denmiştir ki nefsin en mükemmel makāmlarından olan râzıye ve marzıyyede ele geçer. Beşerî iradeyi ilâhî iradede eritmeyenler bu makāma ulaşamazlar.[513]

İbrahim Hakkı, irfan yolunun esaslarından biri olarak gördüğü rızâyı; "Hakk'ın hükümlerinin cereyanı sırasında kalbin sükûnu", "kalbin kaza ile saadet duyması", "gönülden çirkinliklerin (kerahat) çıkarılması", "kişinin kendi aklıyla alacağı tedbirlerden vazgeçip Allah'ın takdirine uyması", "Hakk'ın irade ve ihtiyacını seçerek kalbin sükûnet bulması" gibi ifadelerle tanımlamaktadır. Kısaca o rızâyı, acı tatlı ortaya çıkan her şeyle kalbin mesrûr olması ve kazanın ortaya çıktığı anda ruhun sükûnu olarak görmektedir.[514]

Yine o, belaya sabrın tam olması için gerçek rızânın olması gerektiğini, kendi kısmetine razı olanın, hiçbir şey için üzüntü duymayacağını belirtmektedir. Hakk'ın rızâsını, kulların hoşnutsuzluğunu göze alarak isteyen kişi için Hak Teâlâ'nın onun aleyhinde konuşan kulları da lehine dönüştüreceğini ifade etmektedir. İbrahim Hakkı, bir kimsenin belalardan ancak teslimiyet ve rızâ ile emin olacağını, kazaya razı olan dünyanın sultanı olacağını ve Mevlâ'sını bulacağını söylemektedir.[515]

Tasavvuf makāmlarının en üstünü olarak kabul edilen rızâ, her konuda kaderin akışına teslim olmak, Allah'ın kazasını başkasına şikâyetten vazgeçmektir. Rızâ iki boyutludur: [516]

---

[512] Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, IV, 624.
[513] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 171-172.
[514] *Mârifetnâme*, II, 614.
[515] *Mârifetnâme*, II, 617.
[516]Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 275.

1) Kulun Allah'tan razı olması

2) Allah'ın kuldan razı olması.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu durum şu şekilde ifade edilir:

"Allah kendilerinden hoşnut ve razı olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut ve razı olmuşlardır."[517]

"Ey huzura kavuşmuş insan! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabb'ine dön." [518]

Süleyman Dârânî (ö. 215/830) , "Kul nefsâni arzularından sıyrılınca Rabb'inden razı olur." derken Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793) ise şöyle der: "Rızâ Allah'ın en muazzam kapısı ve dünyânın cennetidir. Bilinsin ki, Allah Teâlâ, kulundan razı olmadıkça, kulun O'ndan razı olması mümkün değildir. Çünkü Allah Teâlâ 'kendilerinden hoşnut ve razı olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut ve razı olmuşlardır'[519]"[520]

İbrahim Hakkı, *Cilâül-kulûb*[521] adlı eserinde Allah'a vasıl olmanın on esasından bahsederken yukarıda zikrettiğimiz "tevekkül", "tefviz", "sabır", "rızâ" kavramları yanında; "Allah'a muhabbet etmek (hubbullah)", "Allah'a teveccüh etmek", "Allah'ın efâlini birlemek", "Allah'ın azametine boyun eğmek (tevâzu-mahfiyet)", "Allah'ın mülküne karşı kendi fakrını bilmek", "Kulun kendisine vücûd nisbet etmemesi (fenâ)" konuları da eklemiştir. Ona göre, kişi Hakk'ı uzakta değil, kendi kabinde aramalıdır. Hakk'ı kalbinde bulabilmesi için de uzak durulması gereken on kötü vasıf vardır. Bunlar: "Allahtan Başkasına Muhabbet", "Allah'tan gafil olmak", "Allah'a şirk koşmak", "Allah'a itimad etmemek", "Allah'ın takdirine itibar etmemek", "Allah'tan gelen belalara karşı şikâyetçi olmak", "Allah'ın hükmüne rızâ göstermemek", "Allah'ın yarattıkları karşısında kibirlenmek", "Allah'ın emanetini (dünya malı) istemek" ve "Allah'tan başkasına hakîkî vücûd isbât etmek"tir.

---

517 Beyyine, 98/8.

518 Fecr, 89/27-28.

519 Beyyine, 98/8.

520 Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 276-279.

521 Bkz. İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah'a Ulaştıran On Esas, Cilâu'l-Kulûb Zikrullah,* Haz.: Ferzende İdiz, Hâcegân Yayınevi, İstanbul 2012. İbrahim Hakkı Hazretleri ana konusu muhabbetullah yolunda yapılması gerekenler olan "Cilâu'l-Kulûb" isimli müstakil bir eserde kaleme almıştır. Bülent Akot, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Cilâu'l-Kulûb" Adlı Risâlesi ve Tahlili", 157-173.

İbrahim Hakkı'ya göre insan, kalbini kendine yakışmayan kötü sıfatlardan temizleyip cevher olarak kabul edilen iyi sıfatlarla süslediğinde Allah'ın evliyâsının yoluna sulûk etmiş olur. Kalp ve ruh Allah ile mutmain olur.

Hazret *Cilâu'l-Kulûb* isimili eserinde Allah (c.c) yolundaki kişinin, Allah için kalbini öfkeden temizleyerek O'nun kazasının hükmüne rızâ göstermesi gerektiğini bildirmiştir. Allah (c.c)'ın kudretini, gülün dikenine benzeten İbrahim Hakkı'ya göre İnsan, Allah'ın bütün fiillerine razı olup kahrın içinde lutuf ve zararın içinde fayda bulabilmelidir. İnsan hakkında takdir edilen her işin, Allah (c.c)'ın ilminde var olduğu ve İnsan için O'nun emri ile levh-i mahfuzda yazıldığını belirtmiştir. Zira insan O'na razı olup takdiri ile vaktinde O'nu hazır bulmalıdır. İbrahim Hakkı insanın isteklerinin olmamasının onu beklentilerden, hayal kırıklıklarından korkudan, irade sahibi olmaktan ve başkasından istemekten halas edeceğini belirtir. Nihayette kazaya razı olan insan Allah (c.c.)'ın emanında saadetle, rahat içinde emniyetle yaşar. Allah (c.c)'ın kazasına rızâ ruhu ve kalbi rahatlatır. Allah (c.c)'ın hükmüne teslim makāmında muhtaç olmama şerefi ve futuh vardır. Böylece insan, her nefeste O'nu anarak kazasına öfkeyi terk edip evlliyaullah zümresinden olacaktır. [522]

2.1.2.5. Teveccüh

Arapça yönelme, öz alâka anlamına gelen teveccüh tasavvufî bir terim olarak şeyhin Hakk'a, müridin mürşide yönelmesi, gönlünü ona bağlaması anlamlarına gelmektedir.[523]

Allah yolundaki kişi, kalbini Allah'tan gafil olmaktan arındırıp, O'na teveccüh ile kalbini bezemelidir. Allah'ın her an kendisiyle beraber ve kalbini gözetlediğini bilen kişi O'dan gafil olmamalıdır. İnsan, O'nu kendi dışında bir yerde aramaktan vazgeçmelidir. Çünkü O, insana kendinden bile daha yakındır. Zira kalp, Allah'ın evidir. Dolayısıyla insan, O'nu kalbinde arayıp bulmalı ve Allah (c.c) ile feraha ermelidir. Himmeti Allah ile ünsiyet etmek olan kişi Allah'tan elde ettiği kazancını anlatmaktan yorulur. Himmeti mâsivallah olan kişinin ise dili Allah (c.c) tarafından ne kadar ziyana uğrayıp kaybettiğini anlamaktan yorulur. İnsan, himmetini iki dünyadan

---

[522] Bülent Akot, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Cilâu'l-Kulûb" Adlı Risâlesi ve Tahlili", 170.
[523] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 356.

(dünya ve ahiretten) da uzaklaştırıp nefsine tâbi olmaktan kurtarmalıdır. Çünkü dünya ehlinin niyeti, umudu ve duası, Allah ’tan kendi paylarını talep etmektir. İşte bu da, onları Allah’ı anmaktan alıkoyar. Bazıları ne kendi nefislerinin düşmanlığını ne de Allah’ın kendilerine olan inayetini anlar. Tam tersi onlar kendi nefisleri için Allah’a ibadet eder. Dünya ehli Allah ’ın yarattıklarına zillet içinde nefislerini sevip ona hizmet eder. Nefisleri için kalpleri kırar, Allah’tan utanmazlar. Kalp kırmak Allah (c.c) katında günahların en büyüğü olduğundan öldükten sonra, kalpleri kırmanın ve Allah’a karşı edebi terk etmenin pişmalığını duyarlar. Nitekim Resûlullah Efendimiz şöyle buyurmaktadır: “En büyük düşmanın iki yanın arasında bulunan nefsindir.”[524] Öyle bir düşman ki şayet Allah’a taati terkedip otuz yıl boyunca ona (nefse) itaat etsen ve sonra menhiyatı terkedip Allah’a ibadet etmeyi arzulasan, hemen seni âdeti gereği Allah’a ibadet etmekten meneder. Oysa hârici bir düşmana üç defa uysan, sana olan düşmanlığı muhabbete dönüşür ve Allah’a ibadetinde yardımcı olur... Ancak nefis, kötülüğü çokça emreden ve Allah’a güzel itaatte bulunmayı engelleyendir. Bunun karşısında da kalpleri memnun etmek Allah (c.c) katında en makbul ibadetlerdendir. Nefis, insana kötülüğü emreder ve Allah’a itaat etmekten de alıkoyar. Zira insan, sürekli istemekten vazgeçerek Allah’a hamd ederek mutlu olur. İnsan, her hâlükârda Allah’ı zikrederek Allah’ın evliyâ zümresinden olur ve O’na teveccüh ederek kalbinde Allah ile ünsiyet eder. [525]

2.1.2.6. Tevhîd-i Efâl

Arapça birlik anlamına gelen tevhîd tasavvufta; Allah’ın zatını, aklen tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden tecrit etmek anlamına gelir.[526]

Tevhîd-i hâlî sûfilerin Allah’ın birliğini yaşayarak ve tadarak bimeleridir.[527] Tevhîd-i ef‘âl bütün fiilleri ve hareketleri Allah’ın fiillerinin tecellileri olarak görme anlamına gelir ve “lâ fâile illallah” ifadesiyle özetlenir.[528]

Allah (c.c) yolundaki kişi, Allah’a şirk koşmaktan vazgeçip, Allah’ın fiillerini tevhîd ile süslemek suretiyle kalbini temizlemelidir. İnsan, Allah’a hiçbir şeyi, ortak koşmamalıdır. Her iki kevnde de azapdan kurtulmak için Allah’ı birlemelidir. İnsan,

---

[524] Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ,* I/160, H. No: 412.
[525] İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah’a Ulaştıran On Esas, Cilâu’l-Kulûb Zikrullah, 56-58.*
[526] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 359.
[527] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 358.
[528] Süleyman Uludağ, “Tevhîd”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 22

fiilleri insandan da bilmemelidir. Zira onlar; zerreleri hareket ettiren ve her varlığın müdebbiri, o Allah'tır. Bu konuda Allah Resûlü buyuruyor ki; "Kulların kalpleri Allah'ın iki parmağı arasındadır."[529] bundan maksat, kulların kalbi, O'nun lutfu ile kahrı arasındadır. Her şeyde tasarruf sahibi olan ve her şeyde bilfiil etkili olan yine O'dur. Bundan dolayı akıllar, ruhlar, yıldızlar, felekler, tabiat ve bütün mahlûkat… kısacası madenler, nebatat, hayvanat, insanlar Allah'ın elinde aletler gibidir. İnsan, istikamet yolunda olanlardan olmak için bütün fiilleri Allah'tan bilmelidir. İnsan, Allah'ın verdiği terbiyeden dolayı, kimseye eziyet etmez ve hiçbir müminin de kalbini kırmaz. Aksi takdirde kişi, Allah'ın Kâbe'sini yıkmış olur. Yaratılmışları Yaradan'a bırakarak fiillerinde hata yapmaktan kaçınır. İnsan, gadap ve şehvet büyüsünden kurtulup O'na karşı halis bir kul olur. İnsan, kalbini ancak O'nun birliği ile birleştirerek halvete vasıl olacaktır. [530]

2.1.2.7. Mahfiyet

Alçak gönüllülük anlamına gelen tevazu tasavvufî bir terim olarak: İnsanın nefsini Hakk'ın huzurunda kulluk mevkiine koyması, halka karşı şevkatli olması, kibirli ve gururlu olmaması; Hakk'tan hakkı, Hakk için kabul etmek, Hakk karşısında eğilmek, Hakkı'ı kabullenmek anlamlarına gelir.[531]

İnsanın kendinde büyüklük görmesi her şeyden önce Allah'a karşı saygısızlıktır. Bu yüzden pek çok âyette büyüklük taslayanlar ağır biçimde eleştirilmiş, İblîs'in Allah katından kovuluşunun asıl sebebinin kibre kapılarak başkaldırması olduğu bildirilmiştir[532]; zira Allah kibirli davrananları sevmez.[533] Allah rab, insan kul (abd) olup kulun görevi Rabb'inin karşısında tevazu göstermesidir. Tasavvuf kaynaklarında tevazu hem Allah-kul ilişkisi hem de insanların birbirlerine karşı tutumu bağlamında ele alınmıştır. Kuşeyrî, "Tevazu Hakk'a teslim olmak, Hakk'ın hükmüne itirazdan vazgeçmektir."[534] derken ilkini, Cüneyd-i Bağdâdî, "Tevazu şefkat kanatlarını halkın

---

[529] Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî*, Kader: 7.
[530] İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah'a Ulaştıran On Esas, Cilâu'l-Kulûb Zikrullah, 58-60.*
[531] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 356.
[532] el-Bakara 2/34; Sâd 38/74.
[533] Nahl 16/23.
[534] Abdülkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, 233.

üzerine germek ve onlara yumuşak davranmaktır."[535] sözüyle ikincisini dikkate almıştır. Tevazu kulluk şartları arasında yer aldığından bu erdem takvâ ehlinin en üstün ahlâkî özelliği ve şeref sebebi sayılmıştır. Cüneyd-i Bağdâdî tevhîd ehline göre tevazuun da bir nevi tekebbür olduğunu söyler. Gazâlî bu sözle kastedilen hususu şöyle açıklar: Tevazu gösteren kimse kendi benliğini gerçek sayıp onu küçük görüyor demektir; hâlbuki tevhîd ehli kendini hiç saydığı için kibir veya tevazu göstermesi gerekmez[536].

Erzurumlu İbrahim Hakkı da tevazuyu hem Allah-kul ilişkisi hem de insanların birbirlerine karşı tutumu bağlamında ele alınmış ve şöyle değerlendirmiştir:

"Allah yolundaki kişi, kalbini O'nun için kibir ve mahlûkata tekebbürden temizleyerek azametine boyun eğmekle süslemelidir. İnsan, Allah (c.c)'ın huzurunda kendi nefsiyle böbürlenmemeli hiçbir yaratılana karşıda da kibirlenmemelidir. İnsan, kalp sarayını kendini rezil ederek beğenmekten, kibrinden ve küçümseyerek bakmaktan Allah için temizlemelidir. İnsan, Allah katında toprak misali nefsini tanıyarak kalp bostanından kibir kayasını söküp atmalıdır. Allah (c.c)'ın nazar ettiği mahalden enaniyet tozlarını kalbi bozacağı için silip temizlemelidir. Zira kalp, Allah (c.c)'ın nurunun aynasıdır. Bu yüzden insan, nefsini bütün mahlûkatın en fakiri, en küçüğü, en alçağı ve en adisi olarak kalbine tanıtmalıdır. İnsan, Allah'ın huzurunda herkesi en zengin, en büyük, en önemli, en evla ve en yüksek olarak görebilmelidir. İşte bu kalpteki boyun eğme, ehlullah için en büyük iksirdir. İnsan, nefsini Allah (c.c) için boyun eğerek hor görmelidir. İnsan, bu hor görmeyi Allah ile kendi arasında saklı tutarak hiçbir yaratılana da göstermemelidir. İnsan, Allah (c.c) için insanlara mertebelerine göre tevazu ile davranmalıdır. Allah (c.c)'ın esrarını korumak için insanlar ile akıl seviyelerine göre konuşulduğu gibi insanların kalpleri ibadet niyeti ile hoş tutulmalıdır. Böylece kalpler de O'nun mahbubu olur ve O'nun katında makbul olur. Her halde Allah anılmalı ki, kalpten kibir sökülüp atılabilsin."[537]

İbrahim Hakkı insanların birbirleriyle olan münasebetlerindeki şu davranış biçimlerini kibir illeti olarak değerlendirmektedir:

---

[535] Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 149.
[536] Mustafa Çağrıcı, "Tevazu", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 383-385.
[537] Akot, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Cilâu'l-Kulûb" Adlı Risâlesi ve Tahlili", 170-171.

- ✓ Kendine saygı göstermek üzere huzuruna gelen insanların ayakta beklemelerini, bir yere girdiğinde aynı sebeple insanların onu ayakta karşılamalarını sevmesi.
- ✓ Ardınca yürüyen bir kimse olmadıkça bir yere gitmemesi.
- ✓ Dini hususlarda kendisinden istifade edilen insanların ziyaretine gitmemesi.
- ✓ Kendisine yakın olan bir mevkide başkasının oturmasını istememesi.
- ✓ Konuşurken muhatabının doğru söylediğini kabul etmemesi.
- ✓ Kendi hatasını itiraf ile ona teşekkür ve dua yapmaması.
- ✓ Hastalarla ve rahatsızlığı olan kimselerle oturup kalkmaktan sakınması, onlara yakın olmaması.
- ✓ Zenginlerin davetine icabet edip fakirlerin davetine gitmemesi.
- ✓ Kendi evinin işlerini gerektiğinde kendisi görmemesi.
- ✓ Kendi evinin ihtiyaçlarını pazardan kendi eliyle getirmemesi.
- ✓ Akraba ve arkadaşların çarşı pazardan görebilecek işlerini ar edip görmemesi.
- ✓ Otururken ve yürürken yaşıtlarıyla ve emsali ile aynı hizada bulunmaktan hoşlanmayıp onlardan geri kalarak ayrılması.
- ✓ Etekleri (paçaları) yere sürünecek derecede uzun ve aşırı süslü elbiseler giyinmesi.

İbrahim Hakkı, kemâle ermek isteyen sâlikin ana sermayesinin, nefsini herkesten hakir görüp tevazü sahibi olmak olduğunu belirterek sâlikin kalbinden kibri söküp atması gerektiğini belirtmektedir.[538]

2.1.2.8. Fakr

Arapça yoksulluk anlamına gelen fakr tasavvufta dervişlik, sâlikin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığının, her şeyin gerçek malik ve sahibinin Allah olduğunun şurunda olması anlamlarına gelmektedir.[539]

Fakr, ihtiyaç duyulan şeyin yokluğu anlamına gelir. Tasavvufta kulun kendisinde bir varlık görmemesi, her şeyi Hakk'a irca etmesi, şahsının, amelinin, halinin ve makāmının Allah'ın lütfu olduğunu kabul etmesidir. Fakr genellikle tasavvuf ve zühd kavramlarına yakın anlamlarda kullanılır. Fakir de "derviş" demektir. Kur'ân ve

---

[538] *Mârifetnâme*, III, 288.
[539] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 131.

hadislerde geçen "Fakr" kavramının iki ayrı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan biri "sûret fakirliği", diğeri ise "manevî fakirlik"tir:

1. Sûret fakirliği: Bu maddi anlamdaki fakirliktir. İhtiyaç duyulan mala ve eşyaya malik ve sahip olmamak demektir.

2- Manevî Fakirlik: Bu tür fakirlik kişinin başkasına değil, sadece Allah'a muhtaç olması, Allah'dan başka her şeyden müstağni bulunmasıdır. Servetine ve varlığına güvenmeden yalnız Allah'a güvenip dayanması, yokluktan korkmamasıdır. [540]

Osho'ya göre gerçek yoksulluğu oluşturan egosuzluktur. İsa'nın, "Ruhen yoksul olmadığınız taktirde benim Tanrı krallığıma giremeyeceksiniz." derken kastettiği de budur... ruhen yoksul olmak.[541]

Gazâlî'ye göre her mevcud, varlığının ve vücûdunun devamına muhtaç olduğu için Allah'ın cömerdliğinden ve fazlından istifade der. Ortada varlık ve devamında başkasına muhtaç olmayan bir varlık varsa bu, ganiyy-i mutlaktır, yani başkasına muhtaç olmayan gerçek bir varlıktır. O'ndan başka hepsi O'na muhtaçtır. Kişinin bu bağlamda Allah'tan başkasına ihtiyaç duymaması fakrdır.[542]

Manevî fakirlik olgusuna dikkat çeken İbrahim Hakkı'ya göre Allah yolundaki kişi, kalbini dünya malından ve ona ünsiyetten temizleyip hakiki fakirlikle süslemelidir. İnsan, O'nun hiçbir mülkünü sürekli yanında bulunduramaz. İnsanın yanında bulunan mal, mülk, köle, evlat, yol, cisim, ruh, bütün hassasları ile akıl ve kemal ile kuvvetin hepsi O'nundur. "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur."[543] İnsan, ne varlığı ne bolluğu, ne hâli, ne malı ne kavlen ne de fiilen kendine nispet etmemelidir. Bunlar insanın Allah'tan emanetleridir. İnsan, ne zamana kadar O'nun mülküne refakat ederek bu ağır emanetleri taşıyabilir. Eğer insan, bu emanetleri gününden önce sahibine teslim edecekse o sahip ancak, Allah'tır. Böylece insan, dünya tasalarından ve âhiret kederlerinden kurtulup, Allah ile birlikte rahat içinde olur. Ayrıca O'nun emanetine refakat etmekten kaynaklanan bütün elemler, kederler, fitneler ve musibetlerden de feraha erer.[544]

---

[540] Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar,* 177-178.
[541] Osho, *Sır (Sûfizm Üzerine Konuşmalar),* 310.
[542] Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn,* IV, 362.
[543] Bakara, 2/284.
[544] İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah'a Ulaştıran On Esas, Cilâu'l-Kulûb Zikrullah,* 68-69.

Fakr, mülkiyeti görmekten uzaklaşmanın (mülk sahibi olmamanın) adıdır.[545] Sehl b. Abdullah'a göre insanın şu halleri, ruhun cevherinden ve asaletindendir: Zengin görünen fakir, tok görünen aç, sevinçli görünen mahzun, aralarında düşmanlık bulunan kişiye sempatik görünen şahıs, gece namaz, gündüz oruç ibadeti ile meşgul olduğu halde zayıf görünmeyen zattır.[546] Cümleleri ters bir bakış açısıyla değerlendirdiğimizde tasavvuf, fakr ile zenginin kibirlenmesini, tokun azgınlğını, sevinçlinin taşkınlığını, düşmanın kırıcılığını engellemek ve ibadetlerden dolayı normal yaşamın aksatılmamasını istemektedir. Tasavvufta fakirlik, sadece maddi bir yokluğu değil güç ve statü yoksunluğunu da ifade eder. Çünkü güç ve statü çoğu zaman gururun ve kibrin kaynağıdır. Bunlar ise Hak yolcusu için büyük engellerdir.

2.1.2.9. Fenâ-i Nefs

Fenâ, nefsin kötü sıfatlarının yok olmasıdır. Fenâ kulun fiilerinde kendisinin Allah ile kâim olduğunu idrak ederek kendini görmekten fâni olmasıdır.[547] Fenâ-i nefs ise Allah (c.c)'ın bekasında fenâ olmaktır. Fenâ halinin sürekli olmadığını savunan sûfîlere göre ise kişi bekā haline geçmeden irşadla görevlendirilemez.[548]

Tasavvuf ahlâkında nefse karşı verilmesi öngörülen mücadele, bir nevi iradeyi hür kılma, insanın ahlâkî mükemmelliğe ulaşmasını ve Allah'a yakınlaşmasını önleyen bedenî ve dünyevî tutkuların bağımlılığından kurtulma mücadelesidir. Bu açıdan tasavvuf ahlâkında hürriyetin büyük bir değeri vardır. Mutasavvıflar, insanın şuurunu meşgul eden Allah'tan başka her şeyin hürriyeti kısıtladığı ilkesinden hareketle cennet nimetlerini arzulamayı bile gerçek hürriyete aykırı görmüşlerdir. Kuşeyrî'ye göre hürriyet, kulun üzerinde Allah'tan başka hiçbir şeyin etkili olmamasıdır. Gerçek hürriyet tam kulluktadır. Tasavvufî sülûkün başlangıcında irade varsa da hürriyet yoktur. Mürid, mürşidin delâletiyle seyrü sülûk sırasında verdiği mücadele sayesinde dünya ve nefis bağlarından kurtularak hürriyetini kazanır. Tasavvuf ehline göre hem dinin ve hem de aklın reddettiği bütün kötü huyların ve çirkin davranışların kaynağı

---

[545] el-Herevî, *Menâzilü's-Sairîn(Tasavvufta Yüz Basamak)*, 110.
[546] Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, 361.
[547] Serrâc, *el-Lüma' (İslam Tasavvufu)*, 400.
[548] Mustafa Kara, "Fenâ", *DİA,* İstanbul 1995, XII, 335.

nefistir. İnsan nefsindeki kötü huy ve sıfatların etkilerinin izalesi ancak dinî-ahlâkî tezkiye ve tasfiyeye uygun riyâzet ve mücâhede yöntemleri kullanılarak sağlanabilir. [549]

İbrahim Hakkı'ya göre de Allah yolundaki kişi, kalbini masivadan temizleyerek, nefsini kendi mecazî vücûdunun nefyi ile Allah (c.c)'ta fenâ olmakla süslemelidir. İnsan, O'nun hakiki varlığına karşı kendi varlığını karşılaştırmaya cürret etmemelidir. İnsan, enaniyet zindanından O'nun birliğinin vahdaniyet sahasına yönelmelidir. Kişi vücut sarayını, açlık, uyanıklık ve zikrullah ile doldurursa O'nun varlığının hazinesi insanın kalbinde tezahür eder. Böylece O'nun birliğinin denizi insanın ruhunda dalgalanır; hikmet pınarları, O'nun denizinden, insanın kalbine ve oradan da diline dökülür. Zira kişi enaniyetinin yükselmesinden kendini kurtarırsa, O'nun fazlıyla vaktinin sultanı olur. Kişi nefsini yok ederse Allah ile bâki kalır. İnsan, her an O'nu anmalı ve azametine yakışmayan şeylerde O'nu tenzih edip, her zerrede O'nun nurunu müşahade etmelidir. İnsan, kendi varlığıyla fânî ve O'nun varlığıyla bâki olmalı ki, evliyâullahın zümresine ulaşabilsin.[550]

İbrahim Hakkı benliğin terkedilmesi süreci ile elde edilecek kazanımlar hususunda âriflerin şu değerlendirmelerini aktarmaktadır: "Ârif, herkesi, her şeyi ve kendi benliğini terk edip enaniyet tepesinden inerse, o zaman mutlaka kalp âlemine girer. Daha sonra hayal bineğine binip tevekkül dağlarından inerek tefviz sahrasını geçip sabır meydanını seyredip gider. Nihayet rızâ bahçelerine gelerek irfân gülistânına ulaşır. Sonra sevgi meclisine girip ünsiyet ve huzur mahfeline dahil olur. Sonra gönül rahatlığı (inbisat) yaygısı üzerine çıkıp münâcât ve Allah'a manevî yakınlık (kurbiyet) derecelerine ulaşır. Ardından beğenilen ahlâk (ahlâk-ı hamide) sıfatına bürünüp ve esma kaftanını giyip bu kerâmetlerin yüceliklerine ve makāmların lezzetlerine erişerek, ömrü oldukça bu hâller içinde nimetlenip durur. Ve onun için ebedî saadet hâsıl olur. Onun bedeni dünyada, kalbi ukbadadır. Günbegün mânen ilerleyip terakki eder. Ta ki dünyadan kaçıp yüz çevirir; insanlar onu kınamaya başlar. Mele-i a'lâya yükselir, şevki kemâle erer ve ölümü arzu eder. Vadesi dolunca Rahmân'ın görevlendirdiği elçi (Azrail aleyhisselam) ona güller, reyhanlar ve müjdelerle gelir. Gönül hoşluğu ile beşaretle ve Allah'la beraberlikten doğan huzurla (ünsiyet) bu kokuşmuş dünyadan geçip o Hazret'in huzuruna, yakınlığına göçer. Bu fakir ve zayıf nefsi için onda öyle muazzam bir mülk

---

[549] Mustafa Çağrıcı, "Ahlâk", *DİA*, İstanbul 1989, II, 8.
[550] İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah'a Ulaştıran On Esas, Cilâu'l-Kulûb Zikrullah, 70-71*.

ve daimî nimetler görüp merhametli Rabb'inden nice hoşnutluk, yakınlık, selâm ve ikramlar bulur ki, onları burada anlatmak mümkün olmaz. İşte (bir nebze vasfetmeye çalıştığımız) daimî devlet ebediyyen ondan geçip gitmez. 'Allah'ım! Ey herkese merhamet eden rahmet sahibi! Senden, sana mahsus sıfatlarının hakkı için bizi bu daimî nimete ve büyük saadete kavuşturmanı istiyoruz. Allah'ım! Nihayetsiz lütfunla velî kulların senin marifetine erdiler, seni bildiler. Sana düşmanlık denler lütfunu bilselerdi, senin hasmın olmazlardı.' Haberde şöyle denilmiştir: *'Hakikaten dünyada öyle bir cennet ardır ki onu elde eden kişide cennet arzusu kalmaz. Bu dediğim cennet Marifetullahtır.'* Yine haberde gelmiştir ki: "İnsanlar bu dünyadan göçüp gittiler. Hâlbuki buradaki en güzel şeyin zevkini tatmaktan nahrum kaldılar. O güzel şey Mevlâ'yı bilmektir ki bu her türlü nimetten laha leziz ve daha üstündür."[551]

2.1.2.10. Muhabbetullah

Sözlükte muhabbet (mahabbet) kelimesinin hub (hubb) kökünden isim olduğu belirtilmekte, hub ise kısaca "buğzun zıddı" olarak tanımlanmaktadır. Literatürde muhabbet ve hub ile meveddet ve vüd (vüdd) yaygın biçimde "sevgi" anlamında kullanılmakta, sevginin coşkulu şekli ise aşk kelimesiyle ifade edilmektedir. Bazı âlimlere göre muhabbet "eğilim, meyil" manasında iradenin eş anlamlısı olup "kişinin iyi olduğunu bildiği veya zannettiği şeyi istemesi" anlamına gelir. Bununla birlikte muhabbetin iradeden daha güçlü bir istek manası içerdiği belirtilmektedir.[552]

Mutasavvıflarca meşhur olan "Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim, mahlûkatı yarattım." şeklindeki "kenz-i mahfî" hadîsinin delaletine göre, muhabbet başlangıçta Hak'tan zuhûr etmiş ve bütün âlemin icadına sebep olmuştur. Nitekim "Allah onları, onlar da Allah'ı severler." âyetinde de muhabbetin önce Hak'tan zuhûr ettiği teyid edilmektedir. Fakat her yaratığın aşkı kendi istidat ve kabiliyetine göredir. Nefse galebe çalmak için en kestirme yol, aşk yoludur. Bununla birlikte ancak yaşayanın tadının bilebileceği, ama asla târif edemeyeceği bir manevî zevk ve hazz halidir.[553]

---

551 *Mârifetnâme*, III, 16-17.
552 Süleyman Uludağ, "Muhabbet", *DİA,* Ankara 2000, XXX, 388.
553 Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar,* 207-208.

Sevgi gönlün zevk aldığı şeye meyl etmesi demektir. Bu meyil kuvvetlenirse, buna aşk derler. İşte bilinmesi gereken muhabbet ve sevginin aslı budur.[554]

"İnsanlar arasında, Allah'tan başka şeylere Allah'a denk tutanlar vardır. Hem onlar o şeyleri, Allah'a özgü sevgiye benzer bir muhabbetle severler. İman edenlere gelince onların Allah'a muhabbetleri her şeyden güçlüdür…" bu âyette geçen "her şeyden güçlü sevgi" aşktır. Bazıları kul ile Allah arasında aşk olmaz demişler; Aşk deyimine bilgisiz insanların uydurduğunu sanmışlar. Kur'ân-ı Kerîm mahabbetin en şiddetlisinden söz ediyor ve onu kâmil insanın belirtisi sayıyor. Bu şiddetli hubb veya mahabbet aşktır.[555]

Erzurumlu İbrahim Hakkı *Cilâu'l-Kulûb'*un, mukaddimesinde muhabetullah tarîkinden bahsederken insanları üç mertebe olarak tasnif etmiştir. Onların bazılarını cahil ve Allah'tan gafil olan ehl-i dünya olarak adlandırır. İkinci zümreyi ise âbid âhiret ehli ve Allah'tan korkanlar olarak isimlendirirken üçüncü grubu da en yüksek tabaka olan, ehlullah olarak nitelendirir. Bu grup, aynı zamanda Allah'a muhib ve âşıktır.[556]

İbrahim Hakkı, muhabbetullahın en yüksek gaye olduğunu belirterek; aşk, şevk ve vecd ile bunun en son noktaya erdiğini, Mevlâ muhabbetinin sınırını, hakikatini, iç yüzünü, mahiyetini, faydalarını, makāmlarını, âlametlerini ve kerametlerini, gönülde doğu veren zuhûratın târifini ve kısımlarını, O'nun hususi ve zati isimlerini, sıfatlarını, fiilleriyle eserlerinin neticelerini, bunun gerektirdiği oluşumları ve bu oluşumların neticeleri olan şevk ve halleri, aşkı ve hararetini, vecd ve mükemmelliğini ve bütün bunlardan sonuç elde etmenin yolunu muhabbetullah başlığı altında ele almaktadır.[557]

İbrahim Hakkı Hak Teâlâ'nın kullarına muhabbet ve merhameti ile kendi Yüce zâtına muhabbet etmeyi teşvik ettiğini şu âyetleri örnek göstererek açıklamaktadır:

"Çünkü Allah, insanlara çok şefkatli ve merhametlidir."[558]

"Onlar Allah'ı severler, Allah da onları sever."[559]

"Allah da güzel davranışta bulunanları sever."[560]

---

[554] Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, IV, 538.
[555] Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, 335.
[556] İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah'a Ulaştıran On Esas, Cilâu'l-Kulûb Zikrullah*, 47.
[557] *Mârifetnâme*, III, 36.
[558] Hac, 22/65.
[559] Mâide, 5/54.

İbrahim Hakkı muhabbetullahın, kişinin bütün varlığı ile tamamen Allah'a yönelerek mâsivâyı unutmak; vücûdun parçalarının onun olduğunu bilmek ve aşk dolu gönülle daima ona meyl etmek şeklinde tanımlar. Muhabbetin ihsan ile çoğalmayacağı gibi cefa ile de azalmayacağını belirtir. Yine muhabbeti, hürmet etmekle beraber, hürmeti terk etmekten korkmak; sevgilini her şeye tercih etmek; yanında ve gıyabında sevgilinin rızâsına uygun davranmak olarak da adlandırır. Muhabbet-i zât, onun sıfatlarında sıfatların fani olması ve rızâsında hayatın ifnâ olmasıdır. Muhabbetullaha ermeyi, Allah'a ve Allah'ın olana meyletmek biçminde değerlendirir."[561]

Allah'a muhabbetin yedi alameti olduğunu belirten İbrahim Hakkı bunları şöyle sıralar:

1) Kulun ölmekten korkmayıp, her an vuslata erme isteğinde bulunmasıdır.
2) Kulun dünyadan neyi severse onu Allah'ın muhabbetiyle sevmesi ve yine Allah'ın rızâsı için sarf etmesidir.
3) Kulun gece gündüz Allah'ın zikri ile meşgul olmasıdır.
4) Kulun Kur'ân-ı Kerîm'e hürmet ile Hakk'ın peygamberlerine ve Allah dostu olan evliyâya hürmet edip onlara tabi olmasıdır.
5) Kulun dünyaya ait alaka ve sevgilerinden kurtulmak için uzlete çekilmesidir.
6) Muhabbete tabi olan kula ibadetlerin kolay gelmesi, zevk ve şevk ile Allah yolunda hizmete koşmasıdır.
7) Kulun Allah'ın dostlarını Allah için sevip onları kendine dost bilmesidir.[562]

Tasavvufî literatürde muhabbetullah, seyr u sülûk süreci içinde ulaşılacak makāmların en yücesidir. Sâliklerin ulaşmak için sayısız makām geçmek zorunda oldukları ma'rifet makāmı bile muhabbet makāmına ulaşmak için bir vâsıtadır. İşte bundan dolayı muhabbet, sâliklerin gayesi olan en ulvî makāmdır.

Muhabbet, kulun gözüyle Allah'ın verdiği nimetlere; kalbiyle, Allah'ın kendisine olan yakınlık, inâyet, hıfz ve yardımına; imanı ve yakîniyle, Allah'ın kendisine hidâyet ve inâyet nasip etmesine ve kendisini sevmesine bakarak, Allah'ı sevmesidir.[563] Muhabbetullahı insan tabiatının haz veren şeye duyduğu ilgi olarak tanımlayan Gazâlî,

---

[560] Âl-i İmran, 3/134.
[561] *Mârifetnâme*, III, 42.
[562] *Mârifetnâme*, III, 42.
[563] Serrâc, *el-Lüma' (İslam Tasavvufu),* 50-53.

insan kendini, kendisine iyilik yapanı, iyiliksever kimseyi, güzeli ve ahengi sever. Bu yönden sevilmeye en çok lâyık olan ise Allah'tır. Çünkü kendisini ve iyilik yapanı seven bir insanın ona varlığını veren, gerek ona gerekse herkese bol bol iyilik yapan Rabb'ini de sevmesi gerekir.[564] Gazâlî'ye göre de muhabbetullah, ancak mârifetullaha ulaştıktan sonra elde edilebilmektedir. Muhabbetullah mârifetullahın meyvesidir. İnsan, ancak tanıdığını sevebilir. Allah'tan başkasını seven, Allah'a dayanmayıp, mârifetullahtaki eksikliği ve cehâleti yüzünden sever. Aynı zamanda muhabbet makāmına ulaşıldıktan sonra, her makām bu makāmın eserlerinden ve tâbilerinden olmaktadır. Bunlarda şevk, üns, rızâ ve bunlara benzer makāmlar gibi muhabbetten önce olan her makām, tevbe, sabır, zühd ve benzeri makāmlar gibi muhabbetin mukaddimelerindendir.[565]

İbrahim Hakkı'nın kaydettiğine göre muhabbet cevheri aslında tek iken makāmları ve mertebeleri itibariyle yedi kısma ayrılmıştır.[566] Muslu, bunları en üst mertebeden aşağıya doğru şu şeklide sıralanmıştır:

1. Muhabbet: Nurların nurudur, Hak aşkından ibarettir. Vahdet âleminde ahfâdandır. Habib-i Ekrem (s.a.)'in makāmıdır. Meyvesi vuslattır.
2. Hullet (içten samimi sevgi): Ahrârın kalplerinde ışıldayan bir nurdur. Görünmeyen âlemde (*Âlem-i Amâ*) hafîdendir. Halilullah İbrahim (a.s.)'ın makāmıdır. Meyvesi mârifettir.
3. Meveddet (sevgi, dostluk): Etrafa yayılan bir nurdur. İlahi âlemde (*Âlem-i lâhut*) sırru's-sırdandır. Davud (a.s.)'ın makāmıdır. Meyvesi hilafettir.
4. Velâyet: Aydınlatan bir nurdur. Ceberut âleminde sırdandır. Evliyânın makāmıdır. Meyvesi birlemektir (tevhîd).
5. Sadâkat: Parlayan bir ateştir. Ruhlar âlemindeki ruhtandır. Sıddikların makāmıdır. Meyvesi birlemektir (tefrîd).
6. İrâdet: Yakıcı bir hararettir. Berzah âleminde gönüldendir. Müridlerin makāmıdır. Meyvesi soyutlanmadır (tecrîd).

---

[564] Ramazan Muslu, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde Muhabbetullah", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 83.
[565] Akot, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 'Cilâu'l-Kulûb' Adlı Risâlesi ve Tahlili", 160.
[566] *Mârifetnâme*, III, 100.

7. Hevâ: Faydasız bir rüzgârdır. Şehâdet âleminde nefistendir. Yüksek hakikatlerden habersiz olarak ömrünü geçirenlerin makāmıdır. Meyvesi akılsızlıktır. [567]

İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'nin önsözünde seyr u sülûkun temelinde yatan masivadan yüz çevirerek Allah'tan başka her şeyi unutup yaratılanlarda Allah'ı görüp Allah ile kalmaya ve böylece muhabbetullaha erişileceğine dikkat çekmekte ve şunları söylemektedir: "Kalpleri döndüren Allah Teâlâ'nın şaşılacak ilhamlarını ve âlemdeki hayret verici tasarruflarını, zât ve sıfatlarının kalbe olan yakınlığını en büyük âlem olan gönülde ilme'l-yakîn bilip Allah'tan başka tüm ilgilerin (mâsivâ) tasallutundan kurtulup Allah'tan başka her şeyi unutup gerçekte her işi çekip çevrenin bir tek O olduğunu bularak, vahdet âlemine erip o tek olan birinin vahdaniyetini basiret gözünle ayne'l-yakîn görüp mârifetullah devletine nail olasın. Allah'a yakın olma saadetini hakka'l-yakîn bulup ebedi olarak O'nunla kalasın. Son olarak kesret âleminde olan vücûdun (varlığın) mertebelerinin hükümlerini bilip sınırlarını koruyup kollayarak Hüda'nın yarattıklarına sevgi ve merhametle yaklaşarak, kalplerin sevgilisi olasın. Bu güven duygusu ile gönlün huzur bulsun ve rahatlık içinde dünyada aziz ve kıymetli olasın."[568]

İbrahim Hakkı *Cilâu'l-Kulûb*'da ise şu hususları dile getirmiştir: "Allah (c.c) yolundaki kişi, kalbini Allah (c.c)'tan başkasının muhabbetinden temizleyerek hubbullah ile süslemelidir. Allah (c.c)'tan başkası sevilmemelidir. Çünkü hubb, Allah (c.c)'a mahsus bir cevherdir. O, Allah (c.c)'tan başkasına tasarruf edilemez. Eğer bir kimse ya da bir şey sevilecekse Allah için sevilmelidir. Nitekim Allah (c.c) insanı sevdiği şeylerle imtihan eder. Şayet insan, Allah (c.c)'ın şeriatına aykırı olarak kötü huylarla hareket ederse, eziyet çeker. Çünkü dönüş, ancak Allah (c.c)'adır. Zira insana yegâne arkadaş ve vefalı dost sadece Allah'tır. Fikirleri insana ilham eden ve sırları saklayan yine O'dur. Ayıpları çokça örten ve günahlarını bağışlayan yine O'dur. İnsana en yakın yardımcı, samimi arkadaş ve yoldaş yine O'dur. İnsanın kalbi, O'nun cemalinin aynası ve O'nun visalinin halvetidir. İnsan, nerede olursan olsun Allah ile beraberdir. Bir işte Allah, yoksa o işte devamlılık mümkün değildir. Dolayısıyla insan, O'nun dışındaki herkesten yüz çevirip kalbini O'nun sevgisi için boşaltarak her an O'nu

---

[567] Muslu, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde Muhabbetullah", 87-88.
[568] *Mârifetnâme*, I, 107-109.

zikretmelidir. İnsan, ancak bu halde ehlullah zümresinden olup kalbini muhabbetullaha ilhak edebilir. Nihayette de kalpte Allah'la beraber olmanın huzuru yaşanabilir."[569]

[569] Akot, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın 'Cilâu'l-Kulûb' Adlı Risâlesi ve Tahlili", 160.

SONUÇ

XVIII. yüzyıl Osmanlı âlim, sûfî ve şairlerinden biri olan Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, hem pozitif ilimler hem de dinî ilimlere yönelik yetkinliği ile döneminin önemli âlim ve ârif kişiliklerinden sayılmıştır. Başta babası olmak üzere Erzurumlu âlimlerden tahsil gören İbrahim Hakkı'nın manevî terbiyesini aldığı kişi ise İsmail Fakirullah'tır. Bu zatla irtibatından dolayı kaynaklarda Kadirî-Nakşbendî olabileceği üzerinde durulmuştur. *Mârifetnâme*'de Nakşibendîliğe özel bir bölüm ayrılmış bulunması onun Nakşibendî olabileceğine dair yorumlara sebep olmuştur. Ayrıca Üveysî olabileceği de söylenmiştir. Ancak o, eserlerinde gözlemlediği farklı tarîkatlerin tasavvufî neş'elerine, âdâb ve erkânlarına dair bilgiler aktarmış bizzat kendisi hangi tarikate intisaplı olduğunu söylememiştir. Bu nedenle onun, bir sûfi, ârif, hâkim ve âlim olmakla birlikte tarîkat şeyhi olmadığını söyleyebiliriz.

İbrahim Hakkı *Marifetnâme* başta olmak üzere eserlerinde dini ilimlerle pozitif ilimler arasında bir denge kurar ve pozitif bilimleri tasavvufî hakikatlerin anlaşılmasında istihdam eder. *Mârifetnâme*'nin yazılış amacını izah ederken dünya ve âhiretin insan için, insanın ise Allah'ı bilmek ve tanımak için yaratıldığını ancak Allah'ı bilmenin nefsi bilmeye, nefsi bilmenin de kişinin hem kendi maddî varlığını hem de fizîki âlemi tanımasına bağlı olduğunu söyler. Tabiattaki kanunların işleyiş biçimlerinin insanın kendi öz varlığının içsel ve biyolojik yapısını tanıyarak Yüce Yaratıcı'sına ulaştıracağını düşündüğü için eserinde astronomi, psikoloji, fizyoloji gibi alanlardan istifade etmiştir. O, birlik ile çokluk (vahdet-kesret) arasındaki bağı keşfetmiş, birlikten çokluğa gidildiği gibi, çokluktan birliğe gidilebileceğini göstermeye çalışmıştır.

İbrahim Hakkı, hikmet ehlinden olan insanların görüşleri doğrultusunda, insanın en büyük esasının kalbi, en küçük esasının da kalıbı, bedeni olduğunu söylemiştir. Ona göre, beden, kalbin kabuğu, insan bedeni de cihanın özüdür. Bu sebeple özün özü olan kalb de Allah'ın evidir.

Mârifetnâme bütüncül bir bakışla okunduğunda manevî tekâmül yolu olarak seyr u sülûkun ele alındığı, manevî tekâmülün enfüsî ve âfâkî seyr olarak temellendirildiği görülür. Buna göre seyr u sülûk-i âfâkî, Allah'ın varlığını âlem ve insanın kendi bedenindeki tecellilerinden hareketle idrak etmeye dayanır. Hazret "...Varlığı mümkün olanlara mevcut derler. Hâlbuki varlığını mümkün olanların var olması başkasına

bağlıdır ki o bağlılık kendisini varlığı gerekli olan yaratıcıya götürür. Çünkü varlığı mutlak olan olmadıkça, varlığı mümkün olan meydana gelemez." tespitlerinde bulunmaktadır. Bu tespitler seyr-i âfâkî usulune delil teşkil etmektedir. Sâlik yaratılanlardan hareketle sülûk etmektedir. Bu seyrde insanın bütün bir âlemin (âlem-i ekber) özü, özeti oluşuna (âlem-i asğar) vurgu yapılır. Neticede insanın Hakk'ın âlemdeki sanatlarına bakıp eşyayı bilmesi, kâinatta olanların benzerlerini kendi vücûdunda görerek mârifet-i nefse ulaşması böylece mârifetullâhı elde etmesi gerekmektedir.

Seyr u sülûk-i enfüsî ise sâlikin ilâhî feyzi ve hakikati kendi iç âleminde aramasıdır. Bir takım tarîkatlar nefsin terbiyesini esas alıp sülûku buna etvâr-ı seb'a olarak isimlendirdikleri hiyerarşik eğitim metoduna göre göre yapılandırırken, bir kısmı da ruhun tasfiyesini (letâif-i ruhaniyye) esas alıp buna göre bir eğitim usulü gerçekleştirmektedirler. İbrahim Hakkı Hazretleri *Mârifetnâme*'sinde nefsânî ve rûhâni tarikatlerde uygulanan bu usûller hakkında bilgi vermekte sülûk yoluna koyulan sâlikin yedi makâmdan geçmesi gerektiğini söylemektedir. İbrahim Hakkı seyr u sülûkun esaslarının söz konusu yetmiş perdenin aradan kaldırılması üzerine kurulduğunu bunundа nefsi natıkanın yedi makâmı ile ilişkili olduğunu belitmektedir. Hazret Mârifetnâme'de insan ruhunun ilk geldiği yeri (mebde) ve son varacağı makâmı (mead) hususlarını bildirirken ruhun tasfiyesini esas alan letâif-i seb'a tasnifini ele almıştır. İbrahim Hakkı Hazretlerine göre ilk yaratılan şey Hakikat-i Muhammediyye, akl-ı külli, kalem-i a'lâ, küllî nefs, levh-imahfûz gibi isimlere sahip külli ruhtur. Küllî ruh, tenezzül ederek ahfa, hafi, sırrın sırrı, sır, ruh ve kalbe düşer. Sonuçta bu usûlleri takip edenlerin âlemî, kendini ve Hakk'ı kâmilen bileceklerine vurgu yapmaktadır.

İbrahim Hakkı Hazretleri "âfâkî âyetler"in Allah'ı birlemeye (tevhîd) götüren, müşahedeye dayanan delillerin, beş duyu ile elde edilen müsbet ilimlerle anlaşılabileceğini; "enfüsî âyetler"in iç âleme yönelerek, nefsin tezkiyesi ve ruhun tasfiyesi ile birlik sırrına muttalî olunabileceğini söyler. Buna göre âfâkî seyri aklın, enfüsî seyri de kalbin sülûkü olarak nitelendirmek mümkündür. Zira sâlik aklıyla çıktığı yolculuğunu kalbiyle sürdürmekte, böylece marifet ve muhabbeti elde etmektedir.

O, benliğin yedi evresinde kademeli olarak ortaya çıkan gelişimle, insan tutum ve davranışlarının her geçen evrede rafine hale gelip arındırılabilceği ve kişinin kendisine

ve çevresine vereceği psikolojik sıkıntılardan ve daralmalardan kurtulup kalbin elde ettiği rûhâni aydınlanmayla kişiliğini dengeli hale getirebileceğini söylemektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri insan ruhunun ilk geldiği yeri, önceden sahip olduğu itibarı ve kemâl sıfatlarını unutup, nefsin perdelemesi ile hislerine yenilerek hayvanlık derecesine düştüğünü belirtmektedir. İbrahim Hakkı'ya göre, ruhun iki yönü vardır ki, bir yönüyle cisimler âlemine, diğer yönüyle de gayb âlemi ile irtibatlıdır. Şehvânî nefs ile bedene ait istek ve ihtiyaçlar tatmin edilirken nefs-i nâtıka aracılığıyla kalbin ihtiyaçları karşılanmaktadır. Bu da bize insanın her iki âlemle de irtibatlı olacak şekilde yaratıldığını göstermektedir.

İbrahim Hakkı seyr u sülûkün gerçekleşmesi için "erkân-ı tarîk-ı irfân" (irfan yolunun rükünleri) olarak tabir ettiği davranış biçimlerinden bahsetmektedir. Hazret'e göre benliğin arındırılmasına yönelik eğitimin birbirini tamamlayan iki yolu vardır. Bunlardan biri, riyazet ve mücahede yoludur. Bu yolda nefsin terbiyesine yönelik olarak yemeyi azaltmak (taklîl-i taâm), uykuyu azaltmak (taklîl-i menâm), konuşmayı azaltmak (taklîl-i kelâm), insanlardan ayrılıp uzlete çekilmek (uzlet-i enâm), devamlı zikir (zikr-i müdâm), tam bir tefekkür (fikr-i tamâm) uygulaması yapılır. Kalbin tasfiyesi olarak ifade ettiği diğer yol ise kalbin kötü ahlâkî vasıflardan tahliye edilmesi ve tevekkül, tefvîz, sabır, rızâ, fakr, muhabbet gibi güzel ahlâkı hasletlerle donatılır.

Konularının çeşitliliğine rağmen eserinin ana iskeletini mârifet nazarîyesinin oluşturduğu İbrahim Hakkı Hazretleri'ne göre seyr u sülûkün nihayetinde muhabbet vardır. Sâlik masivadan yüz çevirmek suretiyle Allah'tan başka her şeyi unutacak, Allah'ın mahlûkat üzerindeki tecellileriyle hayrete düşerek muhabbetullaha erişecektir. Muhabbet elde edilince marifete de erilmiş olacaktır.

İbrahim Hakkı, insan aklını küllî aklın bir parçası kabul eder. Ona göre insan aklı işlerin sonunu gösterir ve âlem kitabını okuyarak tefekkür eder. Küllî akıldan dolayı büyük bir önem addettiği insan akılının ancak vacibü'l-vücûdu tanıyarak gerçek değerine ulaşacağını düşünür. Ona göre akıl ve kalp müttefiktir. Varlıkların sırlarını ve hizmetlerini ararştırırken Kur'an'ın vahyi onun yoldaşı olmuştur. *Mârifetnâme*'nin Allah'ı bilme ve onun yollarından bahseden bir eser olması hasebiyle onu Marifetullah kitabı olarak da isimlendirebiliriz.

KAYNAKÇA

Abdulkerîm Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınevi, İstanbul 2014.

Akot, B., "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Cilâu'l-Kulûb" Adlı Risâlesi ve Tahlili", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1, 2012, 157-173.

Aldav, Nurettin, *Tasavvufta İç Tenkit Geleneği Mârifetnâme Örneği*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2017.

Algar, Hamdi, "Nakşibendiyye", *DİA*, XXXV, 335-342.

Altıntaş, Hayrani, *Erzurumlu İbrahim Hakkı (Araştırma-İnceleme Dizisi)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992.

Altıntaş, Hayrani, *Mârifetnâme'de Tasavvuf*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınevi, Ankara 1981.

Ayten, Ali ve Düzgüner, Sevde, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş "Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak"*, Sûfi Kitap, İstanbul 2017.

Azamat, Nihat, "Kâdiriyye", *DİA*, XXIV, 131-136.

Bayman, Henry, *Lâ Mekâna Yolculuk, Sûfîlerin Açık Sırları,* İnsan Yayınevi, İstanbul 2012.

Beleda, Bekir, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015.

Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Haz.: A. Fikri Yavuz - İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972

Can, Fatih, *Mârifetnâme'de Yer Alan Eğitsel Unsurlar ve Bu Unsurlara Yönelik Türkçe Öğretmeni Adaylarının Görüşlerinin İncelenmesi*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2017.

Canım, R., "Bir Osmanlı Şairi Olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2012, 283-287.

Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri sözlüğü*, Anka Yayınevi, İstanbul 2005.

Ceyhan, Semih, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya Göre Etvâr-ı Seb'a(Nefsin Yedi Mertebesi)", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2012, 267-271.

Ceyhan, Semih, "Zühd", *DİA*, XLIV, 530-533.

Çağrıcı, Mustafa, "Ahlâk", *DİA*, II, 1-9.

Çağrıcı, Mustafa, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", *DİA*, XXI, 305-311.

Çağrıcı, Mustafa, "Sabır", *DİA*, XXXV, 337-339.

Çağrıcı, Mustafa, "Tevazu", DİA, XL, 383-385.

Çelebi, İlyas, "Hicab", *DİA*, XVII, 429-430.

Çelebioğlu, Amil, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi, Ankara 1988.

Çelik, İ., "Tasavvuf Terminolojisinde Letâif-i Ruhaniyye", *Mârife*, Sayı:2, 2009, 83-116.

Çelik, İsa, "Tasavvufi Düşüncede Nefis Kavramı", *Kastamonu Üniversitesi/II. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu(Bildiriler) 04-06 Mayıs 2014*, Kastamonu Üniversitesi Yayınevi, Kastamonu 2014, 41-55.

Derin, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm'de Seyr u Sülûk (Ahmed İbn Acîbe'nin Tefsiri'nde)*, Erkam Yayınevi, İstanbul 2013.

Diclehan, Şakir, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Er-Tu Matbaası, İstanbul 1980.

Dodurgalı, A., "Nefs ve Eğitimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı:5, 1998, 75-82.

Ebu İsa Et-Tirmîzî, *Sünenü't-Tirmîzî*, Terc. :Osman Zeki Mollaahmetoğlu, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul 1972.

el-Herevî, Hace Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-Sairîn (Tasavvufta Yüz Basamak)*, (Çev.: Abdurrezzak Tek), Emin Yayınevi, Bursa 2008.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul 2008.

Eren, Hikmet, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Hayatı, Kişiliği ve Eserleri", *Doğumunun 300. Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Hoca Ahmet Yesevi Yayınevi, Ankara 2003, 1-38.

Erginli, Zafer (Ed.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme,* (Hazırlayan: Cafer Durmuş- Kerîm Kara), Erkam Yayınevi, İstanbul 2013.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil*, (Sad.: İ. Turgut Ulusoy), İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977.

et-Tirmîzî, Ebu İsa, *Sünen-i Tirmîzî*, (Terc.: Osman Zeki Mollaahmetoğlu), Yunus Emre Yayınevi, İstanbul 1972.

et-Tûsî, Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' (İslam Tasavvufu)*, (Haz.: Hasan Kamil Yılmaz), Erkam Yayınevi, İstanbul 2012.

Frager, Robert, *Kalp, Nefs ve Ruh(Sûfî Piskolojisinde Gelişim, Denge ve Uyum*, (Çev.: İsmail Kapaklıkaya), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2003.

Gedikli, Yusuf, "Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780)'nın Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Mevlâ Görelim Neyler Nakaratlı Şiiri", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB)*, 261-282.

Gökpınar, Perihan, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Tasavvufi Hayat*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

Görgün, Tahsin, "18.Asır Osmanlı Düşüncesi ve Erzurumlu İbrahim Hakkı, Kadim ile Cedit İlişkilerinde Bir Model Olarak İbrahim Hakkı'yı Okumak", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler)*

Erzurum 16-18 Kasım 2011, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2012, 153-161.

Hucvirî, *Hakikât Bilgisi Keşfu'l-Mahcub*, (Hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınevi, İstanbul 2016.

Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ,* (Haz.: Mehmet Akkuş- Ali Yılmaz), Seha Neşriyat, İstanbul 1990.

Işıtan, İ., "Cemal Halvetî (ö. 899/1494)'nin Etvâr-ı Seb'a Anlayışının Sûfî Psikolojisi Açısından Tahlili", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, sayı:4, 2017, 680-696.

Işıtan, İbrahim, "Halvetiyye Geleneğine Ve Bir Halvetiyye Şeyhi Olan Sofyalı Bâlî Efendi'ye Göre Sülûkün Yedi Evresi (Atvâr-ı Seb'a)", *Hikmet Yurdu (Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi)*, sayı:7, 2011, 89-113.

Işıtan, İbrahim, "Kuşadalı İbrahim Halvetî'ye Göre Mânevî Şahsiyet Gelişimi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, sayı:6, 2016, 1698-1715.

Işıtan, İbrahim, "Seyr-i Sülûk/Mânevi Yolculuk Psikolojik Bir Terapi Olabilir mi? Erzurumlu İbrahim Hakkı Örneği", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, A.Ü. Yayınevi, Erzurum 2012, 189-207.

Işıtan, İbrahim, *Sûfi Psikolojisi Sülemi'ye Göre Sûfî Benlik Dönüşümü,* Divan Kitap, İstanbul 2014.

İbn Arabî, *Nefsini Bilen Rabb'ini Bilir(Varlık, Yokluk ve Nefsin Mertebeleri)*, (Terc: M. Esad Erbîlî), Hayykitap, İstanbul 2011.

İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, (Nşr. Şuayb el-Arnaût), Dârü'r-risâleti'l-âlemiyye, Beyrut 1430/2009.

İbrahim Hakkı Erzurumî, *Allah'a Ulaştıran On Esas, Cilâu'l-Kulûb Zikrullah,* Haz.: Ferzende İdiz, Hâcegân Yayınevi, İstanbul 2012.

İbrahimhakkıoğlu, Belkıs, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'yle Aşk ile An Seyretmek*, Sûfi Kitap, İstanbul 2012.

İbrahimhakkıoğlu, Mesih, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Tatlıdil Matbaası, İstanbul 1973.

İmam-ı Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn,* (Terc.: Ahmet Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul 2011.

İmam-ı Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb(Kalplerin Keşfi)*, (Haz.: Salih Uçan), Çelik Yayınevi, İstanbul 2016.

İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât*, İstanbul 1277.

İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ,* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.

İz, Mahir, *Tasavvuf Mahiyeti, Büyükleri ve Tarîkatler*, (Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ), Kitabevi Yayıncılık, İstanbul 2014.

Kara, Kerîm, "Biyografi", *Mârifetnâme*, Müellif: İbrahim Hakkı Hazretleri, Sad.: Cafer Durmuş- Kerîm Kara, Erkam Yayınevi, İstanbul 2013.

Kara, Mustafa, "Fenâ", *DİA*, XII, 333-335.

Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarîkatlar Tarihi*, Dergâh Yayınevi, İstanbul 2016.

Kara, Mustafa, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları (Tarîkatlar/Tekkeler/Şeyhler)*, Dergâh Yayınevi, İstanbul 2010.

Karadayı, Osman Nuri, "Ömer el-İspirî'nin Husûnul-Metâlib Adlı Risâlesinde Leâif ve Mâkamların Sembolik Anlatımı", *Erzurum İspirli Kadızade Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu(Tebliğler) 2-4 Mayıs 2014 Erzurum*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2014, 675-698.

Kasapoğlu, A., "Yusuf ve Züleyha Açısından Kur'ân'da "Nefs-i Emmâre" Kavramı Freud'un "İd" Kavramıyla Bir Mukayese", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı:17, 2006, 57-71.

Kayıklık, Hasan, "Tasavvuf Psikolojisi", *Din Psikolojisi (Bireysel Dindarlık Üzerine)*, Karahan Kitabevi, Adana 2011, 235-281.

Kayıklık, Hasan, *Tasavvuf Psikolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.

Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf -Ta'arruf-*, (Haz.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınevi, İstanbul 2014.

Kuşat, A., "Nefis Mertebelerine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı:9, 2002, 119-128.

Küçük, Osman Nuri, "İbnül Arabî'den İbrahim Hakkı'ya Sûfî Düşüncede İnsân-ı Kâmil Anlayışı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2012, 247-253.

Mıhçıoğlu, Abdurrahman, *İbrahim Hakkı Erzurûmî'ninTezkiretü'l-Ahbâb ile Hamsûn ve Mi'eHikme isimli Eserleri (Metin ve İnceleme)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Muratçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınevi, İstanbul 1995.

Muslu, Ramazan, "Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinde Muhabbetullah", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2012, 83-94.

Muslu, Ramazan, "Halvetiyye'de "Atvâr-ı Seb'a" Yazma Geleneği ve Sofyalı Bâlî'nin Atvâr-ı Seb'a Risalesi", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi,* sayı:18, 2007, 43-63.

Nurbahş, Cevad, *Sûfi Öğretisinde İnsan ve İnsan Psikolojisi*, (Çev.: Nezahat Holsan), Kurtuba Kitap, İstanbul 2011.

Osho, *Sır (Sûfizm Üzerine Konuşmalar),* (Çev.: Deva Chandra), Butik yayıncılık, İstanbul 2010.

Öngören, Reşat, "Tasavvuf", *DİA*, XL, 119-126.

Öngören, Reşat, "Zikir", *DİA,* XLIV, 409-412.

Özköse, Kadir, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tevekkül, Teslim ve Tefvîz Anlayışı", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2012, 355-368.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf,* Yeni Boyut Yayınevi, İstanbul 1997.

Revnakoğlu, Cemaleddin Server, *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Mârifetnâmesi*, İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2011.

Seyyid Cafer Seccâdî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasvvuf Sözlüğü (Istlâhât-ı İnsân-ı Kâmil)*, İnsan Yayınevi, İstanbul 2013.

Şimşek, Selami, *Osmanlı Bilginleri "Erzurumlu İbrahim Hakkı"*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2016.

Topaloğlu, Bekir, "Mârifetnâme" , *DİA*, XXVIII, 57-59.

Tosun, Necdet, *Bahtieddin Nakşbeııd*, İnsan Yayınevi, İstanbul 2012.

Tosun, Necdet, *İmam-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî,* İnsan Yayınevi, İstanbul 2009.

Türer, Osman, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Gönül Terbiyesi", *Bütün Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri Sempozyumu (Bildiriler) Erzurum 16-18 Kasım 2011*, Atatürk Üniversitesi Yayınevi, Erzurum 2012

Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi,* Ataç Yayınevi, İstanbul 2015.

Uludağ, Süleyman, "Halvet", *DİA,* XV, 386-387.

Uludağ, Süleyman, "Hicab", *DİA*, XVII, 430-431.

Uludağ, Süleyman, "Kalb", *DİA*, XXIV, 229-232.

Uludağ, Süleyman, "Muhabbet", *DİA*, XXX, 386-388.

Uludağ, Süleyman, "Nefis", *DİA*, XXXII, 526-529.

Uludağ, Süleyman, "Rızâ", *DİA*, XXXV, 56-57.

Uludağ, Süleyman, "Riyâzet", *DİA,* XXXV, 143-144.

Uludağ, Süleyman, "Sülûk", *DİA*, XXXVIII, 127-128.

Uludağ, Süleyman, "Tevhîd", *DİA*, XLI, 21-22.

Uludağ, Süleyman, "Uzlet", *DİA,* XLII, 256-257.

Uludağ, Süleyman, *Cüneyd-i Bağdâdî*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2008.

Uludağ, Süleyman, *Erzurumlu Bir Fikir Adamı -İbrahim Hakkı Erzurumî-*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi, Ankara 2015.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2012.

Usta, Muhiddin, *Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

Ünal, S., "190. Ölüm Yıldönümünde Erzurumlu İbrahim Hakkı(1703-1780)", *Türk Kültürü Dergisi*, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü), sayı: 95(1970), 791-797.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, Ensar Yayınevi, İstanbul 2014.

Yurdagür, Metin, "Afâkî", *DİA*, I, 397-398.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Nevin AYDIN
Doğum Yeri ve Tarihi	Aşkale, 20.01.1983
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Anadolu Üniversitesi, İşletme Fakültesi Atatürk Üniversitesi, Turizm Otelcilik MYO Atatürk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Kredi Yurtlar Kurumu Türkiye iş Kurumu MEB
İletişim	
E-Posta Adresi	n-eevin@hotmail.com
Tarih	28.10.2019